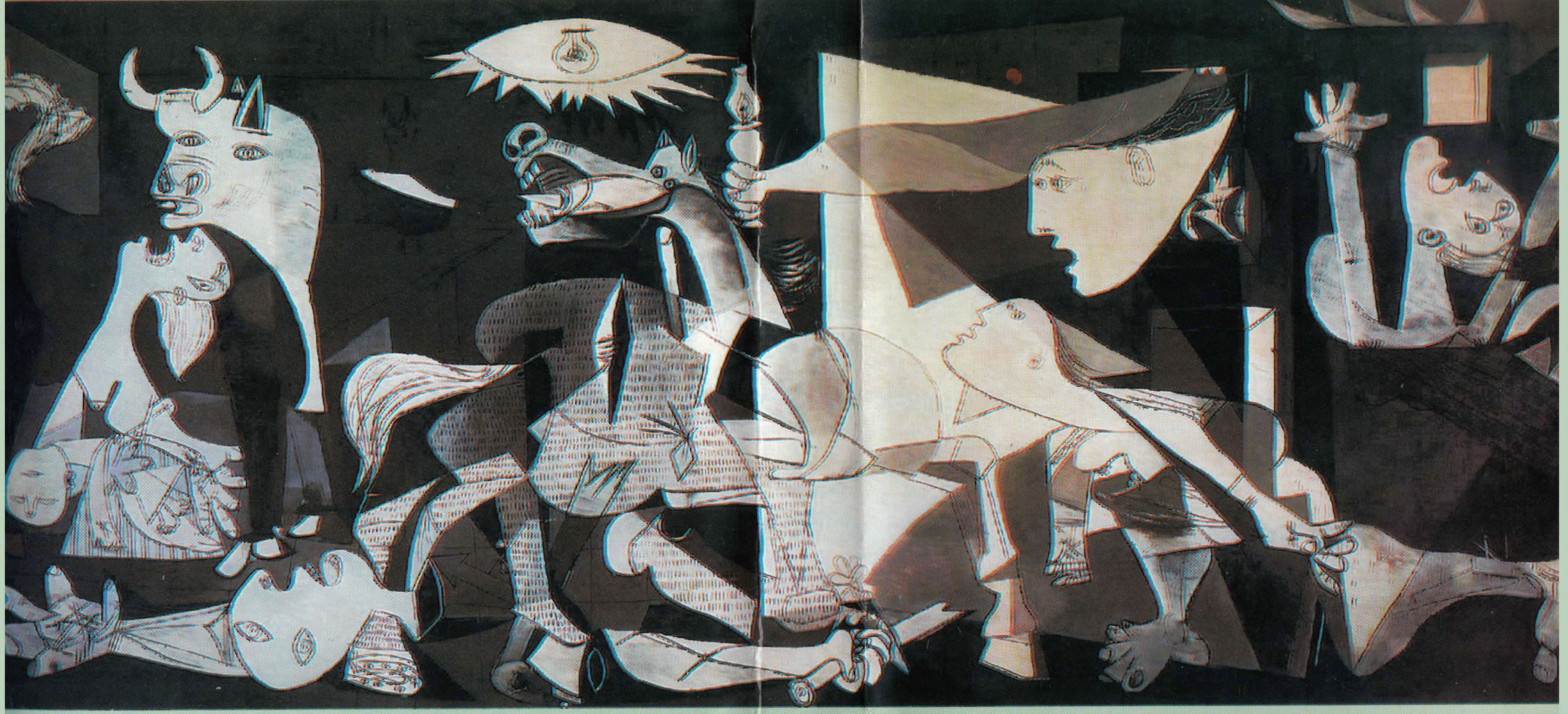

کیم

محمد اسلم رسو پوری

لکھے

محمد اسلم رسول پوری

جھوک پبلشرز

بیرون دولت گیٹ ملتان: 061-4511568

2011ء

Lekhe

(Siraiki literary criticism)

By

Muhammad Aslam Rasoolpuri

سارے حق لکھاری دے ناں ہن

لیکھے	:	ناں کتاب
محمد اسلم رسول پوری	:	مصنف
شبیر احمد بلوچ	:	کیوزنگ
طاہر منیر دھریجہ	:	ٹائٹل ڈیزائننگ
گورنی کا (پینٹنگ) از پہلو پکا سو	:	ٹائٹل
جھوک پبلشرز ملتان	:	مہینڈر
جھوک پرنٹرز ملتان	:	چھاپہ خانہ
جولائی 2011ء	:	پہلا چھاپہ
300 روپے	:	مئل

پئے سنگتی

ملک عبدالستار چڑھ دے ناں

تیڈے ساڈے سوہٹاں سکین

لگہوے عینہہ پُراٹے

There is nothing outside the text.

jacques Derrida

//

تندیر

7

لکھاری دلوں

نظری تنقید

13

1 متن دی شرح

19

2 مصنف دی موت

25

3 تخلیق دا عمل

31

4 ادبی نقاد دا منصب

عملی تنقید

37

5 کلام فریدی تفہیم وچ متن دی اہمیت

51

6 کلام فرید آتے زندگی دی بے معنویت

61

7 ہک بلا عنوان نظم دا تجزیہ

67

8 اشوال..... وسیبی تہذیب دا شاعر

77

9 سراہیکی شاعری دی نویں صنف..... سراہیکو

85

10 مکاں..... مرثیہ کنوں انج سراہیکی صنف شاعری

93

11 اندھارے دی رات وچ سو جھلے دی امید

تحقیق

106

12 فریدیات..... ہک خاکہ

120

13 خواجہ فرید دی حیاتی وچ زبانیں دی اہمیت

126

14 نورنامہ داس تصنیف

137

15 خواجہ فرید دے خط

146	16	کلام فرید (سرائیکی) دا منظوم فارسی ترجمہ
152	17	خواجہ فرید دا سیاسی شعور اتے مزاحمتی رویہ
		عالمی ادب
163	18	ہک ادھورے انسان دیاں ذومستی لکھتاں
175	19	زندگی دی لایعنیت وچ خوشی دی پکول
		آرٹ
185	20	مصوری..... جبردا ہک انکار
195	21	گورنی کا..... بربادی دی علامت
205	22	وادی سندھ دا آرٹ
214	23	میڈا عشق وی توں
		جائزے
230	24	”پنچیرا“ دا مطالعہ
245	25	وکا وچھانورا
255	26	دیوان فرید بارے اہشی نوعیت دا پہلا مقدمہ
266	27	چھند پتری
286	28	”سرائیکی شاعری دا ارتقاء“..... ہک جائزہ
296	29	مقامیں الجالس دے اردو ترجمے اتے ہک جہات

لکھاری ولوں

تقریباً چار ڈہا کے پہلے میں اردو دی بجائے سرائیکی وچ لکھن دا فیصلہ
 کیتا۔ ایہ ہک قوم پرست سیاسی جماعت نیشنل عوامی پارٹی وچ سیاسی کم کرن آتے
 میڈے ترقی پسندانہ خیالات دی وجہ کنوں درست فیصلے دے طور تے ممکن تھیا۔ اوں
 ویلے سرائیکی وچ ادبی تنقید ویرلا ویرلا ہی آتے جیرھی ہی او تاثراتی آتے روایتی
 ہی۔ میں سرائیکی لسانیات تے کم کرن دے نال سرائیکی ادبی تنقید وی لکھن دا فیصلہ
 کیتا آتے ہک منصوبہ بنایا جو پورے سرائیکی ادب دانوں سروں ولا پڑھ تے تنقیدی
 جائزہ گھد اونچے آتے مختلف تنقیدی اصولیں دی روشنی وچ یا آزادانہ طور تے متن کوں
 سمجھ تے پرکھیا ونچے۔ ایہ کم میں پہلے اردو وچ لکھی اپنئے ہک چھوٹے جہیں کتابچے
 ”مارکسی نکتہ نظر اور ہمارا ادب“ وچ جزوی طور تے سرائیکی ادب بارے کرچکيا ہم۔
 میں ایہ کم اپنئے مختصر مضمونیں آتے باقاعدہ کتابیں سچل سرمست، بیدل سندھی،
 حمل لغاری دے سرائیکی کلام دے انتخاب دے سلسلے وچ انھیں دی شاعرانہ فکر کوں
 صرف تصوف دی بجائے ترقی پسندانہ فکر انسان دوستی رواداری آتے عام انسانی زندگی
 دے رویں دے حوالے نال پرکھیا۔

بعد وچ وی میڈا ایہ کم جاری رہیا آتے پہلے ادبی تنقیدی مضمونیں دے
 مجموعے ”تلاؤڑے“ وچ سامنے آیا۔ جتھاں میں پہلی دفعہ خواجہ فرید دی فکر کوں وجودی
 فکر دے حوالے نال ڈٹھا۔ بعد وچ مختلف حوالیں نال میڈا ایہ کم میڈے ڈوجھے
 مجموعے ”نتارے“ وچ وی نشا برتھیا۔ آتے اوندے وچ میں بعض لوک داستانیں دا

تجزیہ انسانی خواہشات، ارمانیں آتے خوابیں کوں ساٹنے رکھتے کیجا۔ جیندے وچ داستان سیف الملوک دانفسیاتی پس منظر شامل ہے۔

موجودہ تنقیدی ادبی مضامین دے مجموعے ”لیکھے“ وچ ایں کم کوں اہوں تے ودھایا آتے عالمی ادب دا وی مختلف فکری حوالیں نال تجزیہ کیجا۔ جیندے وچ انسانی زندگی دی بے معنویت آتے لایعنیت وغیرہ دانظریہ شامل ہے۔

لیکن بعض مضامین وچ سماجی جبر دے خلاف شاعری وچ مزاحمتی رویے اتے امید دے عنصر کوں وی اُجاگر کیجا آتے ایں سلسلے وچ ممتاز حیدر دی شاعری کوں موضوع ٹایا۔

جدید نظریں بارے ایندے وچ کجھ نظری تنقید تے مضمون وی لکھیے آتے انھیں دی روشنی وچ ہک ادھ نظم دا مفہوم دی افتراقیت difference دے حوالے نال جائزہ گھدا

خواجہ فرید دے حوالے نال انھیں دی فکر آتے حیاتی دے کئی نویں پہلوؤںں ڈواشارے کرن دی کوشش کیتی

اینویں تحقیق دا وی ہک حصہ شامل کیتے آتے نور نامے دی مبینہ تاریخ تصنیف کنوں دلائل دے ذریعے اختلاف کرن دی جرأت کیتی ہم۔

فنون لطیفہ نال میلوں ہمیشہ دلچسپی رہی ہے۔ اتے کجھ عرصہ مصوری وی کریندا رہیاں۔ عالمی مصوری بارے ڈو مضمون شامل ہن آتے مصوری دے مزاحمتی رول بارے اپنا نقطہ نظر پیش کیتے آتے ڈو معروف تصویریں کوں سمجھن دی کوشش کیتی اے۔ جنھیں وچ پکاسو دی تصویر ”گٹورنی کا“ کتاب دے ٹائٹل دی زینت وی ہے۔ ایندے علاوہ وادی سندھ دا آرٹ تے پٹھانے خان دی موسیقی بارے وی مضمون شامل ہن۔

دراصل میں سارے کم وچ اپنی مخصوص سوچ دے باوجود خود کوں کہیں ہک فکر واپا بند نہیں رکھیا۔ بلکہ زیادہ تر آزاد متن دے حوالے نال تخلیقات کوں پرکھن دی کوشش کیتی اے میڈے ایں رویے اے فکری ارتقا کوں ہک پیچیدہ قسم دی اکائی دے طور تے ڈٹھا دہن سبب دے۔ جیرھا تاثراتی اے روایتی تنقیدی رویے کنوں شروع تھی تے اج دی سوچ تے آن اپڑیے۔ اے زیادہ تر ترقی پسندانہ نقطہ نظر ہے۔

آخر وچ اپنے سارے اہل خانہ دا شکر یہ ادا کرینداں جنیں گزراں وچوں میگوں ایں کم واسطے مہلت ڈتی۔ انھیں دے نال نال پروفیسر شوکت مغل مسیں ظہور احمد دھر بیجے تے شبیر احمد بلوچ دا وی شکر یہ جنھیں ”سرائیکی زبان اے لسانیات“ دے بعد ڈوجھی دفعہ کمال صہبہ شفق اے مہربانی نال کتاب دی اشاعت دے مشکل مرحلے کوں میڈے واسطے آسان بنائے۔ ملک عبدالستار جڑھ تاں آپنا پیار ہے اوندا کیا شکر یہ ادا کرتے۔ پوری کتاب اوندے تاں ہے۔

محمد اسلم رسول پوری

جولائی 2011

Rasoolpuri@yahoo.co.uk

Rasoolpuri.webs.com

نظری تنقید

متن دی شرح

کہیں وی متن دی شرح باقاعدہ ہک علم یا فلسفے دی روشنی وچ کرن دی کوشش کیتی ویندی رہی اے اتے ہن وی کیتی ویندی پئی اے۔ ایس علم یا فلسفے کوں ”ہرمیڈیات“ (Hermeneutics) آکھیا ویندے۔ ایندی وضاحت، واسطے عام طور تے علم تفسیر، علم تعبیر اتے علم تشریح دے الفاظ استعمال کیتے ویندن۔ یا انگریزی وچ اینکوں Understanding وی آکھیا ویندے یا ”ہرمیڈیات“ وے دی سدھے سادے لفظیں وچ ایہ تشریح کیتی وچ سبکدی اے۔ جو کہیں وی متن (خواہ اول متن دا تعلق کہیں وی مصنف یا کہیں وی عہد نال ہووے) دے معانی دی عملی تشریح کہیں عمومی نظریے نال ہووے اوکوں ہرمیڈیات آکھیا ویندے۔ (1)

ڈوجھے لفظیں وچ تشریح کرن دی تھیوری، تشریح کرن دا فن یا عمل تشریح دے فلسفے کوں ہرمیڈیات آکھ سبکدوں (2) ایس علم دا منڈھ اسما کوں قدیم یونان وچ افلاطون (348-428 ق۔ م) اتے ارسطو (322-384 ق۔ م) دیں تحریریں وچ وی لکھدے۔ بعد وچ ایہ علم مختلف ادوار وچ ترقی کریندیں ہوئیں ہن تاں آجکے۔ اتے ایندا دائرہ کار وی بہوں ودھ گئے۔ ابتدائی اتے روایتی ہرمیڈیات وچ بائبل دے متن دی تشریح دے نال نال ادبی اتے قانونی کتب دے متن کوں شامل کیتا ویندا ہا۔ اتے موجودہ دور دیں فلسفیں جنھیں وچ مارٹن ہیڈگر (1889-1976ء) اتے اونداساگر وچارج گڈامر (1900ء-2002ء)

شامل ہوں۔ اینکوں جدید فلسفے آتے نظریہ علم تائیں ودھاڑتے۔ آتے اُچ ایندے دائرے وچ آرکیالوجی، علم تعمیرات، بین الاقوامی تعلقات، نفسیات، مذہب آتے عمرانیات وغیرہ وی آگھین۔ ”ہرمینیات“ دے لفظ دی اصل ہک یونانی دیوتا ہرمیس (Hermes) دے نال دے آتے ہے۔ رومی اساطیر وچ اینکوں مشتری (Mercury) وی آکھیا ویندے۔ این دیوتا داکم ہا۔ جو ایہ وڈے دیوتا تائیں دے پیغامات فانی انسانیں تائیں پچا وے۔ ایندے نال اوند ایہ وی کم ہا جو ایہ پراسرار پیغامات دی تشریح وی کرے۔ نال نال ایہ دیوتا مرٹ و والے لوکیں دی روح کون تحت المری تائیں بھن وچ مدد وی ڈیوے۔ ایندے علاوہ این دیوتا کون زبان آتے گفتگو دا خالق وی آکھیا ویندے۔ (2) ہرمیس دی پیغام رسانی آتے اوندی تشریح تے تعبیر دی وجہ کون متن دی تشریح دے علم کون Hermeneutics (ہرمینیات) داناں ڈتا گئے۔۔۔ کہیں متن دیاں کئی تشریحات تھی سگدن آتے ایہ اختلافات منڈھ لاکون آندے ہین۔ ارسطو اینویں لپٹے اُستاد افلاطون نال اختلاف کریندا ہا۔

جیرھلے بائبل دے متن دی تشریح دے حوالے نال کم اہوں تے ودھیا تاں یہودیں آتے عیسائیں وچ کافی اختلاف پیدا تھی گئے آتے بعد وچ عیسائی فرقیں پروٹسٹنٹ آتے جان کالون (1564-1509ء) دے پیر وکاریں وچ وی اختلافات سامنے آئے۔ (3)

مذہبی حوالے نال اورینگن (185-254ء) متن دی تشریح وچ ترے حوالیں نال کم گھدے۔ جنھیں وچ پہلا قواعد دے حوالے نال ڈوجھا اخلاقیات دے حوالے نال آتے تریجھا علامتی آتے مجازی حوالے نال ہا۔ ایندے بعد سینٹ آگسٹائن (354-430ء) ہک ہی عارفہ جہت داوی اضافہ کیتا۔ (4)

جدید دور وچ فریڈرک شلا رماخر (1786-1834ء) ہرمینیات دا

باقاعدہ ہک نظریہ تشکیل ڈتا۔ آتے اول اینکوں صرف مقدس متون تائیں محدود نہ رکھیا بلکہ ہر قسم دے انسانی متن آتے اظہار دے طریقیں کوں وی شامل کیتا۔ اوں این تشریح کوں ڈو حصیں وچ وٹھیا۔ گرائمر دے حوالے نال آتے نفسیاتی حوالے نال۔ این طرح اوں متن آتے مصنف کوں اپٹے قوانین دے تحت سمجھن دی کوشش کیتی۔ ہلارے ماخردا خیال اے جو این طرح کوئی شارح اوں مصنف دے متنی مانی الضمیر یا موضوعیت کوں خود متن دے مصنف کوں زیادہ بہتر انداز وچ سمجھ سکدے۔ یا متن دے اصل معانی کوں خالق کوں زیادہ بہتر انداز وچ پکڑ وچ گھن آسکدے۔ (5)

ہلارے ماخردے اثرات دی وجہ کوں ہک ہرمینیاتی سرکل وجود وچ آیا۔ کہیں متن دی تشریح واسطے پہلے مجموعی متن دے اجزائے ترکیبی کوں سمجھناں ہوندے۔ این طرح ہر ناموس متن کوں سمجھیا وچ سکدے۔ لیکن ایندے واسطے ضروری ہوندے جو این متن کوں مانوس بناوٹ واسطے اساکوں پہلے کچھ نہ کچھ علم ہووٹ ضروری اے۔ ہلارے ماخردا آہدے جو این مسئلہ داخل وجدانی طور تے بالکل ممکن اے۔ اسان ہک وجدانی جست لاتے اینکوں ممکن بنا سکدوں۔ (6)

شاید ایہ خیال ولہلم ڈیلٹیجھے (1833-1911ء) کوں قابل قبول نہ نظر آیا۔ آتے اوں اپٹے طور تے ”ہرمینیات“ وچ اضافے کیتے۔ اوندے نزدیک ہرمینیات وچ تاریخ دا کردار ہمیشہ اہمیت دا حامل رہیے۔ او ایہ وی آہدے جو انسانی تاریخ دی تفہیم وچ ادب بے حد و حساب اہمیت دا حامل اے۔ اوندے خیال مطابق تن تہا ز بان ای اوواحد وسیلہ اظہار ہے جیندے ذریعے انسان اپٹے جذبے تے احساس دی داخلی دنیا کوں کھل آتے پوری وضاحت نال ہک معروضی پیکر ڈیندے۔ (7)

ڈیلٹیجھے دے بعد جرمن فلسفی مارٹن ہیڈگراناں ہرمینیات وچ کافی مشہور ہے۔ ہیڈگر نے ہرمینیات وچ نفسیات کوں ہا ہر کڈھ ڈتا آتے وجودیات کوں داخل

کہتا۔ یعنی ”وجودی تحقیق“۔ وجود کونوں اوندی مراد ”وجود فی العالم“ ہے۔ جینکوں او Being in the World اہدے۔ یا اہندے واسطے اوہٹی مخصوص اصطلاح Dasein (دازین) استعمال کریندے۔ اوندے خیال وچ انسانی وجود ہک نامانوس دنیا وچ اہٹی شناخت چاہندے۔ ایں طرح اوں ہرمینیاتی سرکل کوں نویں شکل ڈتی۔ آتے ہلا ر ماخردی وجدانی حسست کوں بطور ہک حل دے باہر کڈھ ڈتا۔ اوندے نزدیک کہیں متن آتے معانی دے درمیان شارح آتے معاشرے دے آہت وچ رابطے کوں اہمیت ڈتی وٹجٹی چاہیدی اے۔

مارٹن ہیڈگر (1976-1889ء) دے شاگرد جارج گڈامر (1900-2002ء) اوندی فکر کوں اہوں تے ودھایا۔ اوندے نزدیک شارح جیر ہلے کہیں متن دے معانی دا تعین کریندے تاں اوڈ و سطیہیں تے کم کریندے۔ ہک موجود حال دے نال۔ ڈ و جھا اپٹے ماضی نال کیوں جو شارح اپٹے ماضی نال وی بھویا ہو یا ہوندے آتے ایں طرح ہرمینیات تکمیل معانی دے مراحل طے کریندی اے۔ گڈامر انسانی وجود اتے زبان دے درمیان گہرا تعلق سمجھدے۔ او اہدے:

Human being is a being in Language. It is through language that the world is opened up for us. We learn to Know the world by learning to master a Language. Hence we can,t really understand overselves as situated in a language mediated historical culture . Language is our second natuer (8).

لیکن اہ دا موجودہ جرمن فلسفی ہمبر ماس (1929ء.....) گڈامر آتے اعتراض کریندے۔ اوندے خیال وچ گڈامر روایات دی بالادستی تے زیادہ انحصار

کریندے۔ مہر ماس دے نزدیک۔

Hermeneutics must be completed by a Critical theory of society

ہرمینیات بارے میں یہ ہوں مختصر آتے جزوی جائزہ ہا۔ لیکن اتھوں وی اوندی
اہمیت دا اندازہ تھی سبکدے۔ جو ایہ کتلا اہم فلسفہ اے۔ جیرھا متن دی شرح دے
حوالے نال پورے انسانی علوم آتے انسانی زندگی کوں لپٹے احاطے وچ گھن گھندے
۔ آتے اسان ایندے نال ایہ وی سمجھ سبکدوں جو کہیں وی حقیقت تائیں پہنچ واسطے
اوندے متن دی تشریح کیوں ضروری اے۔ متن دی تشریح واسطے انھیں فلسفیں
اساڈے سامنے جیرھے ضروری عناصر پیش کیتن۔ اوکھ ایس کن۔ جیندے ذریعے
متن دی تشریح تھی سبکدی اے۔

- 1: قواعد دے حوالے نال
- 2: اخلاقیات دے حوالے نال
- 3: علامتی یا مجازی حوالے نال
- 4: عارفانہ حوالے نال
- 5: نفسیاتی حوالے نال
- 6: تاریخی حوالے نال
- 7: انسانی وجود (ذات) دے حوالے نال
- 8: مجموعی متن کوں سمجھن کنیں پہلے اوندے اجزائے ترکیبی دے سمجھن دے
حوالے نال
- 9: نامانوس متن کوں سمجھن واسطے پہلے دے علم دے حوالے نال
انھیں طریقے کوں استعمال کریندیں ہوئیں بعض فلاسفرز ایہ وی سمجھن۔ جیویں جو
تساں آتے پڑھ آویں جو متن کوں منصف کنوں وی بہتر طور تے سمجھیا ونج سبکدے۔

توڑے جو بعض خیالات وچ ایہ فلسفی آپت وچ اختلاف کریندے وی نظر آئدن لیکن جیر حلے فلسفی جیر حاوی طریقہ اپٹائے او بہر حال کہیں نہ کہیں حوالے نال متن دی شرح وچ مددگار تھی سگدے۔ تاہم میڈیا خیال ایہ ہے جو انھیں ساریں اصولیں کول ساٹھے رکھدیں ہوئیں شارح دی اہٹی آزادانہ شرح سب کنوں بہتر ہوندی اے۔ کیوں جو ہر معاشرے وچ لپٹے لپٹے مزاج آتے تجربہ رکھن والے شارح آتے زمان و مکان دے فرق دی وجہ کنوں کہے متن دی شرح واسطے کوئی فارمولا لاگو نہیں کیتا وچ سگدے۔

حوالے

- 1: قاضی، قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات۔ اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور۔ 1998ء صفحہ 305-306
 - 2: <http://en.wikipedia.org/wiki/hermeneutics>
 - 3: <http://en.wikipedia.org/wiki/hermeneutics>
 - 4: قاضی، قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات۔ اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور۔ 1998ء صفحہ 307
 - 5: قاضی، قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات۔ اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور۔ 1998ء صفحہ 308
 - 6: قاضی، قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات۔ اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور۔ 1998ء صفحہ 308
 - 7: قاضی، قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات۔ اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور۔ 1998ء صفحہ 309
- <http://en.wikipedia.org/wiki/hermeneutics>

مصنف دی موت

رولاں بارتھ (Ronald Barthes) ہک نظریہ ساز، فلسفی آتے
نقاد ہا۔ اوں نظریہ سازی وچ ساختیات، وجودیت، مارکسیٹ، آئٹھر و پولووجی آتے پس
ساختیات وچ کم کیتا۔

رولاں بارتھ 15 نومبر 1915ء کوں جایا۔ اوہک سال دا ہا جو اوندنا والد
مر گیا۔ اوندی والدہ چاچی آتے ڈاڈی نے اوندی پرورش کیتی۔ اوندی بیوہ والدہ دیں
جنسی بے اعتدالیں دی وجہ کنوں اوندے خاندان کوں مشکلات در پیش ریہاں آتے
ایہ خاندان آبائی قصبے کنوں پیرس منتقل تھی گیا۔ آہٹی بے پناہ غربت آتے تپ دق دی
مستقل بیماری دے باوجود رولاں بارتھ کہیں نہ کہیں طریقے تال آہٹی تعلیم جاری رکھی
۔ اوں 1933ء وچ آہٹی پہلی کتاب Writing degree zero لکھی۔
جیدے وچ اوں روایتی اکیڈمک ادبی تنقید تے اعتراضات کیتے۔ بعد وچ اوں آہٹی
ڈوجھی کتاب Criticism and truth وچ دی آہٹی تنقید کوں رد کر ڈتا۔

او ابتداء ایچ جڈاں جو 1940ء دے اہوں پچھوں فرانس وچ ژاں پال
سارتر (1905ء-1980ء) دا نظریہ مقبول ہا۔ سارتر دی کتاب What is
literature کنوں متاثر تھیا۔ رولاں بارتھ 1971ء وچ جنیوا وچ وزینگ
پروفیسر دے طور تے دی پڑھینداریہا۔ 1980ء وچ اوہک لٹچ پارٹی کنوں فارغ تھی
کراہیں پیرس دی گلیں وچوں اپنے گھر ویندا پیا ہا۔ جوہک لاٹھری وین تال نکر گیا۔
ہک مہینے تائیں زمینیں دے بھوگ بھوگیندیں آخر 25 مارچ 1980ء کوں تقریباً

چوہٹھ سال دی عمر وچ فوت تھی گیا۔

رولان بارتھ بے شمار موضوعات تے اپٹا کم چھوڑیا۔ اوندے بارے کجھ نقاد آہن جو او متضاد خیالات دا حامل ہا۔ کتھائیں او خالص سائنٹیفک آتے کتھائیں غیر سائنٹیفک انداز اختیار کریندے آتے ایہ سب کجھ اوندیں تحریریں کنوں ثابت اے۔ لیکن ایندے نال ایہ وی آکھیا ویندے جو اوندے ایہ تضادات اوندی حیثیت گھٹ نہیں کریندے بلکہ ذہن کوں Provoke کریندن۔

بلاشبہ رولان بارتھ ہمہ گیر انداز وچ لکھینے۔ اوں Mythologies دے نال وی ہک کتاب لکھی۔ آتے مارکسی کلچر کوں وی موضوع بنایا۔ حتی کہ اوں اشتہارات، فوٹو گرافی، قلم آتے کشتی دے مقابلیں تے وی لکھیا۔ ایندے علاوہ اوں صابن دے پوڈرتے وی مضمون تحریر کیتا۔ اوندے خیال ایچ ایہ سب نویں سرمایہ دارانہ سوسائٹی دیاں بنیاداں ہن۔ آتے انھیں دے ذریعے بورژوا کلچر دی تشکیل تھیندی اے۔

رولان بارتھ کوں فرڈی اینڈ ساسر (1913ء-1857ء) دے نظریہ ساختیات نال وی دلچسپی ہی۔ اوں 1963ء وچ On Racirte نال دی ہک کتاب لکھی، آتے ”متن“ دی ساخت دا تجزیہ کیتا۔ ایں جائزے وچ مصنف دے حوالے نال کوئی گلہ نہ ہی۔ بعد وچ تقریباً اوں ایں نظریے کوں اگوتے دھایا 1967ء وچ اوندا ہک مقالہ The death of the auther امریکی رسالے Aspen وچ چھپیا۔ جنیں بعد وچ کتابی صورت اختیار کیتی۔ ایں کتاب وچ وی اوروایتی تنقید دے خلاف استدلال کریندے۔ آتے اوکوں مسترد کر ڈیندے۔ اوندے مطابق روایتی ر بورژوا تنقید وچ مصنف دے خیالات آتے کردار دے حوالے نال جائزہ گھدا ویندے۔ رولان بارتھ پہلے وانگوں متن دے حوالے نال

گالھ کریندے ہوئے اہدے جو تحریر آتے مصنف دا کردار آپت وچ غیر متعلق ہن۔
 این کتاب وچ ڈاک دریدا (2004ء-1930ء) دے ودھدے ہوئے پس
 ساختیات دے اثرات نمایاں نظر آئدن۔ جیرھے منطقی طور تے نظریہ ساختیات دے
 خلاف ہن۔ رولاں ہارتھ دا خیال اے جو روایتی تنقید وچ مصنف دی شخصیت تے
 زیادہ اعتماد کیتا ویندے۔ یا اوندے سیاسی یا انھیں نظریات کوں سامنے رکھتے اوندی
 نفسیات، مذہب یا نسل دے حوالے نال مطالعہ کیتا ویندے۔ این طرح تخلیق آتے
 محدودیت دا لیبل چسپاں کر ڈتا ویندے۔ رولاں ہارتھ دا خیال اے جو مصنف کوں
 جدا کرتے تحریر کوں پڑھٹا چاہیدا اے تا کہ اوند آ آزادانہ مطالعہ تھی سگے۔ رولاں ہارتھ
 دے مطابق تحریر دے ابتدائی معانی قاری کوں متاثر کریندن۔ حالانکہ ہک تحریر مختلف
 مفاہیم دا اظہار کریندی اے بلکہ او طارے (1898ء-1842ء) دے مطابق ایہ
 آکھن چہدے جو ”ایہ یولی (زبان) اے۔ جیرھی خود الیندی اے“۔ بقول وہاب
 اشرفی ”ہارتھ تقریباً تصنیف آتے مصنف دے رشتے کوں منقطع کر ڈتے۔ او مصنف
 کوں خالق دا درجہ نہیں ڈیون چہدا۔ او اہٹی بحث وچ این گالھ دا احساس ڈیون دے
 جو اہٹی اہٹی ثقافتیں وچ حتی کہ انھیں کوں ہاروی ”متن“ زندہ ہن۔ مصنف انھیں
 کوں اہٹی دسترس وچ رکھتے نواں ”متن“ بیہدے۔ آتے این کوں زیادہ کجھ نہیں
 کریندا..... ہارتھ دی بحث ایہ اے جو کہیں متن دا کجھ موثر کار آمد آتے دلجمعی
 نال مطالعہ این گالھ تے منحصر ہے۔ جو ذہن وچوں مصنف دے بارے وچ قائم شدہ
 تصورات محو کر ڈتے وچن بلکہ اوندے متعلق نفسیاتی امور وی پس پشت سٹ ڈتے
 وچن۔ کیوں جو او گمراہ کن تھی سگدن“۔ این طرح رولاں ہارتھ مصنف دی بجائے
 قاری کوں بنیادی اہمیت ڈیندے۔ اوندے نزدیک تخلیق دے مکمل تھیون دے بعد
 مصنف دا کوئی تعلق نہیں رہندا بلکہ ہر طرح تے اوندی موت واقع تھی ویندی اے آتے

اوندے بعد تخلیق نال سارا تعلق قاری دا بھڑو ویندے بلکہ ڈوجھے لفظیں وچ مصنف دی موت نال قاری جنم گھن گھندے۔

رولاں بارتھ دی ایس کتاب دا یورپ آتے امریکہ وچ کافی اثر پیا۔ حتیٰ کہ ہن پاکستان وچ وی اثر نمایاں ہے۔

کتاب دے ایس اثر دے نتیجے وچ اوندی حمایت آتے مخالفت وچ ہوں سارے نقاد میدان وچ آگئے۔ نوں تنقید New Criticism جیرمی 1940ء کنوں 1960ء تائیں امریکہ وچ خاص مقبول رہی۔ دے حامی رولاں بارتھ دے انھیں خیالات تے سخت اعتراض کیا آتے اوکوں متن دی خود مختار اندر امرانہ تشریح قرار ڈتا۔ انھیں دے نزدیک نہ صرف رولاں بارتھ تنقید کوں غیر محفوظ قرار ڈتے ڈتے بلکہ مصنف دی شخصیت کوں وی ایسی زد وچ گھن آئے۔

شاید ایندے جواب وچ مائیکل فو کو (1925-1984ء) ایس موضوع تے 1969ء وچ What is an author ناں دی تحریر لکھی۔ ایندے وچ اگرچہ اوں براہ راست رولاں بارتھ دا ذکر نہیں کیا۔ لیکن ایہ ظاہر ہا جو فو کو بارتھ دے نظریے کوں چیلنج کیجے۔ جیہدے مطابق قاری کوں مصنف دی بالادستی کنوں آزاد کرن ہا۔ رولاں بارتھ دی حمایت وچ وی ہوں سارے نقاد نکل آئے۔

انھیں دا ہک ایہ خیال ہا جو بارتھ کوں پوری طرح نہیں سمجھیا گیا بلکہ اوندے نال تعصب ورتیا گئے۔ آتے اوندی تشریح غلط کہتی گئی اے۔ ول اوندی حمایت وچ اوندی کتاب دے ناں تے Death of author دے ناں نال ویب سامیٹ بن گئی۔

میڈا خیال اے جو متن دا آزادانہ مطالعہ تخلیق دی حیثیت کوں متعین کرن واسطے ضروری اے۔ آتے قاری مصنف دے خیالات دا پابند نہیں۔ جے کراساں

تخلیق دے مطالعے واسطے تمام تر انحصار مصنف دی شخصیت، اوندی نفسیات آتے اوندے نظریات آتے رکھ ڈیوں تاں او کہیں حد تاں گمراہی واسبب بن سگدی اے۔ کیوں جو تحریر مصنف کنوں زیادہ دائمی ہوندی اے۔ آج دنیا بھر دے عالمی ادب وچ 'ہومر' کالی داس آتے ملاں (نورنامہ سرائیکی دے مصنف) دے بارے معلومات ہوں اکی گھٹ ہن۔ ات واسطے اسا کون ڈھیر سارا انحصار متن آتے کرٹا ہوندے۔ ایہا وجہ اے جو مپڈے نزدیک وی متن دی حیثیت اولین اے آتے مصنف دی بعد وچ۔ تاہم کتھائیں کتھائیں جے کراسا کون مصنف دے بارے پوریاں معلومات ہوندن تاں ہاسا کون متن سمجھن وچ مدد مل سگدی اے۔ ات واسطے مصنف کون بالکل مارٹا سمجھن چاہیدا۔

حوالے

- (1) اشرفی، وہاب، مابعد جدیدیت۔ پورب اکادمی۔ اسلام آباد۔ جنوری 2007ء صفحہ 38 تا 41
- (2) http://en.wikipedia.org/wiki/The_death_of_auther
- (3) <http://www.deathoftheauther.com>
- (4) http://en.wikipedia.org/wiki/Ronald_Barthes.

تخلیق و عمل

عام طور تے تخلیق کوں ہک اہمچھامہ اُسرار عمل سمجھیا ویندے جیندے بارے
 اہج تائیں یقین نال کجھ نہیں آکھیا وچ سہیا۔ اکثر تخلیق کاریں دے مطابق تخلیقی عمل
 خود بخود تھیندے۔ ایہ تخلیق کار دی خواہش دے تابع نہیں ہوندا۔ یعنی بعض اوقات
 وڈی کوشش نال وی کوئی تخلیق تھیوے تاں وی اوندے وچ تخلیقی عمل دی اوجھوسیت
 نہیں ہوندی جینکوں پرانی اصطلاح وچ ”آد“ آکھیا ویندا ہا۔ بلکہ اہمچھی تخلیق کوں
 ”آورد“ داناں ڈتا ویندے۔ ایندے برخلاف بعض اوقات کہیں خاص کوشش آتے
 ارادے بغیر کوئی تخلیق لہٹے جبر نال وجود وچ آ ویندی اے۔ جیرھی تخلیق کار کوں اہنی
 تخلیق تے مجبور کر ڈیندی اے۔ ات واسطے کجھ تخلیق کار آہدن جو تحریر خود لکھویندی
 اے۔ اساں نہیں لکھدے۔ اہمچھی تخلیق دا عام طور تے کوئی موسم آتے وقت ویلا وی
 نہیں ہوندا۔ بلکہ کہیں حد تائیں زمان مکان کتوں وی بالاتر ہوندی اے۔

ایں تخلیقی عمل کوں سمجھن واسطے ہزاریں سالیں کتوں مختلف توجیہات کیتیاں
 ہکین۔ یونانی فلسفی اینکوں فنون لطیفہ دی دیوی Muse دی کارکردگی سمجھدے ہن۔
 آتے افلاطون اینکوں وجدانی دیوانگی اہدا ہا (۶)۔ دراصل ابتداء اہج علم دے اسلا
 ذرائع نہ ہون پاروں قیاس آرائیاں کیتیاں ویندیاں ہن آتے انسانی زندگی دے
 ہوں سارے نا سمجھ آون والے عمل واسطے کوئی فرضی توجیہہ کیتی ویندی ہئی آتے اوکوں
 دیویں دیوتاں نال منسوب کیتا ویندا ہا۔ مثال دے طور تے ہک درکدے بھج دے

انسان دے اچانک مروجن دے عمل دے بارے سمجھیا ویندا ہا جو اوندے اندر ہک روح ہی جیرھی نکل گئی اے۔ اے ایں طرح مختلف انسانی عملیں کوں روح دی خواہشات یا کارکردگی نال جوڑ ڈتا ہکيا۔

کافی عرصہ بعد جیرھلے علم وچ اضافہ تھیا اے ”روح“ دی موجودگی دا کوئی ثبوت ہتھ نہ آیا تاں رینے ڈیکارٹ (1650ء-1596ء) ایندی بجائے ذہن دا تصور ایجا وکھیا اے ذہن اے جسم دی ”دوئیت“ دا دعویٰ کیتا۔ توڑے جو اوکوں انھیں ڈوہیں دے درمیان رابطہ بناوڻ دی مشکل ساری زندگی پیش رہ گئی۔

ذہن اے شعور دا ایہہ سلسلہ اہکوں تے ودھیا تاں سنگمنڈ فرائیڈ (1939ء-1856ء) خواہیں دی تشریح اے تحلیل نفسی واسطے ذہن یعنی شعور دے ہک ہے جسے لاشعور دا تصور گھڑ گھدا۔ اے ذہن انسانی نفسیات دے حوالے نال کہیں تخلیق دی ہر اسراریت کوں حل کرن واسطے اوکوں لاشعور دی کارکردگی قرار ڈے ڈتا لیکن ایندے بعد ڈونگ (1961ء-1875ء) لاشعور کنوں وی اہکوں تے ودھ گیا اے اجتماعی لاشعور اے تحت الشعور دا نظریہ پیش کر ڈتا۔ اے حسب معمول اسٹوڈیو ادبی نقاد تخلیق دی بنیاد ذہن لاشعور وچ ہولن لگ پے (2)۔ حالانکہ ایہ سب روح دے تصور کنوں گھن تے تحت الشعور تاں فرضی قیاسی اے من گھڑت نظریے ہن اے یونانی فلاسفر زدی فنون لطیفہ دی دیوی Muse کنوں زیادہ کجھ نہ ہن۔

حالانکہ سدھی سادی اے سمجھ آوڻ والی کالھ ایہ اے جو انسانی دماغ جیندا اپنا مادی وجود اے اے کائنات دی ہر اسراریت کنوں زیادہ ہر اسرار اے۔ ہر قسم دے انسانی عمل اے تخلیقی کارکردگی دا منبع اے۔

خارجی دنیا دا تجربہ یا مشاہدہ جیرھلے انسانی دماغ تاں رسائی کریندے اے انسانی دماغ دا یادداشت والا حصہ اوکوں محفوظ کر گھندے تاں ہک عرصہ تاں

غور فکر، محویت آتے تو جہ نال ہو لے ہو لے تخلیقی عمل واحصہ بن ویندے آتے جیر ہلے
ایہ عمل مکمل تھی ویندے تاں اچانک کہیں وقت ویلے بغیر اپنی قوت نال تخلیق کار دی
زبان تے آون لکدے۔ حیونکوں تخلیق کار کا غذی شکل ڈے ڈے ویندے۔

ایں عمل دی نزدیکی مثال کمپیوٹر یا کیلکولیٹر نال وی سمجھائی وچ سگدی اے
یعنی جیر ہلے انہیں کون ہار ہوں معلومات ڈتیاں ویندین تاں او انسانی دماغ کنوں
زیادہ تیزی نال او ندا حاصل انسان کون ڈے ڈے ویندے۔ (البتہ ایہ عمل مشینی ہوندے۔
حیاتیاتی نہیں ہوندا۔ ات واسطے کمپیوٹر شعر تخلیق نہیں کر سگدا)۔

تخلیقی عمل دراصل انسانی دماغ دے ہک مخصوص حصے دا Function
اے۔ جیرھا انسانی تجربے یا مشاہدے کون ہک نویں تخلیقی شکل وچ پیش کریندے۔
حیوندے وچ درستی دے بے شمار امکانات ہوندا آتے او وی دماغ (حیونکوں فرضی طور
تے شعور واناں ڈتا ویندے) خود سر انجام ڈیندے۔

انسانی دماغ دے علاوہ شعور لا شعور آتے تحت اشعور دے مفروضیں دی کوئی
حقیقت کئے نہیں۔ آتے جدید فلسفہ Eliminative Materialism دی ایندی
تردید کریندے۔ اچھے ہوں سارے جدید فلسفیں دا خیال اے جنہیں وچ پاؤل چرچ
لینڈ آتے پڑیشیا چرچ لینڈ (1943ء) کافی مشہور ہن۔ جو شعور وجود نہیں رکھدا آتے ایہ
سارا دماغ دا کم اے (3) آتے ایہ مسئلہ سارا Neuro-physiology دا ہے۔ آتے تخلیق
بارے سارے نظریے نوک سائیکالوجی واحصہ ہن۔

فوری طور تے کہیں وی تخلیق دے وجود وچ آون دے بعد اوندی نوک پلک
درست کرن ضروری ہوندی اے۔ زچگی دے عمل وچوں گزرن دے بعد نویں چائے ہوئے
پال وانگوں اڈکوں دھنواون تے کپڑے پواون ضروری ہوندا۔ آتے ایہ سارا عمل دماغ سر
انجام ڈیندے۔ مگر ایندے وچ تجربے آتے سمجھ داری نال کم گھٹاں ہوندے۔ تخلیق وی

نوک پلک دی درستی وچ علم دا غیر ضروری مظاہرہ ضروری نہیں ہوندا۔ اے تے کہیں قسم دے استدلال یا منطق دی بجائے Artistic Logic نال کم گھٹا ہوندے۔ جیندے واسطے خاصی سوجھ بوجھ آتے تجربے دی لوڑ ہندی اے۔ تاہم ایندے واسطے اطلاواں خاص علم دی لوڑ ضرور پوندی اے۔ جیرھا متعلقہ فن کوں سمجھن آتے تخلیق کوں سنوارن لیاں ضروری ہوندے۔ البتہ تخلیق دے عمل وچ علم دے اچے درجے کم نہیں آسکدے۔ سرائیکی وچ قاضی راضی آتے مہر عبدالحق دی شاعری ایندی مثال تھی سبکدی اے۔

ہک تخلیق کار واسطے کہیں حد تاں ہک نقاد ہونو وی ضروری اے۔ جیرھا لپٹے فن پارے تے تنقیدی نظر سٹ تے اوکوں بہتر بنا سکے۔ تنقیدی سوجھ بوجھ دی کمی اکثر تخلیقات کوں بیکار بنا ڈیندی اے۔ ایندے علاوہ کہیں تخلیق کار واسطے کہیں خاص نظریے نال خواہ او جدید ہووے یا قدیم وابستہ ہونو ضروری کئے نہیں۔ کیوں جو تخلیق دا عمل تحقیق یا نظریاتی لکھت دے عمل کتوں انج راہ ہے۔ مثال دے طور تے خواجہ فرید آتے ممتاز حیدر ڈاہرات واسطے وڈے شاعر کائی جواو کہیں نظریے نال وابستہ ہن آتے انھیں شاعری کوں انھیں خیالات نال بالامال کیئے۔ حقیقت ایہ ہے جواوات لیاں وڈے شاعر ہن جواو تخلیقی صلاحیتاں گھن تے جائے ہن۔ ولیم شکسپیئر (1564-1616) دی وڈا فنکار اے۔ جیندیں تخلیقات وچ جادوگریاں دیاں پیش گوئیاں چل دیاں رہندن آتے میکسم گورکی وی جیرھا انھیں کالھیں کوں نہ منیندا اہا۔

تاہم تخلیق کار کوں پڑھا لکھا آتے لپٹے ارد گرد دے حالات آتے علم کنوں باخبر ہووٹا چاہیدا اے۔ اگر نہ ہو یا تاں ایہ ممکن اے جواوا انجھیاں تخلیقات پیش کر سکے۔ جیرھیاں فن دے تقاضے تے پوریاں ہوون۔ موثر آتے سوہیاں وی ہوون۔ لوک انھیں کتوں لطف اندوز تھیون تے مسرت وی حاصل کر سکن لیکن دانشمندانہ بصیرت کتوں جیرھی بہر حال کہیں فن پارے دی لازمی خصوصیت ہووٹی چاہیدی اے۔

پڑھنی والے اوں کنیں محروم رہ وئجن۔ ایندے فرق دی مثال خوب فریڈاشولال، ممتاز حیدر دے مقابلے وچ شا کر شجاع آبادی دے کلام وچ پڑھی وچ سہدی اے۔

تخلیق کار کوں مطالعہ وی کرنا چاہیدا اے، جیرہا زندگی بارے تجربے آتے مشاہدے وچ نکھار پیدا کریندے۔ ویسے ایہ وی حقیقت اے جو مطالعہ کہیں فن کار تخلیق کار دے خیالات وچ جدت پیدا کریندے آتے اوہنی تخلیقات دے معیار بہتر بنا سہدے آتے لپٹے خیالات وچ تکرار کونوں وی سہدے۔ زبان تے قدرت وی ضروری ہے۔ میڈا خیال اے اگر کوئی پڑھا لکھا آتے نظریاتی فن کار لپٹے نظریات کوں ہوں فنکارانہ انداز وچ ورتے تاں یقیناً اوندے علم آتے نظریاتی خصوصیات دی وجہ نال اوندے فن دے اثر دا دائرہ ودھ سہدے۔ البتہ ڈوٹوک، کھر دے آتے پروپیگنڈے دے انداز وچ لپٹے نظریات کوں بغیر فنی تقاضے پورے کرن دے پیش کرن کوئی تخلیقی عمل نہیں ہوندا۔ تاریخ وچ فن دے حوالے نال وڈی تخلیق آتے تخلیق کار جیند ارہندے۔ جیندے لیوں پیدائشی طور تے موزوں طبع ہووئی زیادہ اہم حیثیت رکھدے۔ تاہم ایندے لیوں ریاضت آتے فنی سوجھ بوجھ دی ضرورت وی پوندی اے۔

حوالے

- (1) سلیم اختر، ڈاکٹر، تخلیق، تخلیقی شخصیات اور تنقید۔ سنگ میل پبلی کیشنز۔ لاہور۔ 1989 صفحہ 12
- (2) سلیم اختر، ڈاکٹر، تخلیق، تخلیقی شخصیات اور تنقید۔ سنگ میل پبلی کیشنز۔ لاہور۔ 1989 صفحہ 26
- 3: http://en.wikipedia.org/wiki/Eliminative_Materialism.

ادبی نقاد و منصب

عام طور تے دنیا دے اوسارے لوک جنھیں کہیں وی سطح تے زمانے کون متاثر کیجے بنیادی طور تے اپنے علم یا فن دے نقاد ہوندین۔ جیندے وچ اوکوئی تبدیلی گھن آندن۔ مثال دے طور تے کارل مارکس (1818-1883) سرمایہ دارانہ معیشت دا نقاد ہا۔ بعد وچ اوسوشلسٹ نظریہ معیشت دا بانی تھیا آتے ایندے نال اوندنا ادب تے وی اثر پیا۔ آتے مارکسی تنقید جنم گھدا۔ جیندے نتیجے وچ ماڈرنے تنگ (1893-1976) دی کتاب فن و ادب دے مسائل سامنے آئی۔ اینویں سگمنڈ فرائیڈ (1856ء-1939ء) آتے ژوگ (1875ء-1961ء) دا حوالہ ڈتا وئج سکدے۔ جنھیں نفسیات وچ لاشعور، تحلیل نفسی وغیرہ دا نظریہ پیش کیا۔ ول ادب وچ وی نفسیاتی تنقید سامنے آئی آتے ایں تنقید بعض اوقات تخلیقات دا رخ آتے مزاج بدل ڈتا۔ آتے ول ہک سکول بن گیا۔ اینویں فردینڈ سا سردی ساختیات دی مثال وی ہے۔

میڈے خیال اچ ایں گلہ کنوں انکار نہیں کیا وئج سکد ا جو اکثر تخلیق کار نقاد وی ہوندن۔ کم از کم اپنی تخلیق دی حد تائیں۔ او اوندی اپنے تنقیدی شعور نال نوک پلک درست کریدن۔ ات واسطے تخلیق آتے تنقید دا کم نال نال چلدے۔

میڈے اپنے تجربے آتے مشاہدے وچ آئے جو اکثر ادبی نقاد پہلے کہیں نہ کہیں قسم دے تخلیق کار ہوندن آتے وقت دے نال نال اپنے مزاج آتے دلچسپی دے

حوالے نال کہیں ہک سمت ڈو چلیے ویندن۔ سرائیکی وچ نصر اللہ خان ناصر اُتے خالد اقبال ایندی مثال تھی سگدن۔

ایہ قیاس کجیا وئج سگدے جو دنیا وچ جیر هلے پہلا تخلیق کار آیا ہوسی۔ نقاد وی اوندے نال جنم گھدا ہوسی۔ ایہا وجہ اے جو اساکوں ادبی تنقید دی سب کنوں پہلی مثال مصر دے قدیم ادب وچ چار ہزار سال پہلے ملدی اے۔ ایندے خالق خانپ اُتے اسونب ہن۔ خانپ اُتے اسونب دی ایہ تصنیف فراعنہ مصر دے ہارھویں خاندان (1786ء۔ 1991ق۔ م) وچ تخلیق کیتی گئی۔ (1)

کوئی نقاد جیر هلے کہیں فن پارے تے تنقیدی نظر سٹ تے اوندیاں کمزوریاں نشا بر کریندے۔ تاں تخلیق کار اوندی روشنی وچ اٹھی اگھی تخلیق کون بہتر بیٹھدے اُتے ایں طرح تخلیق دا معیار بہتر تھیندے۔ اُتے فن ارتقا دیاں پوڑیاں چڑھدے۔ ایہا وجہ اے جو کہیں فن دے ارتقاء لیوں نقاد دا وجود لازمی اے اُتے بعض سیانے تخلیق کار خود وی ایندا تقاضا کریندن۔

نقاد بنیادی طور تے ہک فلسفی ہوندے۔ ایہا وجہ اے جو کئی فلسفی فن دے نقاد وی ہن۔ خصوصاً ایں سلسلے وچ کروچے (1866ء۔ 1925ء) داناں گھدا وئج سگدے۔ جیویں فلسفیں دے خیالات تے نظریات دنیا کوں متاثر کریندن۔ اینویں نقادیں دے نظریے وی فن دی دنیا کوں متاثر کریندن بلکہ بعض اوقات تبدیل کر ڈیندن۔

میڈیا کا خیال اے جو نقاد پہلے پہل فن کار یا تخلیق کار ہوندے۔ ایندیاں دنیا بھر وچ ہوں ساریاں مثالیں موجود ہن۔ جو بعض ادبی نقادیں ہوں ساریاں اعلیٰ ادبی تخلیقاں وی دنیا کوں پیش کیتھن۔ ٹی ایس ایلینٹ (1886ء۔ 1965ء) دے علاوہ کئی بے ناں وی اس اڈے سامنے ہن۔

لپٹے عمل وچ نقاد کون وی بہک تخلیق دے عمل وچوں گزر رکھا ہوندے۔ کیوں
 جو اونکوں کہیں فن پارے دی تنقید لکھن ویلھے تخلیق دے اوں لمحے دی بازیافت کرنی
 ہوندی اے جیندے وچوں تخلیق کار گزر دے۔ ایں طرح نقاد دا ڈکھ تے عمل ڈوڑا
 ہوندے۔ نقاد کون جتھاں اہم اہم نویں تے پڑاٹے علوم نال واقفیت رکھنی ہوندی
 اے۔ اتھاں کون تخلیقی عمل دے سارے نفسیاتی عمل آتے انسانی دماغ دی کارکردگی
 کنوں وی باخبر رہتا ہوندے آتے پورے متن دی قول قول قرأت کرنی ہوندی اے
 لیکن اتھاں نقاد کون صرف اپنے علم دا مظاہرہ نہیں کرکھا ہوندا۔ بلکہ اپنے تخلیقی صلاحیتیں
 نال کم گھن تے تنقید کون تخلیقی سطح تے ورکھا ہوندے آتے ایں طرح ای کوئی نقاد اپنی
 تحریر کون فن پارے دی شکل ڈے سگدے۔ نقاد کون اپنی تنقید دے دوران تنقید دے
 مختلف سکولیں نال وی واسطے پوندن۔ جیرھے بے شمار ہن آتے انھیں وچ تاثراتی تنقید
 عمرانی تنقید مارکسی تنقید مکتبی تنقید نفسیاتی تنقید آتے ساختیاتی تنقید وغیرہ کافی مشہور ہن
 ۔ ہوں سارے نقاد انھیں سکولیں وچوں کہیں نال وابستہ تھی تے اوں سکول دے نظریات
 دے حوالے نال کہیں تخلیق دا جائزہ گھندن۔ جیرھامیڈے خیال وچ یکطرفہ اے۔
 حالانکہ بہک تخلیق وچ اساکوں کئی اثرات ملدن۔ مثلاً خارجی طور تے سماجی اثرات آتے
 فن کار دے تخلیقی تے داخلی احساسات وغیرہ ات واسطے ڈاکٹر وزیر آقا دے مطابق
 احزابی تنقید دا طریق کار درست اے۔ جیڈاں جو جا بر علی سید اونکوں ”آزاد تنقید“ داناں
 ڈیندے۔ ات واسطے تنقید لیوں کہیں بہک نظریے دا سہارا گھندن بے معنی اے۔

ابح کل پاکستان وچ مغرب کنوں گھدے ہوئے تنقیدی نظریات دا بول
 بالا اے آتے اسڈے مقامی ادب دی تنقید لیوں انھیں نظریات دا سہارا گھدا
 ویندے۔ حالانکہ ایہ مغربی نظریات اتھوں دے سماجی حالات آتے مخصوص فکر دی
 پیداوار ہن۔ جیڈاں جو مغرب دے مقابلے وچ مشرق دے سماجی حالات اتھوں

دے لوکیں دے مزاج، نظریات اُتے سوچ وچ کافی اختلاف اے۔ ارسطو (322-384 ق۔م) یونانی ڈرامے تے المیہ دے حوالے نال اپنی کتاب پوٹیکا (Poetics) لکھی۔ تاں اوں تنقید دے اصول زیادہ تر یونانی شاعری اُتے ڈرامے کنوں گھدے اُتے ایسے مناسب وی ہن۔ میڈا خیال اے پٹے ادب دی تنقید دے حوالے پٹے ماضی دے ادب وچوں گھنٹے چاہیدے ہن اُتے اصول وی اتھاؤں بناوٹے چاہیدے ہن۔ کم از کم سرائیکی شاعری دے حوالے نال اسان کنیں وڈے سرائیکی شاعریں دیاں تخلیقات تے حوالے موجود ہن۔ انھیں دی شاعری دا مطالعہ کرتے اسان سرائیکی شاعری واسطے کجھ تنقیدی اصول مرتب کر سگدوں۔ ایہ ڈونیاواں تھی سگدیں۔ ہک تاں مواد یا فکر دے حوالے نال اُتے ڈوجھا فارم تے ہیئت دے حوالے نال۔ بلاشبہ سرائیکی ادب وچ ہک نقاد واسطے تنقید بارے مغربی علوم اُتے دبستانیں کوں گھنٹے اُتے انھیں دا استعمال صحیح طور تے کرن ضروری اے۔ مگر مغربی ماحول وچ پیدا تھیوٹ والے ادب کنوں کڈھے ہوئے تنقیدی اصولیں کوں سرائیکی ادب تے ہو بہو چسپاں کرن زیادہ سودمند اُتے حقیقی پسندانہ نہ ہوسی۔ ات واسطے ضروری اے جو سرائیکی ادبی نقاد کوں اپٹے وسیب دے ماحول، تاریخ، انسانی نفسیات اُتے تخلیق دے متن کوں سامنے رکھ تے ادبی تخلیقات وچوں او بنیادی اصول دریافت کرٹے ہوسن۔ جنھیں اُتے سرائیکی ادبی تنقید کھڑی تھی سگے۔ کیوں جو ظاہر اے مشرق اُتے مغرب وچ کجھ نہ کجھ فرق ضرور موجود اے۔

حوالے

1: سلیم اختر، "تنقیدی دبستان۔ سنگ میل پبلی کیشنز۔ لاہور 97ء ص 16

عملی تنقید

کلام فریدوی تفہیم وچ متن دی اہمیت

میڈے نزدیک خواجہ فریدؒ تک ایہ جہڑے دؤے سرائیکی شاعر ہن جینکوں دنیا دے دؤے دؤے شاعریں دے مقابلے وچ پہلھایا ونج سکدے۔ لیکن ایندے نال میڈے واسطے حیرانی دی کالھ ایہ وی ہے جو پوری صدی گزرنی دے بعد خواجہ فرید دی شاعری دی تفہیم وچ کوئی قابل ذکر پیش رفت نہیں تھئی۔ کلام فرید (سرائیکی) دیاں جتلا تشریحات اسٹاڈے سامنے آئین اور وائی تفہیم کنوں اہوں تے نہیں ودھیاں۔ آخر ایندی وجہ کیا ہے؟

میڈا خیال ہے جو ایہ سب تشریحات عام طور تے خواجہ فریدؒ دے صوفیانہ نظریات دے ارد گرد گھومدین۔ آتے کلام فرید دے متن دا آزادانہ مطالعہ عام طور تے ہوں گھٹ کیتا گئے۔

خواجہ فریدؒ دی شاعری کون کئی حصیں وچ ونڈیا ونج سکدے۔

1: صوفیانہ شاعری: بلاشبہ ایہ انھیں دی شاعری دا وڈا حصہ ہے۔ تاہم صوفیانہ نظریات دے حوالے نال شارحین ایندیاں تشریحات عام طور تے لپٹے من پسند آتے روایتی انداز وچ کیتن۔

2: عاشقانہ تے رومانی شاعری: ایہ وی اٹلا وڈا حصہ اے جتلا صوفیانہ شاعری دا ہے۔ مگر عام طور تے رومانی کرداریں کوں صوفیانہ علاقے وچ درتیا گئے۔

- 3: منظر نگاری: بہوں ساریاں کافیاں ایندا نمونہ ہن آتے کئی دی تشریح وی صوفیانہ فکر دے حوالے نال کیتی گئی اے۔
- 4: انسانی سرگرمی: آپٹوں رل یار وچ روہی دے رہندیاں دے علاوہ کئی پے وی نمونے ہن مگر ”آپٹوں رل یار“ دی تشریح صحرائے عرب آتے اسلامی سرگرمی دے حوالے نال کیتی گئی اے۔
- 5: انسانی کردار دے حوالے نال: تھی تے، گہلا ات پون تے ”آتے واتوں سمجھ آلا“ وغیرہ دی تشریح وی مذہب دی روشنی وچ کیتی اے۔ حالانکہ ”اخلاقیات“ انج ہک فلسفیانہ موضوع اے۔
- 6: حیات انسانی دا فلسفیانہ تجزیہ: زندگی دی بے معنویت آتے موت دی اہمیت دے حوالے نال ”جیون دے ڈہنہہ ڈھائی وویار“ آتے ”تاں وی کیا تھی پیا“ وغیرہ۔ انھیں دی تشریح وی مذہبی حوالے نال کیتی گئی اے۔
- ”تاں وی کیا تھی پیا“ والی ساری کافی وچ ”ہئی گم تھیون مطلب“ کنوں عدمیت دی بجائے ”تانی اللہ“ مراد گھن تے انسانی زندگی بارے بے معنویت (Absurdism) دے سارے فلسفے کوں رد کریندیں ہونیں دنیا دی بے ثباتی کوں تصوف نال جوڑ ڈتا گئے۔ حالانکہ وجودی فکر دا ایہ سب کنوں وڈا موضوع اے۔
- تشریح دے ایں سارے انداز بارے مولانا نور احمد خان فریدی فرمیدن ”..... حضرت خواجہ غلام فرید صاحب کی تمام کافیوں کا نفسی مضمون عشق اور فلسفہ اوست پر محیط ہے (1)۔ لیکن عشق دا ذکر کرکں دے باوجود او عاشقانہ کرداریں کوں وی صوفیانہ علامتیں دارنگ ڈے ڈیندن آتے ”تخت ہزارہ“ کنوں مراد ”عالم ارواح“ (2) آتے ”بھنبھور“ کنوں مراد ”مقام لائقین“ گھن گھندن۔ (3)
- حالانکہ ایں تشریح پچھوں خواجہ فرید دی اپنی کوئی روایت یا ارشاد موجود کانتی

- جیویں جو اُتے میں آکھیے ”آچکوں زل یاز“ دی تشریح علامہ محمد اکبر صاحب مرحوم (ریٹائرڈ) جج ہائی کورٹ بہاول پور صحرائے عرب آتے تاریخ اسلام دے حوالے نال کیتی اے (4)۔ اینویں شارحین دا ایہ شوق ہر جاہ تے جاری ساری ہے۔ حتیٰ کہ ”میڈا عشق وی توں“ دی تشریح کریندیں ہوئیں مولانا عزیز الرحمن خان ایں کافی کوں ہمہ اوست دے نظریے نال وابستہ کر ڈتے (5)۔ لیکن دلچسپ کالجھ ایہ وی ہے جو ایں نقطہ نظر دے حامی کئی جاہیں تے آیت وچ متفق وی کانتی۔ ایں کافی دی شرح بارے سکھیں طاہر محمود کوریجہ اینکوں نعت دے زمرے وچ شامل کریندن (6)۔ ایں قسم دے شارحین دا آیت وچ اختلاف جاہ جاہ تے موجود ہے۔ ایں شعر

نہ کوئی آدم نہ کوئی شیطان

بن گئی ایہ کل کوڑ کہاٹی

دی شرح کریندیں ہوئیں مولانا عزیز الرحمن خان اہدن ”آدم اور شیطان کا قصہ ایک غلط کہانی کی طرح مشہور ہو گیا۔ ورنہ آدم علیہ السلام کا علم معدن ذات الہی تھی اور شیطان کے انکار سجدہ پر بھی عظمت الہی کی حفاظت کا ایک پہلو مضمر تھا (7)۔ طاہر محمود کوریجہ سکھیں ایندے معنی ایہ لکھدن ”کہاں کا آدم، کہاں کا ابلیس یہ ساری علامتی کہانیاں ہیں۔ (8) مولانا نور احمد خان فریدی ایندے مطالب ایہ بیان کریندن ”آدم یا شیطان یا باالفاظ دیگر خیر و شر کی جنگ قصہ کہانی سے زیادہ اہمیت نہیں رکھتے۔“ (9) غیر صوفیانہ کلام کوں وی جیرھا خواجہ فرید دے شخصی یا کہیں معروف رومان دے کردار دے حوالے نال آکھیا گئے۔ اوکوں وی تصوف دے حوالے نال گھداویندا رہ گئے۔ مثال دے طور تے ایں شعر:

ڈکھڑیں کارن جانی ہم

سولیں ساگک سمائی ہم

کوں مولانا عزیز الرحمن خان "سلوک" دے مرحلے نال وابستہ کریندن۔ چڈاں جو
سئیں طاہر محمود کورنچا ایکلوں ایں معنی وچ نہیں گھندے۔ اینویں

ویسوں شیخ صاحبیں

خال رہسن جاہیں

دی تشریح وچ مولانا عزیز الرحمن محبوب حقیقی ڈورواگئی اُتے منزل مقصود تائیں پہنچ دی
گالھ کریندن حالانکہ ایہ کافی انسانی زندگی دے خاتے دے ذکر نال تعلق رکھدی اے
۔ اُتے پورے دیوان وچ موت بارے خواجہ فرید دے مخصوص فلسفیانہ فکر "عدمیت"
دے معنی ڈیندی اے جیرہا زندگی دی بے معنویت نال وابستہ اے۔

ایں انداز دیں تشریحات نال پورا دیوان بھریا پئے۔ ایندا نتیجہ ایہ نکھتے جو
خواجہ فرید دی شاعری وچ معانی دے بے شمار امکانات کوں محدود کر ڈتا گئے۔ جیندی
وجہ کوں اتلاو ڈے شاعر دے کلام دی تنہیم دی گالھ اکوں تے نہیں ٹری۔

ایں ساری صورت حال دی وجہ اے شخصی اے جو خواجہ فرید دے سرائیکی کلام دے
متن دا آزادانہ مطالعہ پوری طرح نہیں کیتا گیا اُتے اوندے اُتے تصوف دی مخصوص
چھاپ لاڈتی گئی اے۔ حالانکہ انھیں دی صوفیانہ شاعری کوں وی مخصوص چھاپ کتیں
ہٹ تے پڑھیا ونچے تاں اوندے وچ معانی دے ہزار ہا پہلو پوشیدہ ہن۔ کیوں جو
تصوف دے بذات خود پٹے ہزار ہا رنگ ہن اُتے اوندیاں مختلف تشریحات وی ہن۔
مصنف دی شخصیت اُتے نظریات کوں ذرا آزادھی تے تخلیق دے متن دا
آزادانہ مطالعہ اس اڈے اُتے اوندے بے شمار معنی نشا بر کریندے اُتے ہر دور وچ
حالات دے مطابق اپنے آپ کوں قائم رکھدے۔

ممکن اے ایہ گالھ بعض قارئین واسطے حیرت واسب ہووے۔ لیکن حقیقت
ایہ ہے جو دنیا ویں عظیم تخلیقات دا مطالعہ بیشہ متن دے آزاد مطالعے تے رہیے۔

مثال دے طور تے یونان دے قدیم شاعر ہومر (اٹھویں صدی قبل مسیح) جیوی حیاتی بارے ہوں گھٹ معلومات حاصل ہن۔ دیں طویل تے شاہکار تخلیقات دے متن دا آزادانہ مطالعہ ای ہے۔ جنیں ہومر کوں ایہ جیڑا مقام ڈتے آتے ہزاریں سالیں تائیں جیوی اووی رکھے۔ ایندے علاوہ ادب دی تاریخ وچ کئی بییاں وی مثالیں موجود ہن۔ ویسے خود اسماں کنیں سرائیکی لوک کہتیں آتے اکھاٹاں دیاں مثالیں وی ہن۔ انھیں لوک کہتیں آتے اکھاٹیں دے صرف متن دے مطالعے ای انھیں کوں زندہ رکھئے۔ آتے ہر زمانے وچ انھیں دی اہمیت کوں نشا برکیچے۔ آتے انھیں دی جس رس تے دانش کوں نسلاں متاثر تھیں یاں آئیں۔ اگر اسماں خواجہ فرید دے متن کوں انھیں روایتی تشریحات کوں آزاد کر گھنوں تاں وی اونہ صرف ہمیشہ زندہ رہسی بلکہ اونہ دے آزاد مطالعے نال اونہ یاں ہزاراں پر تاں وی اسراڈے آتے کھلسن۔ آتے او زمان مکان دی قید کوں وی بلند برتر تھی ولسی۔

متن دا آزادانہ مطالعہ آپ دے دور داسب کتوں وڈا حقیقت پسندانہ مطالعہ اے۔ بلکہ حقیقتاً ہر دور وچ وی ریہے۔ کیوں جو ہر قسم دے متن وچ بے پناہ معنی ہوندن۔ ”متن دا قاری جیر حملے ہک متن کوں ولا ولا پڑھدے تاں او متن ہر دفعہ ہک نواں متن بن تے اونہ دے سامنے آندے۔ آتے پٹے نویں نویں معانی نشا برکیچدے۔ متن دی قرأت دا ایہ عمل ڈ طرف ہوندے۔ حقیقتاً نہ کوئی معنی متن دے اندر ہوندن تے نہ باہر۔ آتے نہ قاری دے ذہن وچ۔ بلکہ ایہ معانی قاری آتے متن دے درمیان رابطے دی وجہ کتوں پیدا تھیندن۔ بلکہ ایہ معانی ہک آنجھاں صورتاں بن ویندن جیرھیاں انھیں ڈ وپن دے رابطے نال پٹے آپ کوں نشا برکیچدن۔ کیوں جو بعض اوقات متن وچ جیرھیاں خالی جاہیں یا معانی دیاں گنجائشاں موجود ہوندن۔ انھیں کوں قاری خود پڑ کریندے۔ آتے ایشجھے متن دا صرف ایہ کم ہوندے جو او قاری آتے معانی دے امکانات دے راہ کھولے۔

آتے قاری داکم ایہ ہوندے جو او انھیں کوں اٹھنی پکڑ وچ گھن آوے۔ آتے معانی وی باضابطہ تشکیل کرے بلکہ اوندے اندر وسعت پیدا کرے۔

جوں جوں قاری متن کوں پڑھدے ویندا تاں تاں چیزاں اپٹے معانی بدلدن ویندیاں۔ اگر متن دانقظہ نظر قاری واسطے اجنبی یا نا مانوس ہووے تاں قاری دے شعور کوں وی اپٹے اندر وسعت پیدا کر ٹی ہوندی اے۔

متن دے پڑھن دے ایس عمل وچ قاری کوں اوندے ماضی، رسم روایات، معاشرتی انداز حیددے وچ او تخلیق تھیا ہوندے، دیاں ساریاں خارجی صورتاں اوں تخلیق وچ شامل تھی کراہیں پڑھن دے مسلسل عمل کوں کجھ کنوں کجھ بٹاڈیندن۔ ایس طرح ایہ متن اپٹے کثیر الجہتی (Multiple Reading) دے حوالے نال ایہو کجھ نہیں رہندا جیرھا اٹھنی ساخت دے ویلھے ہا۔ آتے ایس طرح او بالکل ہک منفرد چیز بن ویندے۔ آتے اوندے وچ ہک آنجھی وسعت آ ویندی اے حیددے نال او رولاں بار تھ (1915-1980ء) دے مطابق مصنف اپٹے متن وچوں غائب تھی ویندے آتے قاری ظاہر تھی آندے بلکہ مخصوص لفظیں وچ ”جی“ اٹھدے۔

ایس طرح قاری داوی ایہ فریضہ بن ویندے جو او متن دی سیر حاصل تشریح دا فریضہ سرانجام ڈیوے جیرھا متن وچ خالی جاہیں دی وجہ کنوں ہوندے۔ قاری دا ایہ فریضہ ات واسطے وی ہے جو متن دی تشریح دے امکانات دے سفر کوں جاری رکھیا وٹھ سکے۔

جیرھلے قاری متن وچ موجود معانی دے امکانات کوں ہکول تے منظر عام تے گھن آندے تاں ایہ مختلف قارئین دے حوالے نال مختلف تھیوٹ پئے ویندن۔ کیوں جو ضروری نہیں ہوندا جو ہر قاری ہکے متن کنوں ہکے معانی مراد گھنے۔ کیوں جو ہر قاری دا تجربہ ہک ہکے کنوں مختلف ہوندے۔ ایندا نتیجہ ایہ نکلدے جو ہک متن دیاں مختلف تشریحاں اساڈے سامنے آندین۔ آتے ایس طرح متن دیاں رنگا رنگ

تشریحاں معانی دی دریافت واسطے ہک دور رس عمل ہوندے۔

متن دے پڑھن دے دوران قاری تے کجھ فریضے وی عائد تھیندن جو او متن دس صدائیں کوں نشا بر کرن تے ناصر مائل ہووے۔ بلکہ آزادوی ہووے آتے اوندے اُتے کہیں قسم دیاں پابندیاں نہ ہوں۔ ایں طرح دا قاری ہک فعال قاری ہوندے آتے متن کوں اپٹے معانی ڈے سکدے (10)

شاید ہُن میڈی کالج بہتر طور تے سمجھی وُجھیے۔ جو متن دے آزاد مطالعے نال پوری صورتحال کیوں بدل سکدی اے۔ معانی دے دریافت دے عمل کوں کیوں اہکوں تے جاری رکھیا وُجھیے سکدے آتے کیوں ہک وڈی شاعری زندہ جاوید تھی سکدی اے۔

میں ہُن اتھاں ایہ آکھن چاہنداں جو کلام فرید دے متن دی تشریحاں دی ہک مخصوص روایت کوں اِنج تھی تے اوندے آزادانہ مطالعے دی روایت دار وراج پاتا وُجھیے۔ اگر اساں ایں طرح خولجہ فرید دے متن دی قرأت کروں تاں کم از کم اُنھیں دے کلام دیاں تشریحاں ہک خاص نقطہ نظر تائیں محدود نہ رہسن آتے اُنھیں دے رومانوی کلام، منظر نگاری آتے انسانی زندگی دیاں دلچسپاں اپٹے نویں تے اصلی معانی وُجھیے آسٹے آتے نشا بر تھینسن بلکہ خود صوفیانہ کلام دے کئی نویں نویں پہلو آسٹے آسٹے ساٹے آوسن۔ مثال دے طور تے اگر خولجہ فرید دے دیوان دے پورے متن کوں ہک مجموعی انداز وُجھیے تھانہ وُجھیے تاں ایہ تصوف دے نال نال سرائیکی وسیب دے کلچر، رسم روایات، انسانی روزگار، دلچسپیاں، رنگینیاں، ڈکھڑے، رومان، ضرب الامثال دی دانش، لوک کہانیاں دے اساطیری حوالے بیک وقت ہک اکائی دی صورت وُجھیے آسٹے آسٹے ساٹے وسیب دی تاریخ تے ثقافت دا نقشہ بنا سکھسن۔ آتے اُتھوں صدیں دی صورت حال آسٹے آسٹے ساٹے نشا بر تھی ویسی آتے آسٹے آتے ہک نویں

Awareness آتے شعور پیدا کر لسی۔

ہک ہے حوالے نال پورے متن تے آزادانہ نظر سٹی ونجے تاں خواجہ فرید دی پوری شاعری کچلے ہوئے طبقیں (Subaltern) دی شاعری بن ویندی اے۔ عیندے وچ غریب طبقہ اہٹی زندگی بسر کریندا نظر دے۔ لوک ہونکلیں ویلیھے وی لکھ دا شکار بن، قمر و اہٹی شاعری وچ مست اے لاڑیں دے دیرے اے لسی دے مٹ پویندے، عین، آجڑی لپٹے اجڑیں سمیت روہی وچ گزران پنے کریندن، غم زدہ عورت لپٹے، جن واسطے سنگار، پٹھی کریندی اے اے پھالاں پیندی پئی اے۔ جلاوطن غریب لوک بارش تھیون دے بعد روہی ڈورواں دواں بن۔ زندگی لپٹے نت نویں رنگ وچ ڈھلدی پئی اے۔ این سارے منظر وچ فرید دامتین تویں طبعے دی زندگی دا پورا نکل اساڈے اے نثار کر ڈیندے۔ جیرا عوامی زندگی دا درشن بن ویندے۔ اے ول ایہ ہک کچلے ہوئے طبقے دی شاعری بن ویندی ہے۔

جیکر اسان این مجموعی متن کول ہک ہے حوالے نال ڈیکھوں تاں ایہ متن سرائیکی وسیب دی عورت دی آواز بن تے اساڈے سامنے آندی اے۔ عورت پورے متن وچ اکیندی پئی اے۔ اواہٹی محبت، دا اظہار خاصی اچی آواز نال کریندی اے۔ اولپٹے محبوب دی وفاداری وچ پیرورائی تھلیں وچ بھجدی ویندی اے۔ او کہیں ویلیھے مٹی ولوڑیندی پئی اے، کہیں ویلیھے آجڑے ویندی اے۔ اے کہیں ویلیھے دلیں دا شکار کریندی نظر آندی اے۔ کہیں ویلیھے یار واسطے پھالاں پیندی اے۔ ہار سنگار کریندی اے اے کہیں ویلیھے پیلھوں پئی پٹدی اے۔ این طرح خواجہ فرید دے پورا متن عورت دی حیاتی دا پورا نکل بن ویندے۔ جتھاں عورت ہمہ قسم سرگرمی وچ مصروف اے۔ اے ایں طور ایہ متن اساڈی عورت دی کہانی ہے۔

این پورے متن کول جیکر اسان زبان دے ہک ماہر دے حوالے نال ڈیکھوں

تاں سو سال پُرانی سرائیکی زبان اُتے شاعری ہنسی صنف کافی دے حوالے نال اساڈے۔
 سامنے آندی اے۔ ایہ متن زبان لوک روایات اُتے قصیں کوں محفوظ کر گھندے۔ لفظیں
 دے معانی دے بے شمار امکانات اساڈے اُتے ظاہر کریندے۔ اتے اوں پورے دور
 کوں Preseve کر گھندے ایندے علاوہ ایہ متن سرائیکی سندھی ہندی فارسی عربی
 اتے برج بھاشا زبانیں دے رشتیں دا گلہ دستہ وی بن ویندے۔

مجموعی متن دے مطالعے دے علاوہ اگر اساں انفرادی حوالے نال کہیں ہک
 کافی یا شعر دی قرأت کردتاں اُنھیں وچ وی معانی دے نویں نویں امکانات موجود ہن۔
 خواجہ فریدؒ ہک کچے وحدت الوجودی صوتی ہووٹ نال ہک وجودی
 (Existentialist) فلسفی وی ہن۔ مغرب وچ جدید وجودی فلسفیں تان پان
 سارتر (1905-1980ء) اُتے البرٹ کامیو (1913-1960ء) دے نمودار
 تصویق کونوں پہلے ای خواجہ فریدؒ دے کلام وچ لپٹے ہم عہ فلسفی فریڈرک
 نیٹھے (1844-1900ء) دے عہد دے وجودی اثرات موجود ہن اُتے مذہبی
 حوالے نال بیشتر خیالات ہک ہئے اہم ڈنمارک دے وجودی فلسفی کرکے گارڈر
 (1855ء-1813ء) نال وچ ملدین۔ جڈاں جو زندگی دی بے معنویت بارے
 خواجہ فریدؒ وی فکر البرٹ کامیو کونوں وی ہوں پہلے کئی کافیں اچ پاتی دیندی پئی ہئی۔ ایر
 حوالے نال خواجہ فریدؒ وجود دے امکان اُتے وی گالھ کریندن اُتے ”عدمیت“ دے
 امکان کوں ”لاشے لا امکان وی توں“ دے اظہار دے علاوہ ”جیون دے ڈنہہ ڈھائی
 دو یاز“ وچ وی نشا بر کریندن۔ لیکن شارحین فرید خواجہ فریدؒ دی اصلاحی فکر تیں رسائی نہ
 ہووٹ پاروں اینکوں وحدت الوجود یا نعت دے حوالے نال اُتے کتھائیں زندگی دی
 بے ثباتی بارے صوفیانہ فکر دے ذریعے جوڑتے معاملہ ختم کر ڈیندن۔

دلچسپ گالھ ایہ ہے جو وجودی فلسفی زندگی دی بے معنویت وچ ”مسرت“

کوں وی تلاش کریندن اُتے ایس کوں لپٹے فلسفیانہ ناولیں دے ذریعے پیش کرن دی
 کوشش کریندن۔ البرٹ کامیو جتھاں زندگی دی ایس بے معنویت کوں لپٹے ناول
 The Stranger وچ پیش کیچے۔ اُتھاں موت دی خوشی کوں لپٹے بے ناول A
 happy death وچ بیان کریندے۔ موت دی خوشی (جیرمی اساکوں کئی ہنھیں
 فلسفیں دے حوالے نال وی ملدی اے) بارے وجودی فلسفے دے واسطے نال کالھ
 کریندیں ہونیں قاضی قیصر الاسلام اہدے:

”زندگی ایک لطفِ ناپائیدار ہے۔ تو موت کی بھی اپنی ایک
 چاشنی ہے اور اس چاشنی سے گریز پا ہوتا اپنے انداز کی محرومی
 ہے اور یہ محرومی یہ تلخی موت کی تلخی سے کہیں بڑی تلخی
 ہے۔“ (11)

خواب فرید زندگی دی ایس بے معنویت اُتے ایس بے معنویت وچ خوشی دا
 اظہار اہٹی بکی کافی وچ کمل کر ڈیندن۔ ایس کافی دا آغاز موت دے ذکر نال
 تھیندے اُتے خاتمہ خوشی دے اظہار نال جیرھا ہوں معنی نیر ہے۔
 جیون دے ڈنہہ ڈھائی وو یار سٹ گھت فخر وڈائی وو یار
 کتھ او پینگھ چل ماکاٹے ناز حسن کتھ راج بباٹے
 کتھ ماہ بھینٹیں بھائی وو یار
 کتھ راجھن کتھ کھیرے بھیرے کتھ رہ گئے او جھڑے تھیرے
 کتھ چوچک دی چائی وو یار
 کتھ او مکر فریب دا چالا کتھ او جوگی مندرائ والا
 پرم جڑی جنیں لائی وو یار
 ماہی منجھیاں ہیر سلیٹی عطروں بھنوی مشک لپٹی

ہگئے سب جھوک لڑائی دو یار
 جو بن ساتھی چار ڈنہاں دا جھٹ پٹ ضعف پڑھیا آندا
 کوڑی آس پرانی دو یار
 ہے ہے ڈٹھڑی کہیں نہ ویندی کجیل مسابگ تے سرخی میندی
 سرمہ سیندھ سلائی دو یار
 کافی دے منظر بدلن دی کیفیت وی دعوتِ فکر ڈیندی اے۔
 موسم زل بھر ول گھر آئی وچن نہ وقت نراس اہائی
 آنون دی کر کائی دو یار
 کوڑی صحبت کوڑی سنگت کوڑے نخرے کوڑی رنگت
 لپ دھوڑی ہک چھائی دو یار
 پچھلیں پینکھیں لاسوں تاریں پتلیں کھنڈریں ہونگ تواریں
 سبوں راند رسائی دو یار
 تھیاں سرسبز فرید دیاں جھوکاں مہروں سبز تھیاں ول سوکاں
 بخشیں داگ ولائی دو یار
 ایہ معنی خیزی خوبہ فریدی ہوں کافیں وچ موجوداے۔
 جیویں ”میڈا عشق وی توں“ دامنڈھ عشق دے حوالے نال پدھیا گئے۔
 لیکن خاتمہ ہک وجود دے امکان اے لایعنیت (لاشے) تے وچ تھئے۔
 جے یار فرید قبول کرے۔ سرکار وی توں سلطان وی توں
 نہ تاں کہتر کتر ادنیٰ احقر۔ لاشے لامکان وی توں
 بالکل اینویں کافی ”آپٹوں رل یار“ ہک خوشیں بھری انسانی سرگری کنوں
 شروع تھیندی اے۔ مگر خاتمہ اتھاں آن تھیندے۔

آیاں چیلوں چٹن دے ساگے اوڑک تھیاں فریڈن وانگے
 چھو: آرام قرار بکیاں بکیاں نی وے
 جیرھا خود خواجہ فریڈی کائنات آتے انسانی زندگی بارے غور و فکر دے بعد حیرت زدگی
 آتے سچائی دی تلاش وچ اضطراری کیفیت کوں بیان کریندے۔ بالکل اینویں ایہ
 مشہور کافی ہے۔

وچ روپی دے رہندیاں 'نازک نازو چلیاں
 ایہ وی خوش کن آغاز کونوں رُدی اے لیکن معاملہ مونجھ تے آن ملدے:
 مونجھ فریڈ مزید ہمیشہ 'آج کل خوشیاں گھٹیاں
 جیویں جو تسا کون علم ہوسی۔ مونجھ ملال وجودی فلسفے دا ہک وڈا موضوع
 اے۔ اینویں ای کافی جیرھی انسانی ناکامی آتے قدرت دی مرضی دے حوالے نال
 شروع تھیدی اے۔ اود وجودی فلسفے وچ تقدیر دے مسئلے نال بحث کریندی اے۔
 کیا تھیا جو تیڈی نہ ٹی تھسی اُوبا جو رت ہٹی
 مگر ایندا خاتمہ دی حیرت انگیز طور تے خوش خبری تے تھیدے۔ مایوسی
 ناکامی تقدیر آتے امید سب وجودی فلسفے دی موضوعات ہن۔

تھی خوش فریڈ تے شادول مونجھاں کوں نہ کر یاد ول
 جھوکاں تھیں آباد ول ایہ نہیں نہ دہسی ہک مٹی
 ایہ سارا اسلوب کہیں ہک صوفیانہ تشریح دے فارمولے نال حل نہیں کیا وچ
 سکدا۔ اظہار دے ایس اسلوب وچ ہزاراں افکار تے معانی پوشیدہ ہن جنھیں کوں متن
 دی ول ول قرأت نال نشا برکتا وچ سکدے۔ میں اتھاں تصوف دی بجائے وجودی
 فلسفے دے حوالے نال گالھ کیتی اے۔ مگر خواجہ فریڈ دا پورا امتن انسانی سرگرمی دے
 اظہار نال بھریا ہے۔ گالھ کوں ملکین ہوں ہوں ول میں ایہا گالھ ڈھریاں جو دیوان

فرید دے متن دا جیکر کہیں ہک مخصوص فکر کوں سامنے رکھ تے مطالعے دی بجائے آزادانہ مطالعہ کیتا ونجے تاں ہر لفظ، ہر شعر، ہر کافی اپنے ہزاراں معانی اساڈے اُتے نشا بر کرسی اُتے مطالعہ فرید دا رخ دی بدل ویسی۔

حوالے

- 1: فریدی، نور احمد خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) کافی نمبر 252۔ صفحہ 623
- 2: فریدی، نور احمد خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) کافی نمبر 219۔ صفحہ 496
- 3: فریدی، نور احمد خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) کافی نمبر 219۔ صفحہ 496
- 4: فریدی، نور احمد خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) کافی نمبر 167، صفحہ 70-269
- 5: عزیز الرحمن خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) اردو اکیڈمی بہاول پور، طبع ثالث کافی نمبر 132، صفحہ نمبر 431
- 6: کوریجہ طاہر محمود، خواجہ دیوان خواجہ فرید، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور۔ جون 2002ء، کافی نمبر 132، صفحہ 277
- 7: عزیز الرحمن خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) اردو اکیڈمی بہاول پور، طبع ثالث کافی نمبر 226، صفحہ نمبر 732
- 8: کوریجہ طاہر محمود، خواجہ دیوان خواجہ فرید، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور۔ جون 2002ء، کافی نمبر 225، صفحہ 708
- 9: فریدی، نور احمد خان، مولانا دیوان فرید (مترجم) کافی نمبر 226، صفحہ 524
- 10: قاضی قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات، اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور، طبع اول 1998ء، (قاری اساس تنقید کیا ہے) صفحہ 183 تا 207
- 11: قاضی قیصر الاسلام، فلسفے کے جدید نظریات، اقبال اکادمی پاکستان۔ لاہور، طبع اول 1998ء، صفحہ 339

کلام فرید آتے زندگی دی بے معنویت

انسان اہٹی اکثر زندگی خواہشیں دی بیروی وچ گزار ڈیندے۔ بے
تائیں اوندی کوئی خواہش پوری نہیں تھیدی او اوندے پچھوں بھجدا رہندے۔ لیکن
جیرھے ویلھے او پوری تھی ویندی اے تاں آدمی دے نزدیک اوندی کوئی حیثیت نہیں
رہندی۔ ڈوجھے لفظیں وچ او بے معنی تھی ویندی اے آتے او دل کہیں ہی خواہش دی
تکمیل پچھوں زھرک بھج لا ڈیندے۔ بقول غالب
بہت نکلے مرے ارمان لیکن پھر بھی کم نکلے

اس طرح مختلف خواہشیں دی تکمیل دے بعد اوسب جیرھے ویلے اہٹی اہمیت
وچا پھندن تاں انسان کوں اہٹی پوری زندگی دی بے معنویت دا احساس تھیون لگدے۔
زندگی دی بے معنویت دا احساس وا دھو دھ سانس ترقی دے نال وی تھیدا
ویندے۔ یعنی بعض کائناتی صداقتیں دے انکشافات نال انسان کوں اہٹی اہمیت
دے ختم تھیون دا احساس جا کرن لگ پئے۔ اس قسم دا شاید پہلا احساس اوکوں اوں
ویلھے تھے جیرھے ویلے پتہ چلیئے جو زمین کوں نظام شمسی وچ کوئی مرکزی حیثیت
حاصل نہیں بلکہ ایہ مقام بھج کوں حاصل اے۔ انسان جیرھا اپنے مسکن کوں پوری
کائنات دا مرکز سمجھدا ہا۔ اہٹی اہمیت توں ہتھ دھو پٹھے۔

کافی عرصے بعد جیرھے اہٹی انسانی زندگی وچ مشینن دا عمل دخل شروع تھیا۔ تاں
دل اوکوں اہٹی بچی کھی حیثیت دے مک وچن دا احساس ستاؤن پئے گیا۔ ایندے

علاوہ قبائلی، جاگیردارانہ آتے سرمایہ دارانہ سماج وچ جتھاں لیئے پیئے لوکیں کوں ہٹی محنت دے کھسب جس نال ہٹی اہمیت دی بے قدری دا شعور آندے تاں انسانی زندگی دی بے معنویت ہی وی اُبھرتے سامنے آویندی اے۔ ایندے نال استحصالی طبقے کوں دنیا بھر دیں خوشیں کوں Enjoy کرن دے بعد جیر هلے اُنھیں دی اہمیت گھٹ وئے تاں زندگی دی بے معنویت بلکہ لاپرواہی دا احساس تھیوٹ لگدے۔

انسانی زندگی دی سب کنوں وڈی حقیقت موت اے۔ موت جیر هلے انسان دیں سب کوششیں، ارمانیں آتے رشتیں دا خاتمہ کر ڈیندی اے۔ تاں جیوٹ دی ساری حقیقت کھل ویندی اے۔ آتے زندگی دے کوئی معنی نہیں رہندے۔ ہر انسان ایں حقیقت دا کہیں نہ کہیں حوالے نال ادراک رکھن دے باوجود اُنھیں نوٹ کراہیں موت کنوں پیچھا چھڑاؤن واسطے لگا رہندے۔ آتے کہیں نظریے، کہیں مقصد، کہیں خواہش دا سہارا گھن تے جیوٹ دا ترلا کریندا رہندے۔

بلاشبہ زندگی دی بے معنویت دا ایہ احساس بالکل اُچ دے دور دی پیداوار نہیں۔ سائنسی دوراں کوں صرف بہتر طور تے نشا برکیچے۔ حالانکہ پہلے وی انتہائی ذہین لوکیں کوں ایندے احساس موجود ہا۔

حضرت سلیمان دے ہک خطبے وچ زندگی دی ایں بے معنویت دا احساس ہوں شدت نال موجود اے۔

”میں وڈے وڈے کم کیتم۔ میں لپٹے واسطے عمارتاں بنا تیںم آتے میں انگوریں دے باغ لائے۔ میں لپٹے واسطے بچے تے باغ تیار کیتم۔ آتے اُنھیں وچ ہر قسم دے میوے دار درخت لائیںم۔ میں لپٹے واسطے تالاب بنا تیںم۔ تانجو میں اُنھیں نال باغ دے درختیں کوں پلاواں میں نوکریں آتے نوکرائیں کوں مل گھدے۔ آتے نوکر چا کر میڈے گھر وچ وی جائیں۔“

آتے جتلا میں کنوں پہلے یروخلم وچ ہن۔ انھیں کنوں کتھائیں زیادہ
 کونیں ڈانڈھپڈاں آتے ہکریں دا میں مالک ہاں۔ میں سونا چاندی آتے بادشاہیں
 تے صو میں دا خزانہ اپٹے واسطے کٹھا کیتم۔ میں گاونڈ والے آتے گاونڈ والیں کون رکھیم
 ۔ آتے بنی آدم دے اسباب عیش یعنی لوٹڑیں کون لپٹے واسطے کثرت نال رکھیم۔ بس
 میں بزرگ تھی ہکریاں آتے انھیں ساریں کنوں جیرھے میں کنوں پہلے یروخلم وچ ہن
 ۔ میں ودھ ہکریاں۔ میڈی حکمت وی قائم رہ گئی۔ آتے سب کجھ جیرھیاں میڈیاں
 اکھیں چہندیاں ہن میں انھیں کنوں باز نہیں رکھیا۔ میں لپٹے دل کون کہیں قسم دی
 خواہش کنوں نہیں روکیا۔ کیوں جو میڈا دل میڈی ساری محنت کنوں خوش تھے آتے
 میڈی ساری محنت وچوں ایہو میڈا حصہ ہا۔

ایندے بعد انھیں سارے کہیں تے جیرھامیڈے ہم نہیں کیتا ہا آتے اوں
 مشقت تے جو میں کم کرن تے برداشت کیتی ہئی۔ نظر کیتم آتے ڈٹھم جو ایہہ سب
 بطلان اے۔ آتے دنیا وچ کوئی فائدہ کئے نہیں۔

”دل میں حکمت آتے دیوانگی بارے متوجہ تھیوم۔ کیوں جو او شخص جیرھا
 بادشاہ دے بعد آوسی کیا کر لسی ایہو جیرھا تھیدا آئے۔ میں ڈٹھم روشنی کون تاریکی
 تے فضیلت حاصل اے۔ اینویں حکمت حماقت کنوں افضل اے۔ دانشور لپٹیاں
 اکھیں بر وچ رکھدے لیکن احمق اندھیرے وچ فردے۔ وت میں کجھ ہکریاں جو ہکو
 حادثہ سب تے گزر دے۔ دل میں دل وچ آکھئے جیرھا حادثہ احمق تے آندے
 اوہو میڈے آتے وی آوسی۔ وت میں کیوں دانشور تھیاں۔ بس میں دل وچ آکھئے
 ۔ ایہہ سب بطلان اے“ (1)

سوچ دا ایہہ سلسلہ ہوں لبیا اے آتے مختلف فلسفیں دے درمیان مسلسل آندا
 پئے۔ معروف وجودیت پسند فلسفی ڈاں پال سارتر (1905-1980ء) انسانی وجود

واسطے Being for itself اصطلاح استعمال کریندے۔ انسانی وجود اوندے نزدیک کھل نیستی یا لاشے اے۔ ایندی پہلے کنوں کوئی متعین حقیقت کائنی۔ اوندے اوفرائض کائنی جیرھے ہستی دے ہن۔

ایندے علاوہ یہاں فلسفی ہیڈگر (1889-1976ء) انسان کوں ہک زوال پذیر لاچار تے مجبور ہستی آہدے۔ اوہٹی کتاب Being and time وچ انسانی وجود واسطے Thrownness آتے Fallness دیاں اصطلاحاں استعمال کریندے۔ انسانی زندگی دا حاصل اوہک جاہ تے ایں بیان کریندے۔

Man has been thrown into this world in order to die.

فرانسسی فلسفی الہرٹ کامیو (1913-1960ء) انھیں سب کنوں ودھ کے انسانی زندگی دی بے معنویت دا قائل ہے۔ جینکوں اوہٹی معروف کتاب ”سیسیفس دی کہانی“ وچ وضاحت نال بیان کریندے۔ (2) ایندے علاوہ کافکا دی اپنے ناولیں تے افسانیں وچ انسانی زندگی دی لایعنیت کوں نشانہ کیچے۔

میں اسلاؤڈی تمہیدات واسطے ہدی ہم جو خواجہ فریدؒ بارے میڈے نقطہ نظر کوں سمجھن وچ آسانی پیدا تھیوے۔

حضرت سلیمان اپنے خطبے وچ دولت آتے عیش و عشرت دی بے معنویت بارے جیرھا کجھ آکھیے اوہوسب کجھ خواجہ فریدؒ دے کلام وچ موجوداے:

دولت کوں چوچی لا اڑا	ٹھگ باز دا ڈکونہ کھا
آزاد تھی صفا صفا	چٹن گھن سچائی دی آئی
دہج دہج دی جگ مگ ترورڈے	ڈورے تے ملل چھوڑڈے
ہے ڈلھ پتھر دی بھور وے	تیں کاٹ ہیرے دی کٹی

علم تے حکمت دی برتری دا ذکر ہر کوئی کریندے۔ حضرت سلیمان دے

خطبے وچ وی اینداز کرا آندے۔ لیکن او حکمت تے حماقت دا انجام ہو کھمدن۔ خواجہ فریدؒ
دا خیال وی اوہو اے۔

علم فریدؒ ہے صاحب، بے شک بے عرفان
علم، مال آتے دولت کوں حاصل کرن دے بعد انھیں دی بے معنویت دا
احساس جا گھن آتے دل کہیں ہی خواہش دے ذریعے جدوجہد دا آغاز کرن دا اوں
دیکھے المناک خاتمہ تھی ویندے جیرھلے اچا چیت آتے بے وقت موت کہیں کوں
دلھیت گھندی اے۔ اوں ویلے اوندیاں ساریاں کوششاں، خوشیاں، محسباں،
دوستیاں، رقابتاں، نفرتاں آتے رشتے لپٹے آپ مرویندن۔ خواجہ فریدؒ ایں حقیقت آتے
زندگی دی بے معنویت کوں ایں بیان کریندن۔

جیون دے ڈینہ ڈھائی وو یار
سٹ گھت فخر وڈائی وو یار
اولپٹے انھیں خیالات کوں انھیں جاہیں تے وی مختلف حوالیں نال بیان
کریندن آتے انسانی زندگی دے زوال دی کالھ دی کریندن۔
جوین ساتھی چار ڈہہاں دا
جھٹ پٹ ضعف پڑھیا آندا
کوڑی آس پرانی وو یار

زندگی دی ساری جدوجہد دا کیا حاصل تھیندے۔ اوندی ساری بے
معنویت کوں خواجہ فریدؒ ایں بیان کریندن:
کتھ او پننگھ پتل سلطانی
ناز حسن کتھ راج پہاٹے
کتھ ماء بھین تے بھائی وو یار

کتھ را کھن، کتھ کھنڑے، بھنڑے
 کتھ رہ گئے او جھگڑے جھنڑے
 کتھ چوچک جانی دو یار

ماہی منجھیاں ہیر سلیٹی
 عطروں بھنڑی مُشک لپیٹی
 گئے سب جھوک لڈائی دو یار

آخر وچ او ساری انسانی زندگی دا نتیجہ ایس کڈھدن
 کوڑی صحبت کوڑی سنگت
 کوڑے نخرے کوڑی رنگت
 لپ ڈھوڑی ہک چھائی دو یار
 بلاشبہ انسان ساری زندگی جدوجہد آتے اپنی خواہشیں دی تکمیل وچ
 گزریںدے۔ مگر اپنے طور تے سب کجھ پاگھنن دے بعد اوکوں کیا حاصل تھیندے۔
 اوہو کجھ جیرہا حضرت سلیمان دے خطبے آتے خواجہ فرید دی آتے ڈتی ہوئی شاعری
 توں نشا برے۔

ایندے علاوہ وی خواجہ فرید ایس موضوع تے بے شمار اشعار آکھین۔ انھیں
 دے افکار وچ زندگی دی بے معنویت دی فکر بنیادی حیثیت رکھدی اے۔ انھیں اپنے
 اشعار دے حوالے نال اپنے قاری کوں زندگی دی ایس اصلیت کوں ذہن نشین کراون
 دی کوشش کیتی اے۔ انھیں دی ہک پوری کافی ایس موضوع تے ہے۔

تھئی تابع خلقت سب
 تاں وی کیا تھئی پیا
 ہی گم تھیون مطلب

ایں مطلع دے سب کنوں اہم مصرعے ”ہی گم تھیوں مطلب“ دی تشریح عام طور تے ایہ کہیتی ویندی اے۔ جو گم تھیوں کنوں مطلب فنا فی اللہ تھیوں یعنی خود کوں ذات خداوندی وچ گم کرڻ اے حالانکہ ”گم تھیوں“ داسیدھا سادا مطلب ”ختم تھی و نجرن“، فنا تھی و نجرن“ یا ”مٹ و نجرن“ اے۔ ویسے خدا دی ذات وچ ”رل و نجرن“ یعنی حلول خواجہ فرید جہیں صوفی آتے فلسفی دی فکر دے متضاداے۔ کیوں جو ”وحدت الوجود“ دے نزدیک خدا انسان آتے کائنات ہک کائی ہن آتے ”دوہیت“ دا تصور مشترک اے۔ (ویسے حلول دا نظریہ غیر اسلامی ہے۔)

جیڑھا ہک کوں ڈو کر چالے۔ او کافر مشرک ہے

تاں ول انسان دے خدا وچ فنا تھیوں دے کیا معنی ہن۔ ایں کافی دے تلے ڈتے ہوئے مصرعیں وچ ”فنا فی اللہ“ دے تصور دی نفی اے۔ آتے میڈے خیال دی تائید اے۔ کوئی وی سالک قطب دے مرتبے تے فائز تھیوں اپنے واسطے رحمت آتے اعزاز سمجھدے۔ مگر اتھاں اوندی وی نفی ہے۔

غوثی قطبی رتبہ پایو

تھیوں شیوخ لقب

تاں وی کیا تھی پیا

ایندے تال انھیں شعریں کوں ملاتے پڑھو تاں مطلب زیادہ واضح تھیندے:

سنی پاک تے حنفی مذہب

رکھیو صوفی دا مشرب

تاں وی کیا تھی پیا

وچ آثار افعال صفاتیں

جے یار گھدوئی لہہ

تاں وی کیا تھی پیا

ایں کافی دے کچھ ہے شعر دی ملاحظہ ہوون جیرھے زندگی دی بے معنویت
کوں مزید واضح کریندن۔

ٹیڈا رُشد ارشاد وی تو نئیں
وہج پہنتا ملک عرب

تاں وی کیا تھی پیا

پڑھ پڑھ بید پران صحائف
پیا سکھیوں علم ادب

تاں وی کیا تھی پیا

دنیا دے وچ عزت پایو
ہگیوں عقلمی نال طرب

تاں وی کیا تھی پیا

شعر فریڈ ٹیڈا وہج ہلیا۔
ہند ماژ دکن پورب

تاں وی کیا تھی

کہیں وی شاعر دے کلام دے کہیں حصے کوں سمجھن واسطے ضروری اے۔
اوندے متن کوں تسلسل نال ڈیکھنا تے پڑھنا چاہیدا اے۔ خواجہ فریڈ دی ایں کافی کوں
وی مضمون دے ابتدائی حصے وچ ڈتے ہوئے خواجہ فریڈ دے کلام نال رلاتے پڑھنا
چاہیدا اے۔ تاں فکر فریڈ وچ زندگی دی بے معنویت بہتر سمجھ آؤسی۔ خواجہ فریڈ بلاشبہ
اپنے دور دے سب کنوں وڈے صوفی ہن۔ آتے ہن تائیں وی ہن مگر انھیں دی
ساری شاعری دی تشریح صرف تصوف دی روشنی وچ درست کائنی۔ بلکہ انھیں دی ہمہ
گیر فکر کوں مختلف پہلوئیں نال ڈیکھنا چاہیدا اے۔ زندگی دی بے معنویت دا اظہار

انھیں دی شاعری وچ ہک تو انا فکر دی حیثیت رکھدی اے اے اتے ایں قسم دے کلام کوں
ایں حوالے نال ڈیکھنا چاہیدا اے۔ آخر وچ زندگی دی بے معنویت کوں بیان کرن دا
خوابہ فریڈوا کسہیا انداز ملاحظہ فرماؤ:

مُساگ ملبیدی دا گزر گیا ڈینہہ سارا

سنگار کریدی دا گزر گیا ڈینہہ سارا

بی بی نے سارا ڈینہہ بے مقصد اے بے معنی انداز وچ گزار ڈتے۔ ایہ ہے
خوابہ فریڈو دے کلام وچ زندگی دی لا حاصلیت اے لایعنیت دا اظہار۔

حوالے

- 1: کتاب مقدس۔ پاکستان پائل سوسائٹی۔ اتارگی۔ لاہور (واعظ) صفحہ 647 تا 654
- 2: کامیو، الیز، سیسنس کی کہانی (اُردو ترجمہ۔ انیس تاگی) ص۔ ن۔ پبلیکیشنز۔ پوسٹ بکس
نمبر 1429۔ لاہور
- 3۔ دیوان فریڈ (سرائیکی)

ہک بلا عنوان نظم دا تجزیہ

کل میڈے چیمبر وچ ہک ٹیگر آیا۔ اوں پڑھن واسطے میکوں ہک نظم ڈتی۔
میں اوں کنیں پچھیا جو ایں نظم دا کیا عنوان اے۔ آتے ایہ کیندی لکھی ہوئی اے۔ اوں
ڈسایا جو ایں نظم دا کوئی عنوان کانتی۔ آتے نہ شاعر دا پتہ ہے۔ میں کنیں صرف نظم دا متن
ہے۔ ول میں او نظم پڑھی۔ ہن تساں وی پڑھو:

رنگ رنگا کر نکھتے ہیں، اسان بنن بنا کر نکھتے

حاکم ایہو چاندا ہی جو کھیہہ اڈیوں اپنی
وال بنا کر نکھتے ہئیں، اسان عطر لگا کر نکھتے
پگلیاں دے وچ ملاں قاضی گھاہر یا گھاہر یا ویندا
گھسے لاکے نکھتے ہیں، اسان رنگ رتا کر نکھتے
پگل کدھی دے چولے پاوٹل دل کوں تر کڑا رکھن
دھج بنا کر نکھتے ہئیں، اسان مکھ چکا کر نکھتے

میں نظم پڑھن دے بعد کوشش کیتم جو پتہ کراں ایہ کیندی نظم ہے۔ آتے
کڈاں لکھی ہوئی ہے۔ لیکن میکوں کجھ پتہ نہ لگا۔ ول میڈے سامنے صرف متن ہا آتے
بس..... آؤ! کٹھے کھن دی کوشش کروں جو متن وچ کیا کجھ ہے۔

نظم دے مجموعی مطالعے نال پہلی چالھ ایہ ظاہر تھیندی اے جو کجھ لوک کہیں

جاہوں کھٹے نکھن۔ کیوں جو ایندے وچ جمع داصیغہ استعمال کیا گئے۔ جیویں جو ”کھٹے“ آتے ”اڈیوں“ وغیرہ۔ لیکن انہوں ایہ ظاہر نہیں تھیں تھیں جو انہوں نکھن آتے کیڈے ویندے پھین۔

لیکن سوال ایہ ہے جو ایہ کون لوک ہن۔ کیا ایہ کوئی فوجی یا عام سپاہی ہن جیرھے پیر کیس وچوں نکلدے پھین کیوں جو عام طور تے او جتھے دی شکل وچ نکلدن۔ یا ایہ کوئی ڈاکو ہن جیرھے گینگ دی شکل وچ کہیں واردات واسطے ویندے پھین۔ یا ایہ کوئی سیاسی کارکن ہن جیرھے کہیں جلسے لیوں ویندے پھین۔ یا ایہ عام لوک ہن جیرھے اپنے گھروں نکلدے پھین۔ نوکری واسطے۔ سیر تفریح واسطے یا میلے ٹھیلے واسطے۔ میڈا خیال اے جو ایہ فوجی سپاہی یا ڈاکو کانتی۔ کیوں جو انہیں کئے اسلحہ کانتی۔ ایہ کوئی سیاسی کارکنیں دا جلوس وی کانتی کیوں جو انہیں دے ارد گرد پولیس دا گھیراؤ کانتی جیرھا جو عام طور تے ہوندے۔

ایہ کم از کم نوکری یا سیر تفریح تے وچن والے عام لوک وی کانتی کیوں جو متن وچ استنجا کوئی اشارہ نہیں ملدا۔ اتے کتھوں ظاہر نہیں تھیں تھیں جو ایہ کیوں نکھن ہن اساکوں مزید سمجھن واسطے ایہ ڈیکھئے جو انہیں لوکیں دے نکھن دا نتیجہ کیا تھیں۔

اساڈے سامنے ایندے ڈے نتیجے آندن۔ ہک تاں حاکم پریشان ہے او آہدے ایہ میڈا کچھ نہیں کرسکدے۔ بلکہ ایہ اپنے سر دھوڑ ڈوڑ پھین۔ ڈوڑھا ملاں قاضی پریشان تے گھارے ہوئے ہن۔ ایندا مطلب ایہ ہے جو لوکیں دا نکھن حاکم آتے عام طور تے اوندے حمایتی ملاں قاضی واسطے خوف داسبب ہے۔ ایہ خوف دا سبب کیوں ہے۔ حالانکہ نکھن والے لوک ہر امن ہن آتے انہیں دے ہتھ کوئی ہتھیار وی کانتی۔

آخر ایہ ساری صورتحال کیا ہے۔ ہک دفعہ متن ولا پڑھدوں۔ ولا پڑھن نال
نظم دا ہک مصرع ولا ولا اسا ڈی توجہ آپ ڈو جھکیندے۔ او مصرعہ ایہ ہے:

ہگل کڈھنی دے چولے پاوٹ دل کوں تر کڑا رکھن

ایندا مطلب ایہ ہے جو ہاراں والے چولے پاوٹ یعنی اپنے آپ کوں
شاندار لباس وچ ملبوس رکھن دراصل خود کوں مضبوط رکھن واسطے ہے۔ اتھوں ایہ وی
ظاہر تھیندے جو ایہ کمزور لوک ہن آتے اپنے آپ کوں مضبوط رکھن یا مضبوط ثابت
کرن واسطے شاندار لباس پاوٹ انھیں دانفیساتی حربہ ہے۔

جیویں اُتیں اساں ڈکھ آئے نہیں جو ایہ لوک کہیں وی قسم دا منظم گروہ کائنی
۔ دل ایہ کون لوک ہن۔ واقعی ایہ کہیں گروہ دی شکل وچ سر کیس تے نکل وی آئیں یا
ایہ اساں صرف متن وچوں کڈھیا ہویا ہک مفروضہ ہے۔ آؤ اساں اینکوں ہک ہی
طرح نال سمجھدوں۔

زبان ہوں دفعہ انسان کوں گمراہ کریندی اے۔ اساں جیرھے لفظیں
”کھتے“ آتے ”اڈیسوں“ کنوں ہک جتھے دی شکل وچ لوکیں دے نکلن دی رائے
قائم کیتی اے۔ کیا واقعی درست وی ہے یا کائنا؟ ایہ سرائیکی زبان آتے سرائیکیں
دے اسی زبان دے ورتا دے کنوں ظاہر تھی سگدی اے۔

اساں بعض اوقات صیغہ واحد کوں جمع وچ استعمال کریندوں۔ جیویں ”میں
دیندا پیاں“ کوں ”اساں دیندے پیوں“ اہدوں۔ یا ہک فرد پوری کمیونٹی دی طرفوں
نمائندگی کریندے نہیں اہدے ”اساں ایں واری الیکشن وچ حصہ نہ گھنسون“ وغیرہ۔
ایہ رویہ پوری کمیونٹی دی طرفوں مشترکہ ہوندے۔ میڈے خیال مطابق ایں نظم وچ وی
شاعر ہک خاص طبقے دی نمائندگی کریندے ہوئیں ایہ ہوانداز اختیار کیجے۔ عام طور تے
عام آدمی حکمرانیں آتے انھیں دے حمایتیں دے مقابلے وچ طاقتور نہیں ہوندا۔ جے

تائیں عوام وچ اتحاد نہ ہووے آتے لوکیں کوں این گلھ دا شعور وی ہے۔ ات واسطے اوہک مشترک رویہ اختیار کریندن۔ جیویں جو این نظم وچ نظر آندے آتے اولہٹے این رویے کوں اجتماعی صورتحال وچ بیان وی کریندن۔ آتے ”کھتے“ کنوں ایہ ظاہر وی ہے۔ ایہ مجموعی رویہ انھیں اپنٹے آپ کوں بہترین لباس پاوٹ آتے مگھ کوں چکاتے رکھن دے ذریعے اختیار کیتا ہویا ہے۔

عوام دی حکمرانی آتے انھیں دے ٹٹ پونجیے نال ہمیشہ ہک سرد جنگ جاری رہندی اے جیرھی زیادہ تر نفسیاتی ہوندی اے آتے اوند اعلیٰ وی نفسیاتی حوالے نال ہوندے آتے عوام دی طرفوں بن ٹھن تے زمٹ حکمرانی نال برابر دی سطح تے رویہ رکھن دے مترادف ہے۔ جتھوں نہ صرف لوک ٹکڑا محسوس کریندن بلکہ حاکم تے ملٹا انھیں کوں ٹکڑا ڈیکھ تے خوف وی محسوس کریندن۔

میڈا خیال ہے جو ایہ نظم لوکیں دے مجموعی نفسیاتی رویں دا اظہار ہے آتے ایہیں وجہ کنوں ملٹا گھاہر یے ہوئے من آتے حاکم اپنٹے دل کوں تسلی ڈیوٹ واسطے خوف کنوں ایہ اہدے جو ایہ لوک کیا کرین اپنٹے سروچ دھوڑ مٹی پسین۔

ایہ کہیں ہک جتھے دی گلھ کائنی۔ بلکہ سب لوکیں دا ایہ عام رویہ ہے۔ گھر کنوں نکلدے ویلے نو کریں تے ویندیں ہوئیں تے سیر سپاٹے دی جس چیندے ہوئیں۔ اپنٹے آپ کوں بٹا ٹھکاتے رکھٹا وغیرہ۔ چیندے نال انھیں دی شان شوکت آتے ٹکڑائی ظاہر تھیوے۔ اتھوں ایہ وی ظاہر تھیندے جو ایہ نواں رویہ ہے۔ جیرھا لوکیں ہن اختیار کیتے آتے پراٹے رویے یعنی خود کوں خستہ حالی آتے نیاز مندی وچ رکھن کنوں مختلف ہے۔ ایں رویے وچ مضبوطی آتے اعتماد ہے چیندی وجہ کنوں حاکم آتے ملٹا خوف زدہ من جو ہن لوکیں تے پہلے وانگوں حکم نہ چلسی آتے نہ او اساڈی بالا دستی کوں منین۔ کیوں جو لوکیں کوں خود تر کڑا تھیوٹ دا ہنر آگئے۔

اساں اتھاں ہک ہی شکل وچ وی عوام دے ایں رویے کوں پڑکھ سکدوں۔
 لوکیں دا خود کوں نویں لباس وچ ملبوس رکھن دا مطلب نویں علم، شعور، آگہی آتے
 بصیرت کنوں باخبر ہووٹ وی تھی سکدے۔ ایہ نواں علم آتے شعور لوکیں کوں بکڑا آتے
 مضبوط کریندے آتے اونویں دہج دے نال سامنے آندن آتے لوکیں دے ایں شعور
 آتے اپنے حقوق کنوں آگاہی حاکمیں آتے انھیں دے ہمدردیں مللا، قاضی کوں خوف
 زدہ کر پڑیندی اے۔

ہر متن قاری نال خود اکیندے۔ نساں ایں متن وچوں کئی معانی کڈھ
 سکدو۔ اوہے ٹھیک ہون۔ ایندا ایہ مطلب کانتی جو ایندے ایسے معنی ہن جیرھے میں
 ججھم یا جیرھے مصنف ایندے وچ پاتن۔ قاری دا اپنا علم، تجربہ آتے مزاج ہوندے
 جیندے ذریعے متن اوندے آتے گھلدے۔ آتے ایہ وی ضروری کانتی جو ہک قاری
 پئے نال متفق ہووے۔ ایں نظم دا ایہ مختصر مطالعہ صرف اوندی شرح تائیں محدود ہے۔
 نظم دی ہیئت آتے مصنف دے معانی تائیں رسائی کہیں پئے ویلے تے چھڑیندوں۔

اشوالال.....وسیلی تہذیب دا شاعر

اشوالال دے چار شعری مجموعے آچکین تے ہر ہک دا اپنا ہک خاص مزاج تے موضوع ہے لیکن انہاں ساریاں وچ ہکا زور وواں رہندی اے جیرگی جو قدیم وادی سندھ تے سرائیکی وسیب دی مجموعی تاریخ تے کچھ دی نمائندگی کریدی اے۔ انہیں دا پہلا مجموعہ ”چھیڑو جتھ نہ نرئی“ ہک اٹھھے دور دی تخلیق اے جڈاں ملک تے آمریت داراج ہاتے اشوالال دی سیاسی تے شعری تربیت وی ایں دور وچ تھی۔ ایہا وجہ اے جو انہیں دے ایں مجموعے وچ جبر دے خلاف ہک مزاحمت دا انداز نظر دے۔ ول ایندے نال ای دھرتی نال محبت تے نجات دا ہک تاثر وی ملدے۔ انہیں دی ہک نظم ”دھرتی تے دھاڑ دی پہلی رات“ ملاحظہ ہووے۔

سڈے ہمیں کوئی فوجاں لہمن	راجاں تاجاں والیاں
کوٹ فصیلاں اُتے چدن	ہنے گھوڑے سانگاں
بھا اُشا دی جھال وچوں	تھنڈن دھاڑ پچانویں
پن دی چودھر ڈاڈھیاں لیکھے	رات اساڈے نانویں
سرمیاں سیتی ساول ساکن	دھرتی دھرم ٹھروایا
ساکوں ساڈی ہٹی مٹی	کھھی واس بیایا

آساں ڈاند وساکیاں والے مارے پگنے بے خوندے

زور وراں دے ہتھوں ساڈے دستیاں شہر اموندھے
 اسان وی جے مل دی اوڑ وچ چا بارود راہندے
 ساڈے تن تے نیل نہ ہوندے برہوں بار نہ چیندے
 ایں حوالے نال ہک ہی نظم ”حاکم حکم سٹایا“ ملاحظہ کرو۔

نچن گاؤن مینہ تے ساون
 چتر وساکھ آجایا
 منصف دار منادی کیتی
 حاکم حکم سٹایا

نچل درگا ہوں چن سگدے او
 ہار بٹا نہیں سگدے
 شاہ حسین کوں پڑھ سگدے او
 میلے گا نہیں سگدے

ملن ڈوہ اے پگلیاں دے وچ
 کئی نہ کہیں کوں لے
 جنیں وی کھلٹا ہووے
 اپنے گھر وچ رکھلے

نہ گئی کہیں دا در کھڑکاوے
 نہ کئی پوہا کھلے

ویڑھے دے وچ راہوے تلسی
وچ بازار نہ ہلے

جک دی سانجھ نہ رلے بندہ
کلہیں درد ہنڈاوے
جو دل آکھے پاوے کھاوے
گھر توں باہر نہ آوے

ایویں انہاں دیاں نظماں ”چار اپریل“ تے ”مارشل لاء“ دی ایس مزاحمتی
رویے دی عکاسی کریندین۔ ول ایس مزاحمتی شاعری نال ای ”چھیڑوہتھ نہ مری“ وچ
انجھی نوعیت دی شاعری ہوں اے۔ جیرھی جو انسان دے داخلی احساسات تے
واردات دا اظہار کریندی اے۔ اشولال انجھی شاعری تے یقین نہیں کریند اجیکوں
سوٹے وانگ استعمال کیا ونجے۔ ول ایندے نال قاری کوں ہک خاص سمت ڈوہکلیا
ونجے۔ لوک چا وٹ جیہیں رس بھری ہک نظم جیرھی جو اشولال دی شاعری دے ڈوہجھے
پہلوئیں دی نمائندگی کریندی اے:

بھاگ وند لوک ہن
زاریاں منیدے نہیں
ہاجھری چھیندے ہن
پکھیاں کوں ڈریندے ہن
پکھیاں دے پریلوے
سیں ملے کہیں حیلوے

”چھیڑوہتھ نہ مری“ دے بعد اشولال دی ڈوہجھی کتاب ”گوتھ نال چھیڑوہ“

اساڑے سامنے آندی ہے۔ اس کتاب وچ شاعر دلچ و دلچ انداز نظر دے۔ ایندے وچ اولپنے مخصوص نظریے لوک تصوف نال جڑ دے تے اپنے ”ہوون“ دی دریافت دے عمل دے مرحلے توں گزرن واکٹ کریندے۔ ”اپنے ہوون“ دی دریافت دا ایہہ عمل ماضی وچ ہوں پچھو تے لگا ویندے۔ ول وادی سندھ وچ ”سپت سندھو“ تہذیب دے دور نال وچ جودے۔ جیندے وچ ہندوستانی صنمیاں دی اصطلاح ”چھیڑ و تھ نہ مری“ توں ہوں اہوں نظر دی ہے۔ اس وجہ توں ابلاغ وچ کجھ تنگی محسوس تھیندی ہے لیکن کتاب داد بیاچہ ایس مشکل کول حل کر ڈیندے ول شاعری دی فلاسفی کول اسماں سوکھا سمجھ گھنوں۔ کتاب دے دیباچے ”گالھ در گالھ در گالھ“ توں کجھ سطران ملاحظہ ہوں۔

”اپنے کر میں شاعری اچوں ہمیشاں شاعری ای کلام کریندی ہے۔ ایندی مثال اچھے ورن دی آکھوں جیکوں اہٹی حفاظت کیئے کڈا ہیں بندوق نہیں بٹاوتی پوندی۔ ایند اہل تے چھاں ای ایندی حفاظت کرینن“۔ ایہہ سارا فلسفہ اہٹی دھرتی نال جوت دی علامت ہے جیرھی جو پہلی کتاب دے تسلسل کول اہوں کریندی ہے۔ کتاب دامنڈھ ای اچھے شعریں توں پدھیندے:

اہٹی ہک وچ کالا پائی پیندیاں دی
چپ نہیں چنگی مویاں وانگ جیندیاں دی
کہیں پاسوں اینویں ہیل ہوادی آوے پئی
وتی شالا وتی نال آلاوے پئی

اس کتاب وچ ہوں ساریاں مسلسل نظماں دن جینویں ای ”اینویں کہیں دے نیل پڈیلوں“ پاک قرآن وچوں بزر سوگ ”پہلے و سارے اہوں“ تے ”گوتم نال چھیڑا“ وغیرہ۔ ات واسطے انہیں کول پڑھن لیوں خود کتاب پڑھن دی لوڑ پوندی ہے۔

یہاں کچھ مختصر نظماں دی ہیں۔ انہیں وچوں ہک نظم ”فردا پندھ کرویندے“ ملاحظہ ہووے:

رستیاں نال ایویں پندھ لپٹے کوں
 سوچتی ہوں تاں پندھ ای پندھ ان
 پکھیاں وانگ اڈ پودتاں
 کئی وی پندھ نہیں
 کوہاں وانڈھے ناکھاں دے مہل
 ساہواں توں وی نیڑے پوندن
 پوہ ایچ بگاں وانگوں لگے
 روہ وی روہ نہیں راہندے
 فردا پودتاں

فردا پندھ کرویندے

ایندے بعد اشودی ترجمہی کتاب ”کاں وسوں دا پکھی اے“ اسٹاڈے
 سامنے اندی اے۔ جیکوں ”سندھ وادی دیاں اڈیلاں“ آکھیا گئے۔ ایں توں پہلوں
 ہوں گھٹ سرائیکی نظم وچ ”کاں“ تے اٹلا توجہ ڈتی گئی اے۔ اٹھاں ”کاں“
 آبادی دی علامت اے تے اسٹاڈی پرائی تہذیب دا نمائندہ اے۔ جڈاں تاں
 کڈا ہوں برتوں سفر کریندے وسوں تے سجدے ہوتاں ”کاں“ سب توں پہلوں
 تہاڈا استقبال کریندے۔ سرائیکی روایات تے لوک ادب وچ کاں کوں کئی حوالیوں
 نال ڈٹھا گئے۔ ہک جاہ تے او ”شر“ دی علامت اے۔ جتھاں او پڈھڑی دے برتوں
 مہلئیں ”دی نوکری وچوں“ مہلہ ”چا گھندے تے پڈھڑی کوں مہلہ ولو اوٹ کاٹ
 ہوں پندھ بھو پگٹاں پوندے لیکن ہک ہی جاہ تے ”کاں“ (کانگا) عاشق تے معشوق
 دے درمیان قاصد اکرا راوا کریندے۔

ہنجروں ہاراں واٹ نہاراں
پٹھی کاگ اڈاراں

ایں توں علاوہ کاں تہاڑی ڈیڑھی تے بہہ تے کاں کاں لئی رکھدے، دل
کہیں مہمان دی آمدی خبر پیاڈیندا ہوندے لیکن اشوالل دے نزدیک ”وسوں“ تے
تہذیب نال مجوی علامت دے پاروں انسان نال ”کاں“ دی پرائی یاری
کے کڈھیندی اے۔ ”کاں وسوں دا کھھی اے“ سرائیکی وسیب اوندے شہر تے ایندے
ٹھیریں دی شاعری اے۔ ایں کتاب دا اسلوب تے انداز وی کھلیں کتابیں کنوں
انج اے۔ ایہ انداز انہیں دی لکھی کتاب ”سندھ ساگر نال ہمیشاں“ تاں کہیں حد تاں
رلد املدے۔ ایندے وچ ای وڈیاں تے کلیاں نظماں وین ہک نظم ”سوئی و ہار دے
نیل ولوڑی پٹھے ہئیں“۔ دہڑ و جھاحصہ ڈیکھو:

ڈو بھٹیں ہک دل ساٹے
کہیں و سری ہوئی چند ررات اکوں
چڑاں کھڑے دل کے یاد آون
چڑاں چرے دی تندرت پودے
چڑاں سیپ کڈھیندے موساں وچ
سوئی ہتھ لپٹے توں ٹھٹ پودے
اینویں سمجھیں ہاکڑاں تک کیا ہے
کہیں نیل بھری و سوری وچ

اشوالل دی ایں ویلھے تاںی جھیکوی کتاب ”سندھ ساگر نال ہمیشاں“ ہے۔
ایہ ایں کتاب دا پہلا درشن اے۔ اینکوں وادی سندھ دیاں لوڑھیاں آکھیا گئے تے پہلی
لوڑھی ”سندھ“ دے بارے وچ ہے۔ ایندے وچ ہوں ساریاں کتھائیں وی شامل

ہن۔ جیندے وچ کتھا لیت، کتھا سارنگ، کتھا پلھن، کتھا ہنس، کتھا کونج دے علاوہ کئی
 میاں وی ہن۔ ایندے وچ وادی سندھ دے دریا، انہیں دالینڈ سکیب، پکھیں تے
 ڈنگریں کوں پینٹ کیتا گئے۔ ڈو جھی لوڑھی چندر بھاگی (چناب) تے ترجمہی ستلج دے
 بارے وچ ہے۔ کتاب وچ وادی سندھ دے زوال، دریاویں واسکن، قول پکھیں دا
 نکھرن دا المیہ پوری کتاب وچ واضح اے۔ سرانیکی اچ ”ٹپے دی عملیں سادگی“ دے
 اثرات نظم اچ جاہ جاہ تے نظر دن۔ ”کتھا کونج“ اچ ایندا اثر ڈیکھو۔

بگیاں ہک ڈو جھے دی بگیاں تے
 کتھاں سٹ کے سوہٹاں سندھ سائیں
 ڈو نال والا ہک ہوون دی
 تپڑی جوگ دلاون آیاں نہیں
 کتھوں آیاں نہیں نیلے کھمبے۔ ہوون
 تپڑے چٹے دھاون آیاں نہیں
 روون آیاں نہیں تپڑے گل لگ تے
 تیکوں نال روون آیاں ہیں
 نانویں ہالاں دے سوہٹاں سندھ سائیں
 تپڑے پھیرے پاون آیاں ہیں

خواجه فرید اشولال وانگ انٹی منڈھ لاء دی اردو شاعری چھوڑ تے لپٹے
 سرانیکی وسیب، روایات تے کلچر کوں باقاعدہ طور تے دریافت کیتا قول لپٹے کلچر اچ
 رہ تے لپٹے قاری نال گلہ مہاڑ کیتی۔ خواجه فرید دی شاعری بنیادی طور تے کچلے
 لوکیں دی آواز اے۔ خواجه فرید انٹی شاعری اچ تربیت کوں اداون دا حق ڈتے۔
 تربیت دے شغل تے ایندے کم کار کوں شاعری دا موضوع بٹائے۔ اشولال خواجه

فرید دی اس روایت کوں اہکوں ودھائے۔ انہیں دی شاعری اچ سرائیکی وسیب دے جانور، پکھی تے دریا ٹردے پھر دے نظر آندن۔ اتھاں کوچ پولیندی اے تے ہکھن کالھ مہاڑ کریندی اے۔ دریا وی اکیندن۔ ایویں انہاں ساریاں اچ ہک طرح دا Discourse جاری راہندے۔ ایویں آکھ سکدوں جتھاں اشوالال اپٹے کلچر اچوں کالھ کریندے اتھاں اوندی شاعری وچ پورا وسیب ای پولیندے اپٹے ہووڻ دا اثبات کریندے ول اپٹے آپ کوں منویندے۔ اشوالال پیدا ائی طور تے ہوں ساریاں تخلیقی صلاحیتاں رکھن آلا شاعر اے۔ شاعری حسن تخلیق کرن دا ناں اے۔ اشوالال کوں ایں کالھ واسدھ پتہ ہے پیا۔ ول انہیں عقل دے پگانڈھے نال پورے سرائیکی وسیب کوں Beautify کیجے۔ جیویں خواجہ فرید ویران روی کوں سنگھار پنکار تے پیش کیجے تے رومان پروردھرتی بناڈتے۔ ایویں اشوالال پوری دسون کوں اہٹی شاعری وچ باغ و بہار بناڈتے۔ Rhythm انہیں دی شاعری دی سب کنوں وڈی خوبی اے۔ انہیں اے ہنر بھانویں جو مہا بھارت رزمیہ توں گھم گھمے یا ایہ سرائیکی دے پرائے لوک کہیں توں۔ ایندے نال اشوالال دی شاعری وچ غنائیت تے ملائمت آگئی اے جیرمی جو قاری دے کنیں وچ مٹھاس بھر ڈیندی اے۔ اتے قاری دے دماغ تے نہ مٹن والا اثر چھوڑیندی اے۔ نال نال نہ مٹن آلی ہک ”عمگین سادگی“ وی موجود رہندی اے۔ اہٹی ساری شاعری وچ اشوالال جاہ جاہ تے فن دے بلندیں تے چھا ہویا نظر دے۔ میں شاعر کائنی میکوں شاعرانہ فن تخلیق کرن وی نہیں آندا البتہ نصاب دیں بے معنی کتاباں دے غیر تخلیقی نقادیں دی تعریف مطابق فن تخلیق کرن دے کئی نصابی طریقے ہن جنہیں وچ صرف ہک ”تکرار لفظی“ وی ہے لیکن ایندے کان وی صلاحیت دی لوڑ اے۔ ہوں سارے غیر تخلیقی خود ساختہ شاعر ایندا آسرا گھن تے اپٹے اشعار کوں خراب کر ڈیندن

لیکن اشولال کوں ایندا ہن روی ہوں چترکاں آندے۔ او اپنے اشعار کوں ”تکرار لفظی“ دے حسن نال مالامال کر ڈیندے۔

کیوں روندے ہن کالے بدل ڈسا
کھھی کونج ڈسا کیوں روندی ہے
ہینہ لوہندا ہے جھل اہٹی کوں
چھل اہٹی کوں وسوں لوہندی ہے
بیلہ سکدا ہے چنڈے درشن کوں
تیڈی درشن کوں کھھی سکدی ہے
ڈھنڈئیں سکدیاں دن چنڈے پائیاں کوں
تیڈے پائیاں کوں کھھی سکدی ہے
ایویں کہیں ڈہنہ تاں نانویں نوری دے
سینے آ سا سوہٹاں سندھ سائیں

اشولال کوں سرائیکی زبان تے پوری قدرت حاصل ہے۔ تے ایندے ہر لفظ دے مزاج کوں اوچنگی طرح ورتن چاہدے۔ انہیں لفظیں کوں کتھاں کیویں استعمال کرٹے ایہ وی اوکوں آندے۔ ات واسطے او انھیں کوں کھینے وانگ اہٹی جاہ تے رکھیندے تے عربی فارسی تے غیر مانوس لفظ ورتن توں گریز کریندے۔ او انھیں دی جاہ تے ہندی دے ملائم لفظ استعمال کریندے۔ اتھاں جیرھے اشعار دانمونہ پیش کیتا گئے انہیں توں وی ایہ گلھ واضح تھیندی اے۔ کجھ ہئے شعروی ملاحظہ ہوون:

— کئی سوم ڈو سو دا ساتھ ہوی
اساں جگ پر دی ہنساں دا
ایویں کل دی گلھ اے پلے دج

وہ کھپٹے دے ہاتے چتر تے
 کھمب کتے ہوئے کھمب ہوندیاں وی
 اکھیں ہوندیں وی اکھیں متے ہوئے
 کچیا موٹھے سٹ کے
 ادرے جاگدے ہوئے ادرے متے ہوئے
 تپڑی پیت پریت پچھوں سوہٹاں سندھ سائیں
 اسماں ہنس نہ ہوئے جیویں کتے ہوئے
 وڈے ویلے انوں بانگ ملی
 انوں سب دے سب اسماں مارے کتے

اشولال دی ذہانت آتے اوندے ہوں مطالعے اوندی شاعری دی عظمت
 وچ دودھارا کیچے۔ اس ذہانت تے مطالعے دیاں جھلکیاں جاہ جاہ تے شاعری وچ
 نظر دین۔ ہوں مطالعہ دی وجہ توں کئی دفعہ ایویں تھیرے جو شاعری دی جس وچ
 ویندی اے۔ جیکر شاعر شاعرانہ منطق (Poetic Logic) تے قدرت رکھیندے
 ہووے (جیری جو اشولال کوں حاصل اے)۔ تاں شاعری اپنے تاثر وچ ہوں اپوں
 نکل ویندی اے۔ ایہ شے ہوں شاعریں دا مقدر نہیں بھدی۔ ایہ صفتاں ہن جیریاں
 جو کہیں شاعریں کوں ابدی حیاتی بخشیدین۔ مپڈ اخیال اے اشولال دی شاعری ہمیشاں
 راہوں آلی شاعری اے۔ اشولال دی فکر تے اوندی شاعری کوں سمجھن کلاں پڑھن
 ضروری اے۔ اوندی تقریباً ساری شاعری خصوصاً ”سندھ ساگر نال ہمیشاں دیاں اکثر
 نظماں میکوں اُداس کر ڈیتیاں ہن۔ کیوں جو ایہ Rich Culture دے
 اچوں دانوہ ہن، آتے اس نوے وچوں نویں حیاتی کھنڈن دی لوڑ اے۔ اشولال دی
 شاعری وچ نستعلیق جیہک انج موضوع اے جیہدے اتے دل کالھ کریوں۔“

سرائیکی شاعری دی نویں صنف.....سرائیکو

سرائیکی صنف شاعری کافی اگرچہ پنھیں زبانیں وچ وی پائی ویدی اے لیکن سرائیکی شاعری دیاں ڈوصفاں خصوصی طور تے سرائیکی نال تعلق رکھدیں۔ ہک نال مکاں اتے ڈوجھی سرائیکو۔

سرائیکو سرائیکی شاعری وچ ہک نویں صنف اے۔ ایہہ عام طور تے پچھلیں ڈو ڈہاکیں وچ سامنے آئی اے۔ کجھیا ویدے جو ایہہ اردو وچ ہائیکو کون ماخوذ اے۔ سرائیکو وی ہائیکو وانگوں تے مصرعیں تے مشتمل ہوندی اے لیکن ہائیکو کون زیادہ جس وار تے اثر انگیز ہے

سرائیکو وچ پہلے ڈو مصرعے ہکی بخروج ہم وزن ہوندن چڑھاں جو تہجھا مصرع چند ارکان تے مشتمل ہوندے۔ تاہم ڈوجھے تے تہجھے مصرعے ہم قافیہ ہوندن۔ عام طور تے سرائیکو دا حراج سرائیکی لوک کہتیں نال رلدے۔ سرائیکو کون رواج ڈیون دے کئی شاعر و عویدار ہن۔ تاہم حالی کوئی مستند رائے سامنے نہیں آئی۔ سرائیکو دے کئی موضوعات ہن۔ جنھیں وچ عشق محبت دے اظہار نال دھرتی نال محبت اتے کچلے ہوئے لوکیں دی محرومی دا بیان وی ملدے۔ تاہم محسوس تھیدے جو سرائیکو زیادہ تر سرائیکی قومی شعور دے ارتقا نال پروان چڑھین۔ سرائیکی قومی تحریک دے منڈھ اتے سرائیکی لوک سانجھ دے دور وچ اٹھے سرائیکو سیاسی کارکنیں دی زبان تے چڑھے رہندے ہن۔ جیہدے وچ سرائیکی دھرتی دیں محرومی دی گالھ ہوندی ہئی۔

ایں دور وچ اسلم جاوید آتے حسین گوہر دے سرانیکو ہر جلسے یا میٹنگ وچ پڑھیے
دیندے ہن۔ انھیں سرانیکو وچ سرانیکی دھرتی دے محرومیں دے ذکر نال اوندے
واسطے قربانی دا ذکر وی ہوندا ہا۔ اسلم جاوید دا ایہہ سرانیکو جیر ہا روہی دی تریہہ دے
حوالے نال اے۔ کافی مشہور ریہا۔

میں تسمیڈی دھرتی تسی
تسی روہی جانی

(1) میکوں آکھنڈیج دریائی

اینویں حسین گوہر دا سرانیکو جیر ہا ہاٹھی دھرتی واسطے ہر قسم دی قربانی پڑیوں دا
اظہار کریندے۔ مقبول ریہے۔

جی سانجھ ویسب دی گوہر اے ساڈی آواز
بھانویں پاوؤ زنجیراں ساکوں، بھانویں سٹونیل

(2) بر دھرتی دی ویل

دھرتی دے حوالے نال امتیاز فریدی دا کہ سرانیکو ہے:
میڈی دھرتی سونے سؤیں کیندے ہتھیں آگئی
لپٹے گھر وچ آپ مسافر، ساکوں سمجھن چور
ٹھوٹے والے زور

سرانیکو لکھن والیں وچ کئی شاعر شامل ہن۔ جنھیں وچ اسلم جاوید تے
حسین گوہر دے علاوہ عزیز شاہد، ناظم ڈیروی، گلپانی، اعجاز ڈیروی، ڈاکٹر گل عباس
اعوان، امتیاز فریدی، طاقت قرشی تے کئی ہن۔ ناظم ڈیروی دے کجھ سرانیکو
ملاحظہ ہوں۔ ایہہ ویسب دی غربت دا اظہار کریندن:

ایں دور وچ اسلم جاوید آتے حسین گوہر دے سرائیکیو ہر جلسے یا میٹنگ وچ پڑھیے
دیندے ہن۔ انھیں سرائیکیو وچ سرائیکی دھرتی دے محرومیں دے ذکر نال اوندے
واسطے قربانی دا ذکر وی ہوندا ہا۔ اسلم جاوید دا ایہہ سرائیکیو جیر ہا روہی دی تریہہ دے
حوالے نال اے۔ کافی مشہور ریہا۔

میں تا میڈی دھرتی تسی
تسی روہی جانی

(1) میکوں آکھ نہیج دریائی

اینویں حسین گوہر دا سرائیکیو جیر ہا ہاٹھی دھرتی واسطے ہر قسم دی قربانی پڑیوٹ دا
اظہار کریندے۔ مقبول ریہے۔

جی سانجھ ویب دی گوہر اے ساڈی آواز
بھانویں پاوو زنجیراں ساکوں، بھانویں سٹونیل

(2) بر دھرتی دی ویل

دھرتی دے حوالے نال امتیاز فریدی دا کہ سرائیکیو ہے:
میڈی دھرتی سونے سؤیں کیندے ہتھیں آگئی
لپٹے گھر وچ آپ مسافر، ساکوں سمجھن چور
ٹھوٹے والے زور

سرائیکیو لکھن والیں وچ کئی شاعر شامل ہن۔ جنھیں وچ اسلم جاوید تے
حسین گوہر دے علاوہ عزیز شاہد، ناظم ڈیروی، گلپانی، اعجاز ڈیروی، ڈاکٹر گل عباس
اعوان، امتیاز فریدی، طاقت قرشی تے کئی ہے وی ہن۔ ناظم ڈیروی دے کجھ سرائیکیو
ملاحظہ ہوں۔ ایہہ ویب دی غربت دا اظہار کریندن:

اساں بے چھت۔ گھر دے اندر کئی رہن ہمیش
میڈے ہال تاں بگھ دے عوض وکدے ہمیں بازار
کوئی نہیں شرمسار

انھیں دا ہک بیا سرائیکو اے:

- بوچھن سی سی ڈاج بٹائے سی، عالم ڈاکوٹ گئے
ڈیکھ اہٹی بارات لھیری، بنری بیج تے مر گئی
(3) وعدے پورے کر گئی
اینویں حسین گوہر دا ہک سرائیکو اے جیہدا عنوان ”کپاہ“ اے۔
نال کپاہ دے چنیاں تے دستاراں بٹدیاں
ہمیں
ساڈی دھرتی مہمل کپاہ دے اُگلے چنے کھیر
اساں لیر کتیر

اس حوالے نال امتیاز فریدی دا ہک ترلد بلبلد سرائیکو ہے:

بے سنیتیاں، محرومیاں، ساڈے حصے آیاں
تساں گودے خان ساڈے، ٹہاڈے اُچے گیٹ
اساں لکھٹیں پیٹ

بیا ہک سرائیکو جیہدا عنوان اے ”جنگ“

- کل اساں دی روک ڈتے ہن دھرتی دنگدے پیر
آہ دی سندھ دی منق تے کھڑکے روکٹے ہن طوفان
(4) فیصلہ ہتھ میدان

ڈاکٹر گل عباس اعوان دے سرائیکو دا نمونہ ملاحظہ ہووے۔

بھونیں آسمان دا توں ہمیں راجہ، سمجھیں راہ تے آ، ہمیں
 وتی وتی دھکڑے کھانڈیں حوص دا چا سکھول
 اپنا آپ پھرول

گل عباس دیں سرائیکو وچوں ہک عشقیہ سرائیکو دا نمونہ ملاحظہ ہووے:
 چن وی جھڑ دا اوڈھر گھن کے لگ لگ کھلدا آندے
 جیڈی ٹور کوں ڈہدیں ڈہدیں نھل، گھین اہٹی ٹور

(5) جنگل دے سب مور

ایں موضوع دے حوالے نال امتیاز فریدی دا ہک سرائیکو ہے:
 سوہٹی ساول نھل سر میں دے موسم چتر بہار
 سارے موسم ہن لگدے ہا جھوں جیڈے دم دے
 میڈے کیرھے کم دے؟

اعجاز ڈیروی دے سرائیکو دے کئی موضوعات ہن۔ انسانی محنت دا استحصال
 آتے غربت وغیرہ دے حوالے نال ڈوسرا نیکو ملاحظہ ہوون:

شام فجر مزدوری کرتے ڈن گئی اوندی چیل
 وت وی محنت کش دے پکھے دردیں دے انبار

سرتوں اُچے بار

ہک ہنڈیے ہمیں، ہے ہے گھندن کپڑے لوک امیر
 کنڈو رائے دھپ تے پھردن میں جنیں لکھ غریب

رب دے کم عجیب (6)

ڈاکٹر کھیل ہتانی وی تھوڑے جہیں سرائیکو آکھیں۔ انھیں دا موضوع محبت
 اے۔ ہک سرائیکو جیندا عنوان ”عشقیہ“ ہے۔

اکھ بے خواب عذابی پل پل دل بے آس نراس

آہک وار ڈکھا مکھ جوگی، ہجر ڈراوے ڈسٹ

سک، گھین، کنکے دسٹ (7)

عاشق حسین ثاقب قریشی ایڈووکیٹ داتعلق احمد پور شرقیہ نال اے۔

اوسرائیکی تحریک دے نظریاتی کارکن ہن۔ ایں حوالے نال انھیں داہک

سرائیکو اے:

خون شہید مظفر دا پیا ہکلاں مار چکیدے

دست رنجیت دے ہتھ آگئی اے سرائیکستان دی داہک

جاگ سرائیکی جاگ

آباد کاریں دی دھرتی دی لٹ پٹ دے حوالے نال امتیاز فریدی داہک

سرائیکو ہے:

ساڈی دھرتی، ساڈا ترکہ اساں وارث ایندے

توں بے ڈکھی بکوہ دے دانگوں ہن نہ چلے پوڑ

ڈلیں اساڈا چھوڑ

عزیز شاہد دے سرائیکو وی لوکیں وچ کافی مقبول رہن۔ انھیں دے زیادہ

تر سرائیکو عشق محبت نال وابستہ ہن۔ کجھ سرائیکو ملاحظہ ہوون۔ ایں سرائیکو دا عنوان

”کوک“ ہے۔

مندریاں، چھلے، گانے، کنٹھے، خط، تعویذ، رومال

سارے رشتے ریت دے پیرے پیرے تھی گئے گار

سانول موڑ مہار

ہک ہیا سرائیکو جدید عنوان ”حدیث“ اے۔ ایندے وچ انسانی بے مروتی

کوں بیان کیجائے:

آکھے مونجھ کھپے کوں سٹ اہٹی اوپری آس
جاہ آٹ جاہ تے رول نہ اینویں، نین صفیل تے ستر
کوں کہیں دلاہتر

ہک میا سرائیکو جدید عنوان ”مور“ ہے:

برو تے ست آسمان دیاں چھتوں پیریں بھوئیں دے نیل
تن دے تائے تروڑی ویندن شہر دے چھتے شور
من جنگل دامور

ہک دور وچ سرائیکو دھڑا دھڑا دکھئیے، کہیں تے مقبول وی رہن۔ سرائیکو مختصر
مگر براہ راست اپنے مفہوم کوں قاری تیں پہنچدے آتے ول تے اثر کریندے:
سرائیکو پڑھن نال اساکوں سرائیکی قومیت دے مخصوص مزاج دا اندازہ
تھیندے۔ سرائیکی دھرتی جیویں ہاہروں آنوں والے حملہ آوریں کوں اپنے اندر
جذب کر گھندی اے آتے ول انھیں دی شناخت سرائیکی بن ویندی اے آتے او
حملہ آور اپٹا کلچر و بچاتے سرائیکی کلچر دا حصہ بن ویندن۔ اینویں سرائیکو وی اس
حقیقت کوں نشا بر کریندی اے۔ جواں نہ صرف ہائیکو کنوں اپٹاناں وٹا گھدے (ایہ
سرائیکی دے مزاجتی رول دی علامت ہے) بلکہ پوری سرائیکی شاعری دے مزاج دا
حصہ وی بن گئے آتے اتھوں دی شاعری دے مزاج مطابق مزاجتی رول وی ادا کرن
شروع کر ڈتے۔ ایندے نال او سرائیکی قومیت دے مزاج دے مٹھاس آتے دھیمے
پن کوں وی اختیار کر گھدے۔

حوالے

- 1: اسلم جاوید سہرائی، اپریل 2001ء۔ ورلڈ واہائیڈ میڈیا کیوٹی کیشن اسلام آباد
- 2: حسین گوہر، نجر و اتارا، جون 1991ء۔ دبستان سحر بلاک بی ڈیرہ قازی خان
- 3: ناہم ڈیروی، مکافق۔ دبستان سحر بلاک بی۔ ڈیرہ قازی خان
- 4: حسین گوہر، نجر و اتارا۔ دبستان سحر بلاک بی۔ ڈیرہ قازی خان
- 5: ڈاکٹر گل عباس، سوہیل خواب، جون 2009ء، جھوک پبلشرز بیرون دولت گیٹ ملتان
- 6: اعجاز ڈیروی، کلہنچا ڈوہمی واری، 1996ء، دبستان سحر بلاک بی۔ ڈیرہ قازی خان
- 7: گلگیل ہتانی، ڈاکٹر۔ اکھ بے خواب، عذاب، 1997ء، عصائے کلیم پبلی کیشنز، کوٹ مٹھن، راجن

مُکائے..... مرثیہ کنوں انج سرائیکی صنف شاعری

مُکائے دا سرائیکی وچ مطلب کہیں مروجٹن والے شخص دے سکین نال ارمان کرن اے۔ اینکوں ڈوجھے لفظیں وچ ”تعزیت“ آکھ سگدوں۔ ”مُکائے“ سرائیکی وچ مرثیہ کنوں ہک انج صنف اے۔ مرثیہ معروف معنی وچ حضرت امام حسینؑ دی شہادت دا ارمان اے۔

سرائیکی وچ ”مُکائے“ دیاں کئی مثالیں ملدین۔ ایہ پنجھیاں نظماں ہوندن جیرھیاں کہیں شخص دے مرگ یا شہادت دے بعد انھیں دے رشتہ داریں نال یا اپنے طور تے ارمان دا اظہار ہوندے۔ سرائیکی شاعری وچ انفرادی طور تے کہیں دے مرگ دے علاوہ اجتماعی طور تے کہیں مقبول عام شخصیت دی وفات یا شہادت تے آکھیاں نظماں ایندے وچ شامل ہن۔ انھیں نظمیں وچوں ہوں ساریاں نظماں ذوالفقار علی بھٹودی سزائے موت یا بینظیر بھٹودی شہادت تے آکھیاں گھین۔ سرائیکی دے مشہور شاعر سیم اشولال دی ہک چھوٹی جہیں نظم ”چار پرل“ ذوالفقار علی بھٹودی شہادت تے آکھی گئی۔

آساں کاٹھی بن پچتائے	ڈکھاں جج	ورتایا
ہنجوں رنج دیل اگاڑی	موجھیاں ڈاج	وچھایا
درد صلیباں کھارے چڑھیا	چڑھ سولی	مُکایا
رات کچا دے اندر پا کے	لوکیں بچھ	پرتایا
بچھ واپس نہ آیا		

ایویں ذوالفقار علی بھٹودی شہادت تے ممتاز حیدر ڈاہر مرحوم دی نظم ہے:

اوتجھ ہا

تے رات دی شہنشاہی وچ

اندھارے دامر شہ ہا

صلیب دے آسمان تے تجھ مزاج

اوتجھنص.....

اندھار شکلیں دی نت مذمت کریندا رہے

اوں دھوڑ جسمیں کوں

پر بتیں دا جلال بھکیا

اسا کوں بولن دے سُر سکھا لیے

اوندی بادشاہت دیاں سب نشانیاں

اسا ڈے چہرے دیاں بھاگ بن گھمبن

تمام الفاظ

اوندے ہونٹیں کتوں نکل تے

وقاداد ستور بن گئے ہن

آنادا منشور بن گئے ہن

روح اوندی کوں.....

سولی دے سارے منظریں دا ثواب پنچے

ایویں ای ایس سلسلے وچ عزیز شاہد دی نظم ”تارا مسیح“ وی کافی شہرت

رکھیدی اے۔ بعد وچ بے نظیر بھٹودی شہادت تے وی کافی نظماں لکھیاں گھمبن۔

جنھیں وچوں ہک ڈومٹالاں پیش ہن۔ رفعت عباس بینظیر بھٹودی شہادت تے ہک

مکائی کافی آکھی۔ اوندے ڈوبند پیش بن:

جیزہ قتل تھے انھاں پھل چاتے

جیزہ قتل تھیا اوندے قہے تھے

انھاں قصیاں وچ ہک مرعجب

ساکوں کچھ ہزاراں اُن لاتے

جیزہ قتل تھے انھاں پھل چاتے

جیزہ قتل تھیا اوندی گالھ ڈری

ایں گالھ وچوں کوئی عاشق ہے

جئیں لاتا ہے ساکوں رنگ آتے

(1) جیزہ قتل تھے انھاں پھل چاتے

اینویں رازش لیاقت پوری دی ہک نظم ”توں ہانویں تاں“ دا آخری حصہ

ملاحظہ ہووے:

تیڈی روہی رات کوں روندی ہے

دیدار تیڈے کوں لوہندی ہے

تیڈا تھر ہے سارا صدے وچ

تیڈا گھر ہے سارا صدے وچ

ہک وارو لا دیدار کرا

(2) ساڈی اُچوی جھوک تے پھیرا پا

ایں موضوع تے شاید باقاعدہ طور تے پہلے نہیں لکھیا گیا، اتے نہ اِنج طور

تے ایں صنف دی شناخت کرائی گئی اے۔ تاہم سرانیکی وچ ہک انتہجی کتاب چھپی

اے۔ جیند اعنوان وی ”مکائی“ اے۔ اتے اوندے وچ ساریاں نظماں دی مکائی

ہن۔ جیرھیاں مختلف شاعریں دیاں آکھیاں ہونیاں ہن۔ ایہ ساریاں نظماں سرانیکی دے مشہور شاعر سیکس عاشق بزدار دے ہک پتر اشتر عباس ساغرا تے اوندے دوستیں دی اچاچیت حادثاتی شہادت اُتے لکھیاں گھنیں۔ ایہ عنبر چار اپریل کوں گزھی خدا بخش وچوں ذوالفقار علی بھٹو دی برسی بھکتا تے آندیں ہونیں ٹریفک حادثے وچ شہید تھی گئے۔ ایہ کتاب ”مکان“ دے نال 52 نظمیں رنزلیں دا مجموعہ اے۔ جینکوں قسور عباس بزدار ترتیب ڈتے

ایں کتاب پہلی دفعہ سرانیکی شاعری وچ ایں موضوع کوں باقاعدہ ہک صنف دا درجہ ڈیون دا اعزاز حاصل کیے۔

”مکان“ دے طور تے آکھیاں ہونیاں نظماں عام طور تے انفرادی ڈکھ دا اظہار کریندیں۔ ایہ عام طور تے ہوں گھٹ کہیں اجتماعی ڈکھ دا اظہار ہوندیں۔ ات واسطے ڈھیر عرصہ تائیں مقبول نہیں رہندیاں جیدی وجہ کنوں ایہ صنف سرانیکی وچ باقاعدہ طور تے مرثیہ وانگوں کوئی وڈا مقام نہیں گھن سکی۔

بنیادی طور تے موت دا ڈکھ ہک اجتماعی المیہ اے۔ کیوں جو ہر شخص کوں ایندے وچوں لکھنے۔ مگر روز روز دا واقعہ ہون ڈی وجہ کنوں ایہ ہر کہیں دا اپنا اپنا ڈکھ بن گئے۔ البتہ کڈا ہن کڈا ہن ایہ انفرادی ڈکھ ہک عرصہ واسطے کجھ لوکین دا اجتماعی ڈکھ وی بن ویندے۔ جڈاں جو موت غیر طبعی ہووے۔ حادثاتی یا نا انصافی تے بنی ہووے یا کہیں اخلاقی اصول وی پامالی دا نتیجہ ہووے۔ جیویں جو حضرت امام حسین دی شہادت ستر اط تے برو نو و قتل وغیرہ

بعض اوقات ایہ انفرادی ڈکھ لپٹے حوالے نال یا اوت کہیں وڈے فن کار دے اظہار تاسف دے حوالے نال اجتماعی ڈکھ وچ تبدیل تھی سگدن۔ جیویں کسی دے ڈکھ کوں سرانیکی شاعری دے حوالے نال ہک اجتماعی ڈکھ وچ تبدیل کر ڈتا گئے۔ تاہم

انھیں کوں ”مکان“ کہیں آکھیا ونج سہدا۔

”مکان“ ناں دی ہک کتاب پہلے وی چھپی اے۔ اوسرا نیکی شاعر ناظم ڈیروی دا مجموعہ کلام اے۔ لیکن اوندے ونج انجھی کالھ کانتی جیرھی قسور بزداردی کتاب ونج ہے۔ کیوں جو ایہ پہلی کتاب اے جیرھی اپنے موضوع نال انصاف کریدی اے۔

اس کتاب ونج ہوں ساریاں نظماں روایتی ہن جیرھیاں کہیں مشاعرے ونج پڑھیاں پکیاں نظماں لکھدن۔ تاہم کئی نظماں ہوں متاثر کن ہن۔ جیرھیاں اس انفرادی ڈکھ کوں اجتماعی ڈکھ ونج ڈھال ڈیندین آتے قاری اس ڈکھ کوں اپنا ذاتی ڈکھ محسوس کرن پئے ویندے۔ انھیں نظمیں رنزلین ونج ریاض عصمت عاشق بزدارت۔ ب آتے اظہر کلیائی دیاں نظماں قابل ذکر ہن۔ انھیں نظمیں ونج انھیں شاعریں دا اپنا تخلیقی ہنروی شامل ہے مگر کجھ ونج لکھن والے دا اس واقعے تے شدید صدمے دا اثر دا نتیجہ وی ہے۔

طوالت دے ڈر کنوں میں اتھاں ت۔ ب دی ہک نظم دا حوالہ ڈیاں۔

جیوا عنوان وی اپنے موضوع نال گھائی مناسبت رکھدے۔ عنوان ہے ”وسن“:

جے نکھرن دی ہی سُدھ تیکوں
ساڈے نال توں پیار کریندا نہ
ساڈے ہتھیں ونج ہتھ پا کے
ساکوں دل دا حال سٹیندا نہ
جے مرڻ دی انجھی جلدی ہئی
ساکوں جیون دی ڈس ڈیندا نہ
کھڑی موت موئی ہئی رستے ونج
توں ساغر سنریں ویندا نہ

شہزادہ ! توں گھر خیر ویوں
 پیڈی مونجھ اندر کوں کھا گئی ہے
 پیڈے مہندی گانے سک سڑ گئے
 ساڈے آسیں کوں لگ بھا گئی اے

جیزھے ویزھے دسدے دسدے ہن
 او ویزھے تھے ویران پیڈے
 تیکوں کیا کیا سکیں اظہار کروں
 ساکوں کتنا ہن ارمان پیڈے

اینویں اَن مُکھایا ٹر جو پیس
 تیکوں سنگتیں دا نہیں خیال آیا
 نہ آپ ویوں نہ خط بھیجے
 پیڈا لوکیں دے ہتھ حال آیا

اساں مونجھ ملال دا کیا آکھوں
 بے رنگ ہے موسم ساوٹ دی
 کہیں پاسوں سکھ دی رنگ نہیں
 مد گزری پنگھ پدھاوٹ دی

تیں دچٹاں پار ضرور تاں ہا
 پیڈی جلدی ساکوں مار گئی

مجھ اُبھریا ہا بے سیتی دا

ساڈی چار اپریل کوں ہار تھئی (3)

ایہ ویسٹ شاعر شاعرہ دی ساغر نال بے پناہ پیار اُنس تے جذباتی لگاؤ کوں
ظاہر کریندی اے۔ اُتے اوندی شہادت تے لپٹے ڈکھ دا بھر پور تخلیقی اُتے شاعرانہ
اظہار اے۔ ایندا ہر ہر شعر میر تقی میر دے پتر نشتریں وانگوں ہے۔ جیرھے پڑھن
والے دے دل دیں گہرائیں تائیں لہہ ویندے۔ تے غمزہ کر ڈیندے۔ تخلیقی اظہار
نال زبان تے قدرت تے لفظیں دا بر محل استعمال شاعری کوں وڈا بیٹھدے۔ ایں نظم
وچ سرائیکی وسیب دی روایات نال لپٹے جذبات کوں لفظیں دے سوہنے استعمال نال
موثر بیٹایا گئے۔ لفظیں دا ایہ چناؤ ”موت موتی“ شہزادہ، گھر خیر ولیوں، اظہار لوکیں
دے ہتھ حال آون، ساوٹ، پینکھ ہدھاوٹ، پیڈی جلدی ساکوں مار گئی، چار اپریل کوں
ہار وغیرہ جذبات دے اظہار کوں امر بیٹھدے جہنن۔ ایہ سارا کجھ تخلیقی صلاحیت اُتے
شاعرانہ قدرت اُتے شدت غم دے ذریعے ممکن تھی سکئے۔

”مکاف“ دی صنف کوں جیکر باقاعدہ جاری رکھیا وچے تاں ول سرائیکی وچ

”مکاف“ دی صنف وی مرثیہ دا درجہ حاصل کر سکدی اے اُتے ایندے ذریعے ذاتی

الیے وی اجتماعی الیے دارو پگھن سکدن۔

حوالے

- 1: اشوال، فقیر، چھیڑو، تھہ نہ مری، اپریل 1989، کتاب مگر حسن آرکیڈ۔ ملتان
- 2: محمد شاہد، مرثیہ زندہ ہے، بے نظیر، جنوری 2008، جھوک پبلشرز دولت گیت۔ ملتان
- 3: قسور عباس، بڑا دان مکاف، نومبر 2009، جھوک پبلشرز بیرون دولت گیت ملتان

”اندھارے دی رات“ وچ سو جھلے دی اُمید

یورپ وچ جیر حملے مشینی پیداوار دا منڈھ ہدھا گیا تاں اوندے نال ای جاگیر دارانہ سماج دی جاہ تے سرمایہ دارانہ سماج دے قیام دا عمل شروع تھی گیا۔ آتے انسانی محنت دا استحصال سائنسی انداز وچ وڈے پیمانے تے شروع تھی گیا۔ مزدوریں دی لٹ پٹ وڈے منظم انداز وچ تھیوون پئے گئی۔ آتے سرمایہ دی اہمیت کئی حصے ودھ گئی۔ ایندے نال ایس نوں سماج وچ محنت کشیں دے مشترکہ عمل دے ذریعے حاصل تھیوون والی پیداوار جیر حملے ہک شخص دی ملکیت بٹن لگی تاں محنت کش نہ صرف اہٹی پیداوار نال عدم دلچسپی آتے بیگانگی دا اظہار کرن لگے بلکہ اہٹی ذاتی حیثیت (حیثیوں ڈوجھے لفظیں وچ انفرادیت یا شناخت آکھیا وٹھ سکدے) دی وچا پٹھے۔ ذل انھیں کوں لپٹے وجود موجودگی دے جواز لیوں نویاں شہادتیاں درکار تھیاں۔ جیندے نتیجے وچ یورپ وچ وجودی فلسفے زور پکڑیا تے وجودی فلسفیں انسانی موجودگی آتے ذات دی گمشدگی یا کرب کوں لپٹے فلسفے وچ بنیادی حیثیت ڈیوون شروع کر ڈتی۔

ہک مند بعد چڈاں پاکستان وچ سرمایہ دارانہ نظام دا آغاز تھیا تاں اوندے نال وجودی فکر وی اُردو اہل قلم دیں تحریریں وچ نمودار تھیوون لگی آتے اہٹی موجودگی دا سوال تے ذات دا کرب کئی تخلیقات دا مرکزی خیال بن گیا جیندے نتیجے وچ ایہ فکر سرایتی دے بعض ذہین آتے پڑھیے لکھیے لکھاریں دیں فن پاریں وچ وی راہ پاوون لگی۔ اسٹڈے سامنے ایندی ہک مثال ممتاز حیدر دیاں کئی نظماں ہن (ایں کتوں پہلے خواجہ فرید دے کلام وچ وی وجودیت دے اثرات موجود ہن)

ممتاز دیاں ایہ نظماں اوندے اوں ڈہنی کرب کوں ظاہر کریندن جیرھا
شاعر کوں اہٹی سُچاڻ وُچھاوڻ آتے اہٹی موجودگی دی نفی تھی وُچھڻ دی وجہ کوں در
پیش اے۔

در حقیقت ایہ ڈکھ شاعر دا انفرادی ڈکھ نہیں بلکہ ایں سماج دے واسیں دا
مشترکہ ڈکھ اے۔ آتے وجودی فلسفی اینکوں ذاتی ڈکھ اُہدن۔ آتے ایندی اصل
دی ذات دے اندر گولیندن۔ حالانکہ ہوں سارے ذاتی ڈکھ معروضی حالات دی
پیداوار ہوندن۔ جینکوں وُڈ اذکار اپنے داخلی حوالے نال تخلیقی رنگ ڈیندے۔

سماج دے ہک ذہین، باشعور آتے تخلیقی صلاحیتیں نال مالا مال ہونڻ دی
حیثیت نال ایں مشترکہ سماجی ڈکھ کوں ممتاز حیدر اپنا ذاتی ڈکھ سمجھینے آتے اہٹی موجودگی
دی شہادتیں وی گول پھول شروع کیتی اے۔

میں اندھے مکان اِج

تھپکد اودا ہاں

کھسوں کوئی ولیکھاوی کئے نہیں

جنتوں سو جھلے دی کرن

آ کر اہیں میڈی موجودگی دا

میکوں کوئی بین ثبوت آن ڈیوے

دا ہک (1820-1895)

فریڈرک اینگلز

قول اے۔ محنت انسان کوں تخلیق کریندی اے۔ جیرھے ویلھے انسانی محنت بے قدر
تھی وُچھے تاں اوندے نال انسان دی سُچاڻ دی ختم تھی ویندی اے۔ آتے اونکوں
اہٹی شناخت دیاں وی شہادتیاں گولٹیاں ہوندن:
سُچاڻ دی رُت گزرہ گئی اے

وصال دے سارے لفظ
 سیوی دارزق بن گھین
 اُپالھیاں اکھیں سفردی دھوڑاچ
 گھریں دی صورت و سار پٹھن
 دلن تاں موجودگی دیاں
 ساریاں نشانیاں آنن
 سفر تے نکھتے ہوئے دوستیں تیں
 خبر بچاؤ پو

لپٹے وجود اُتے سُجھاں کول گم کر پہن نال انسانی سوچ تے وی پردے پئے
 ویندن اُتے اوندے اکھیں تے کہیں وی وجود اعلیٰ نشا برکھیں تھیند ا جیویں جو عموماً
 ”برقباری“ وچ تھیندے۔ ممتاز حیدر انھیں کھیں کول اہٹی ایں تاں دی نظم وچ وچ وچے
 سوئے انداز وچ پیش کیئے۔ لیکن ایندے نال اہٹی رجائیت توں تھہ کھیں و بچن ڈتا۔

تمام منظر کھیر وچ ہن
 آوازاں موجود ہن
 مگر جسم اوٹ تھی کن
 اسٹاڈیاں اکھیں
 کہیں صدا دا وجود ڈیکھن دی
 تاگھ تاگھن
 کھیر مکسے تاں ساریاں چیزاں
 سُجھاں دیاں سب گواہیاں گھن تے
 اسٹاڈیاں اکھیں تے آن لہن

مگر آج تائیں تمام منظر

کھیر وچ ہوں

شاعر دا ایہ یقین جو کھیر ونگسی تاں ساریاں چیزاں سبھ گواہیاں گھن تے
اساڈیں اکھیں تے آن لہن۔ رجائی مزاج دے نال نال وسیب نال کچی محبت دی
واہنگی وچ مضمر اے۔ (کیوں جو ممتاز اہٹی شناخت دی واپسی دا عمل دھرتی نال محبت
وچ محسوس کریندے) دھرتی نال واہنگی انسان کوں سماجی عمل دا حصہ بناڈ یندی اے
آتے خلاء وچ تخلیق تھیون والیں فلسفیں کتوں پانڈ چھڑوا گھندی اے۔

ممتاز حیدر دی دھرتی آتے وسیب نال محبت اوکوں مجرد آتے موضوعی فکر کتوں
بچاتے معروضی سوچ نال وابستہ کیتا آتے ہر او فنکار جنیں وی اہٹی فکر آتے تخلیق کیوں
وسیب کتوں مواد دگھدے کڈا ہیں وی اہٹی سچاں محسوس و نجائی (خوابہ فرید یندی
وڈی مثال ہن) آتے سچائی دا ایہ عرفان ممتاز حیدر کوں وی اپنے وسیب نال واہنگی دی
وجہ کتوں تھے۔ ایہا وجہ اے جو او اہٹی نظم ”پتھر ذہن وچ ولیکھا“ وچ آہدے:

اپنے ہوون توں کہہ تائیں منکر رہیجے

کڈیں اپنے لوکیں دیاں آساں وی پر تو

جھاں وی طلب..... تا امید دی

ساری مسافر تیں دا نکلاہٹی اے

کڈیں اپنے سنگتی درختیں دی سوچو

جھاں اہٹی ہستی دے سارے تماشے

تساڈے ہتھیں دے حوالے کیتے ہن

کڈیں میڈی آواز دی سُر کوں پرکھو

جیر جی اپنے ہوون دیاں ساریاں گواہیاں

تساڑے حوالے کرن کوں سکتا ہے
 میڈے نال ٹرسوتاں جیوں دا امکاں
 سارے تساں تے نشا بر کریاں
 میں نماشیں ہاں
 لیکن پرہ باکھ کیجے
 تسا کوں سنجارن دیاں متاں منیندا ہاں
 میڈے لفظ

سوچیں دی اندھی زمین کیجے سو جھلا ہن

دھرتی نال ایہ پکی سنگت ممتاز حیدر دی لظم ”ہجو کے انسان دا المیہ“ وچ نشا بر
 اے۔ جینگوں او ”اپنے ہوو توں منحرف ہاں“ کتوں شروع کریندے لیکن میں اپنے
 ہوو توں مطمئن ہاں تے ختم کریندے۔ ایہا وجہ اے جو شاعر دھرتی نال اپنے ایں
 رشتے کوں قدم قدم تے پکا کریندے ویندا۔

میں اپنے ہوو توں منحرف ہاں

زبان دے سارے ڈالکتے

جیویں جو پھکاوت دی شہنشاہی دے وچ

نظر بند کر ڈتے گھین

میں جیروھی خوشبودی آس منگداں

نسکی خواہش دے سارے انکار

اوندے بھاگ وچ ویندے

میڈے ہتھیں دیاں تمام سطران

کہیں کوں محسوس کر گھنن دیاں سمجھے گواہیاں

سفیلیں اُتے رکھیں ہوئیں
 شکلیں دے خرچ گولیندن
 تے میڈیاں اکھیں
 نہ ڈٹھے ہوئیں منظریں دے خواہش وچ
 سجا کھیاں لگن داداروں لکھیندیاں رہندن
 میڈے کنیں کوں تمام آوازیں دے
 سلکھنے سُریریں دی سدھارے
 میڈی سماعت کوں نہ سٹی خبر دا ڈکھارے
 میں لپٹے ہووٹ توں مطمئن ہاں
 اپنے ہووٹ دا ایہ احساس شاعر کوں اہٹی دھرتی نال مجوت کوں ملے :
 میں شعر لکھاں دھٹوالیں تے
 یادتی وتی چر دے اپنے آجڑیں تے
 کنواریاں فصلاں نسرٹ ویلے
 میڈے ساہواں دی دھپ منگدین
 میں اہٹی مٹی کولھوں
 جیوٹ دے سو بھدا چاری رہنداں
 میڈیاں سوچاں
 کچی فصلیں دی خوشبودا ترکہ ہن
 درختیں دی ساول دی تا نگھ وچ
 گیت اکھیندے پکھی میڈے سنگتی ہن
 وسیب نال پیار ممتاز دی شاعری دا اٹوٹ حصہ اے۔ اوکھیں صورت وچ

نمائشیں دی ہجرت دے ماتم کوں
 بے غم کرن کوں اہرسن
 گھریں کوں چھوڑیو
 تاں اپنے قبیلے دیں کنواریں دی
 بے آبروئی دے سارے تماشے
 آتے جبر دے سارے سفر
 معتبر وچ سڈہ سن
 گھریں کوں چھوڑیو.....
 گھریں کوں نہ چھوڑو

اینویں اہٹی ہک لظم ”ہجرت داہراس“ وچ شاعر اہٹی دھرتی چھوڑن کنوں
 انکار کریندے۔ دھرتی جیرھی اساڈی ماہ اے۔ جیندیاں فصللاں اساڈیاں جیون ہن
 ۔ جیندی مٹی اساڈے پیو ماہ دے وجود دی امین اے۔ آخر اوکوں کیویں چھوڑیا ونج
 سکدے۔ دھرتی نال اساڈی محبت تاں ازلی اے۔ ایندے واسی اساڈے محبوب ہن
 ۔ آت لیوں انھیں داہرہ ڈکھ سکھ اساڈا پٹا ڈکھ سکھ اے۔ ایہ ممتاز حیدر دے وی ذاتی
 ڈکھ سکھ ہن۔ اہتھے ہک ڈکھ دی کیفیت اوندی لظم ”بند مکان وچ سوچ والحمہ“ وچ
 انھیں لفظیں وچ ملدی اے۔

ہو ادا جھولا اساڈے جیون دی پہلی شرط اے
 کوئی ولیکھا نہ کوئی جالانا نہ کوئی درہا
 کہیں پرندے دی کندھیاں وچ سوراخ کرتے
 مکان وچ آکھٹا وی نی رتھیا
 (پرندے شہیت اپنیاں پنجیاں بھٹیدو کرتے

مکان دے ہا ہر کٹ کٹ تے ول گئے ہوسن)

اساڈے کن جھڑ دیاں گا جاں سٹدے رہین

مگر بارشیں وی اندھے مکان وچ

کتھائیں کوئی گھر ل نی پاتا

کتھاؤں وی دیوار کوں نی کھا دا

اساڈے لنگ ساٹھے تھیندے ویندن

تے ساہ وی ہن لہیں تے آگئے

اینویں نظر دے اساڈیاں روحاں

اساڈے جسمیں کوں فرقتیں دے سینے ڈہین

اساں نوہیں نال پکیاں کندھیاں دی

کتے تو نزیں کتھریندے رہسوں

ہوانہ ملے تاں دھوڑ جیسوں

ہوادا جھولا ساڈے جیون دی پہلی شرط اے

”بند مکان وچ سوچ دالو“ ہک اچھی تخلیق اے جیرھی دھرتی نال محبت

کرن والے قیدی دی تنہائی دی کہانی اے۔ جیو حال پٹے وسیب کنوں تر وڑ ڈتا گئے۔

آتے ہوادے ہک جھولے لیوں وی سکدا پے۔ ایندے نال نال ایس وسیب تے

مصیبت دے کئی پے وی پہاڑ ترٹ سکدن بلکہ ترندے پھین۔ آج ایس مکھن جہیں

ملائم دھرتی دے سینے تے جاہ جاہ پھاسیں دے ڈنڈے رمپے کھرن۔ لپٹے سوہنے

سوہنے گھمروئیں دے نازیں پلے جے انھیں دے جھونڈے پھین۔ جنھیں کوں

”نولیں دے ثواب“ کنوں وی بعض اوقات روک ڈتا گئے۔ آتے کہیں رستے توں

گزرن ویلے بسریں کنوں جھکار کھن دا حکم اے۔ ممتاز حیدر دے شعریں وچ اچھے

روح فرماؤ پلھیں داؤ کرا فیت ناک تلخی نال ملدے:

سچے پاسے

کھپے پاسے

سُولیں دیاں بے انت قطاراں

سُولیں تے لاشیں دے منظر

شہر دے حاکم دا ایہہ حکم اے

ایں رستے توں

اُکھیں جھکیاں کرتے گزرو

دھرتی نال ٹرٹ تے پیار کرنی والے ہک حساس شاعر تے ایہہ ساعتاں
کیوں گزردیاں ہن۔ ایندا تصور کجھ بے حس انسان لیوں دی تکلیف دہ ہے۔ مگر
ایندے باوجود ممتاز اپنے وسیب دے روشن مستقبل تے پکا یقین رکھدے۔ آتے امید
دی لاٹ کوں و سمن توں وی بچائی رکھدے۔ او انسان دی جدوجہد تے بھروسہ
کریںدے ہوئے اہدے۔ جو ہک ڈنہہ ایہ کالیاں راتیں مک وین آتے اساڈیاں
اولاداں ضرور بالضرور سمجھ دے چکا چونند سو جھلے منڑیسن۔

اساں اُکھیں اندھا رماٹھ توں

صاف انکار کر ڈتا ہے

چلو کہیں سمجھ دی ہول وچ

گھر س توں نکلوں

اساڈیاں اُکھیں توڑے نہ رہسن

اساڈے بعد آوٹ والیاں نسلاں تاں

سو جھلے دی اسپس پھیسن

ممتاز دی شاعری دے موضوعات ہوں سارے ہن۔ اوندے نکھے

مشاہدے، بھرپور تجربے آتے ذاتی تعلقات و اظہار ”پرائی نسل“ ہک ”موسم دے دوستیں واسطے“ ناممکن دی خواہش، وصال وصال دے بعد ”عزیز شاہد واسطے نظم“ آتے کئی نہیں تخلیقات وچ ملدن۔ مگر میں مختصر طور تے اوندی شاعری دی بنیادی روح دی بکول پھول کیتی ہم جیڑھی اوندی کتاب ”اندھارے دی رات“ دے نظمیں دے مجموعی مزاج کوں ظاہر کریندی اے۔ آتے بجلی دے دو واٹوں انھیں لفظیں وچ وہندی رہندی اے۔

ممتاز دی شاعری کہیں قلندر قسم دے نان کو منڈ شاعر دے کلام واٹوں مختلف وادیں وچ پھیرے مارن واٹوں کئے نہیں۔ بلکہ ایہ ہک کانشس انسان دی شاعری اے۔ جیڑھی اہٹی صحت مند معروضی فکر دے آسرے تے موجودہ دور دی اعصاب شکن صورت حال وچ خود کوں مضبوطی نال اپٹے ویب نال وابستہ تھی تے کیتی گئی اے۔ آتے او ایہ دے ذریعے آزادی آتے محبت دے خواب ڈہدار ہندے۔ آتے پکا یقین رکھدے جو آخر ہک ڈہ نہہ اسماں اپٹے سارے ڈکھیں تے فتح پاکھنوں۔

رات جتنے تیں وی رہوے

اہٹی دھرتی تے

شہنشاہی دامنصب جھدے نانویں ہے

تحقیق

- (2) معدن عشق، مولوی خیر محمد و مولوی غوث بخش تاجران کتب ملتان۔ 1882ء
- (3) اسرار فریدی، بہاول پور لاہور۔ 1902 (بحوالہ فتوحات فریدیہ از میر حسان
الحیدری صفحہ 24-25)
- (4) عزیز المطالع۔ پھلی بازار، بہاول پور (اینکوں "جھوک" پبلشرز نے دل
ظہور احمد دھر بیچ دے طویل مقدمے نال چھاپیے)
- (5) مولوی فیض بخش ذوالفقار اندرون بوہڑ گیٹ۔ ملتان
- (6) حاجی نیاز احمد اولسی اندرون بوہڑ گیٹ۔ ملتان
- (7) قدیمی اسلامی کتب خانہ حافظ عبدالرحیم اینڈ سنٹر اندرون بوہڑ گیٹ ملتان
- ہن خواجه فریدی زندگی وچ چھپون والے "معدن عشق" دانسخ دی سامنے آ
گئے۔ اے کئی نہیں اداریں وی دیوان فرید سراہنکی دے کئی نسخے چھاپن۔ جنہیں وچ
علی ہجویری پرنٹرز لاہور دانسخ کلام فرید دوست پبلی کیشنز، لاہور 2001ء داکلیات
فرید۔ شمس الدین تاجران کتب ملتان دانسخ، الفیصل ناشران کتب لاہور دا "دیوان
فرید" تے کئی بے نسخے شامل ہن۔ الفیصل والیس طاہر محمود کوریجہ دا معروف دیوان
فرید چھاپیے۔ ایندے وچ کجھ نویاں دریافت شدہ کافیاں وی شامل کیتیاں، گھنن۔
جڈاں جو دوست پبلی کیشنز لاہور والیس داسفقت تنویر مرزا دانسخ کلیات فرید کافی
تنازعہ ثابت تھئے کیوں جو ایندے وچ خواجه فرید "کوں پنجابی شاعر بٹا ڈتا
گئے۔ ایندے علاوہ "جھوک" پبلشرز دیوان فرید مرتبہ قیس فریدی وی چھاپیے
- دیوان فرید دیں بعض اشاعتیں وچ خواجه فرید دی شاعری بارے وی مختصر
تعارف شامل کیجے، گھنن۔ 1968ء وچ بھارت دے صوبے مشرقی پنجاب وچ
دیوان فریدی کوں گورکھی رسم الخط وچ چھاپیا گئے۔
- کلام فرید وچ ڈوجھے نمبر تے دیوان فرید اردو ہے۔ اینکوں پبلی دفعہ مولوی

مجم الدین نے خواجہ فرید دی حیاتی وچ 1884ء وچ چھاپیا۔ ول صدیق طاہر۔ مس
 واصفہ جبین اتے میرحسان الحمیدری نے انج انج مرتب کیجے تے شائع کرائے
 ترتیجھے نمبر تے خواجہ فرید دی معروف کتاب ”فوائد فریدیہ“ ہے۔ ایہ فارسی
 وچ لکھی گئی ہئی۔ اینکوں مولانا غلام جہانیاں مرحوم (ڈیرہ غازی خان) اردو وچ
 ترجمہ کیا۔ اتے مکتبہ معین الادب دیرہ غازی خان چھاپیے۔ (ہُنن میرحسان الحمیدری
 ”فتوحات فریدیہ دے نال نال اینداسرائیکی ترجمہ کیجے۔ اتے سرائیکی ادبی مجلس
 بہاول پور 1998ء وچ چھاپیے)۔

”مناقب محبوبیہ“ خواجہ فرید دی ہی کتاب اے۔ ایندے وچ انھیں لپٹے
 خاندان اتے لپٹے والد گرامی خواجہ خدا بخش دے حالات سپرد قلم کیتن۔ ایندا اصل
 مسودہ خواجہ نظام الدین محمد پوری (والد محترم سجادہ نشین خواجہ معین الدین محبوب
 صاحب) کنیس ہے۔ (ایہ کتاب ہُنن چھپ چکی اے)۔ ایندا پہلے ہک ترجمہ احمد سعید
 چشتی کیا ہا۔ جیرہا چھپیا ہا۔ اتے ہُنن ”حیات الحبوب“ دے ناں نال برادر م مجاہد جتوئی
 صاحب ولا چھاپیے۔ بعض حضرات جنھیں وچ خواجہ طاہر محمود کوریجہ شامل ہن۔ ایں
 کتاب کوں خواجہ فرید دی کتاب نہیں منیندے۔ ایندا ذکر انھیں لپٹے مرتبہ دیوان فرید
 وچ کیجے۔)

”مقائیس المجالس المعروف اشارات فریدی“ خواجہ فرید دے ملفوظات دا
 مجموعہ اے۔ اینکوں رکن الدین پرہار مرتب کیجے۔ ایہ فارسی وچ ہے۔ ایندے وچ
 خواجہ فرید دی تعلیم، نظریات اتے خیالات دی بھر پور نمائندگی ملدی اے۔
 ایندیاں پہلیاں چار جلدیں چھپیاں۔ اتے پنجویں جلد اشاعت پذیر نہ تھئی۔ انھیں
 وچوں پہلی جلد دا ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل (برطانیہ) انگریزی وچ ترجمہ کیجے۔ جینکوں بزم
 ثقافت ملتان شائع کیجے۔ ہُنن پنجویں جلدیں دا اردو ترجمہ کینیٹن واحد بخش سیال

(مرحوم) کیجئے۔ آتے الفیصل اردو بازار لاہور شائع کیجئے۔ ایندے وچوں کجھ مقبوس کڈھ ڈتے ہکین۔

”ڈوہڑہ جات فریدی“ دے ناں تال خواجہ فرید دے کئی ڈوہڑے مختلف اداریں شائع کیتن۔ جنھیں وچوں ڈوہڑے ہن۔

(1)..... حمید بک ڈپو۔ نو لکھا بازار لاہور

(2)..... مولوی فیض بخش ذوالفقار اندرون بوہڑ گیٹ ملتان

نویں تحقیق دے مطابق خواجہ فرید صرف ترے ڈوہڑے آکھین۔ باقی سب وضعی ہن۔ (ہن تال انھیں ترکیں کوں وی فرضی آکھیا ویندا پئے۔ انھیں دے علاوہ برادر مچاہد جتوئی خواجہ فرید ویں جنھیں تحریریں اتے کتابیں دا ذکر وی کیجئے جنھیں وچ کلشن راز دی شرح مفاہج الاعجاز اتے حسنت العارفین شامل ہن۔ حیات الحبوب۔ صفحہ نمبر۔ 6)

خواجہ فرید دی شاعری کافی عرصہ کنوں مطالعے دا اہم موضوع رہی اے۔ ایہا وجہ اے جو خواجہ فرید دی زندگی تے ہوں ساریاں کتاباں چھپین۔ جنھیں وچوں کجھ کتابیں دی ہک مختصر فہرست ڈتی ویندی پئی ہے۔

(1) مناقب فریدی (ڈو حصے) از احمد اختر۔ خواجہ فرید تے ایہ پہلی کتاب اے۔ ایہ نایاب ہئی۔ ہن ڈاکٹر پروفیسر جاوید چانڈیو ”خواجہ فرید“ دے ناں تال مرزا احمد اختر دیاں پنج نایاب کتاباں مناقب فریدی ڈو حصے سفر نامہ فریدی، کشف الخلاذ، سوانح عمری حضرت فرید ثانی، ہکی جلد وچ سرائیکی ادبی مجلس بہاول پور دی طرفوں چھپو ڈتن۔

(2) گوہر شب چراغ از ابو سعید محمد نور فیروز۔ ایہ خواجہ فرید تے لکھی ہوئی ڈو جھی اہم کتاب ہے۔ آتے نایاب ہئی۔ (لیکن ہن دستیاب اے)۔

- (3) خواجہ غلام فرید از مسعود حسن شہاب۔ پبلشر۔ اردو اکیڈمی بہاول پور
- (4) ”پریت مہار“ پبلشر بزم ثقافت ملتان
ایہ خواجہ فرید کے مختلف مصنفین کے پہلی سارے مضمونیں دا مجموعہ اے۔
- (5) مشعل فرید از سرفراز حسین قاضی۔ مکتبہ عثمانیہ 19۔ اردو بازار لاہور
- (6) روح فرید۔ از رفیق خاور جسکانی۔ بزم ثقافت ملتان
- (7) پیر فرید از حمید اللہ ہاشمی
- (8) ”اسرار فرید“ احمد میاں قریشی، الگوریج پبلی کیشنز، چاچڑاں شریف 2001ء
- (9) خواجہ فرید کے تین رنگ، ڈاکٹر انوار احمد بزم ثقافت ملتان 1985ء
- (10) ارمغان خواجہ فرید (ڈاکٹر) جاوید چانڈیو بزم ثقافت ملتان۔ 2000ء
- (11) سخن فرید از رحیم طلب، سرانیکس ادبی مجلس بہاول پور 1991ء
- (12) خواجہ غلام فرید..... شخصیت اور شاعری، سرانیکس ادبی بورڈ ملتان 2000ء
- (13) مطالعہ فرید کے دس سال، ڈاکٹر طاہر تونسوی، بک مین لاہور۔ 2001ء
- (14) خواجہ فرید اور ان کا خاندان، طاہر محمود کوریج، الفیصل، ناشران و تاجران کتب لاہور
- (15) عکس فرید، ڈاکٹر طاہر تونسوی، سرانیکس ادبی بورڈ ملتان۔ 1999ء
- (16) خواجہ فرید..... شخصیت اور فن، ڈاکٹر طاہر تونسوی، اکادمی ادبیات پاکستان
- 2007ء
- (17) تناظرات فرید، عازرہ قریشی، سرانیکس ادبی بورڈ۔ ملتان 2000ء
- (18) اطوار فرید، مجاہد جتوئی، جھوک پبلشرز ملتان 2003ء
- (19) راہ تحقیقی سلک فریدی، مجاہد جتوئی، خواجہ فرید فاؤنڈیشن، کوٹ مٹھن 2004ء
- (20) ذکر فرید، محمد اسلم میٹلا، میٹلا پہلی کیشنز، خانپوال
- (21) فرید نامہ، محمد اسلم میٹلا، بزم ثقافت ملتان۔ 1999ء

(22) خواجہ فرید۔ حالات زندگی کشف و کرامات، مولانا نور احمد خان فریدی، جھوک

پبلشرز ملتان

23- بھاگ سہاگ۔ خالد اقبال۔ سجاگ ادبی سنگت۔ شادون لنڈ

24 - خواجہ غلام فرید۔ جمیلہ درانی۔ کتاب سرائے جامپو۔ بیکن

بکس۔ ملتان

25- استاد دلیندے۔ محمد سعید احمد شیخ۔ جھوک پبلشرز۔ ملتان

26- محرم راز دلیندے۔ ملک محمد ملکیلا۔ بزم ثقافت۔ ملتان

27- خواجہ فرید کی کافیوں میں توانی کافی جائزہ۔ خورشید ناظر۔ سرائیکی

ادبی بورڈ۔ ملتان

28- خواجہ غلام فرید۔ سائنسی پرکھ پرچول۔ محمد اعظم سعیدی۔ سرائیکی ادبی

سنگت۔ کراچی

29- فرید شناسی۔ شبیر حسن اختر۔ بزم ثقافت۔ ملتان

30- میرا عشق بھی تو۔ عبدالجبار۔ بزم ثقافت ملتان

31- اوزان دیوان فرید۔ محمد اکرم قریشی۔ بزم ثقافت ملتان

32- کلید فرید۔ (ڈو حصے) منظور آفاقی۔ بزم ثقافت۔ ملتان

33- اللہ میلے ول سنگ یارا۔ جاوید چانڈیو۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور

34- ذوق فرید۔ محمد اسلم میٹلا۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور

35- مطالعہ فرید کا ایک رخ۔ مترجم حنیف چودھری۔ سرائیکی ریسرچ

سنٹر۔ ملتان

36- جہان فرید۔ محمد سعید احمد شیخ۔

36- مرشد من۔ محمد سعید احمد شیخ۔ جھوک پبلشرز۔ ملتان

ہوں ساریں، نہیں کتابیں وچ خواجہ فرید دی زندگی آتے شاعری تے
مضمون شامل کیجے، گھمیں۔

1: Siraiki and Siraiaki literature (1750-A-D) in
upper Sindh and south west punjab by
Dr.c Shackle (غیر مطبوعہ)

2: پنجابی شاعراں دا تذکرہ از مولانا بخش کشتہ

3: پنجابی زبان دی کہانی، از عبدالغفور قریشی

4: تصوف تے پنجابی شاعری از سر فراز حسین قاضی

5: کھلے موتی از اختر حسین اختر

6: پنجابی ادب دی کہانی، عبدالغفور قریشی

7: پنجابی زبان و ادب تے تاریخ، عبدالغفور قریشی

8: پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، حمید اللہ ہاشمی

9: پنجابی ادب دی تاریخ، شمیم چودھری

10: پنجابی رنگ کے پانچ قدیم شاعر از شفیع عقیل

11: پنجاب رنگ از شفیع عقیل

12: ماہنامہ ”پنجابی“، تصوف نمبر۔ پٹیالہ۔ (بھارت)

13: پنجابی صوتی ساہت پٹیالہ (بھارت)

Dr Dewana Mohin Singh - An

Introduction to punjabi literature

14: فقر فرید از بشیر احمد اختر، بمقام اللہ آباد، ضلع رحیم یار خان

- 15: ہفت اقطاب از غلام جہانیاں معینی، مکتبہ معین الادب، ڈیرہ غازی خان
- 16: پنجابی ادب کی مختصر تاریخ از احمد حسین احمد قریشی، مکتبہ میری لائبریری لاہور
- 17: لالاں دی پنڈ از اقبال صلاح الدین، عزیز بک ڈپو اردو بازار لاہور
- 18: تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، چودھویں جلد، حصہ اول و دوم، پنجاب یونیورسٹی لاہور
- 19: سرانیکی شاعری از کیفی جام پوری، بزم ثقافت ملتان
- 20: جمال عرفان، از محمد بشیر احمد اختر، بمقام اللہ آباد ضلع رحیم یار خان
- 21: پنجابی ادب از محمد سرور، ادارہ مطبوعات پاکستان۔ لاہور
- 22: ملتانى زبان اور اس کا اردو سے تعلق، از ڈاکٹر مہر عبدالحق اردو اکیڈمی بہاولپور
ایندے علاوہ کئی رسائل خواجہ فرید تے لپٹے نمبر چھاپین۔
- (1) ماہنامہ ”اختر“ ملتان جون 1968ء۔ مدیر اے۔ کے۔ بلوچ 29۔ رانسز کالونی۔ ملتان
- (2) ماہنامہ ”اختر“ ملتان جون 1969ء۔ مدیر اے۔ کے۔ بلوچ 29۔ رانسز کالونی۔ ملتان
- (3) ماہنامہ سرانیکی جون 1975ء مدیر عمر علی خان۔ رانسز کالونی۔ ملتان
- (4) ماہنامہ سرانیکی ادب ملتان 1976ء مدیر عمر علی خان، رانسز کالونی۔ ملتان
- (5) ماہنامہ سرانیکی ادب ملتان 1977ء مدیر عمر علی خان، رانسز کالونی۔ ملتان
- (6) ماہنامہ ”وارث شاہ“ ملتان مدیر مشکور صابری
- مختلف اخباریں اتے رسائل وچ وی خواجہ فرید دی زندگی اتے شاعری تے مضمون شائع تھین۔

- 1- ماہنامہ بلوچی دنیا فروری 1958ء مدیر مولانا نور احمد خان فریدی، جکو والا ملتان
- 2- ماہنامہ بلوچی دنیا جنوری 1964ء مدیر مولانا نور احمد خان فریدی، جکو والا ملتان
- 3- سہ ماہی ”سرائیکی“ بہاول پور 1967ء مدیر بریگیڈیئر نذیر علی شاہ، سرائیکی ادبی مجلس بہاول پور

- 4- ماہنامہ ”انتر“ ملتان اپریل 1968ء مدیر اے۔ کے بلوچ، رائٹرز کالونی ملتان
- 5- ماہنامہ ”انتر“ ملتان جولائی 1968ء مدیر اے۔ کے بلوچ، رائٹرز کالونی ملتان
- 6- ماہنامہ ”انتر“ ملتان جولائی 1969ء مدیر اے۔ کے بلوچ، رائٹرز کالونی ملتان
- 7- ماہنامہ ”سورج“ لاہور۔ فروری۔ مارچ 1975ء مدیر عامر فہیم، 19/6 نور شاہ مزنگ روڈ لاہور

- 8- ماہنامہ ”سرائیکی ادب“ ملتان، مئی 1975ء مدیر عمر علی خان، رائٹرز کالونی ملتان
- 9- ہفت روزہ ”تمن“ ماہانہ سرائیکی ایڈیشن اگست 1975ء مدیر تسلیم فیروز، مدیر ہفت روزہ تمن ڈیرہ اسماعیل خان

- 10- ماہنامہ ”چنجد“ اقبال نمبر 1977ء مدیر عامر فہیم گورنمنٹ کالج مظفر گڑھ
 خواجہ فرید، اہنٹی زندگی وچ مختلف علمی ادبی خط لکھن۔ انھیں وچوں کجھ خط
 ”ارشادات فریدی“ دے ناں تال چھاپیئے، لکھن۔ تاہم ایہ تنازعہ ہن۔ ایہ خط مرزا
 غلام احمد قادیانی دے ناں ہن۔ انھیں وچ بعض مذہبی مسائل تے گفتگو کیتی، گئی اے۔
 خواجہ فرید دے کلام تے شرحاں لکھیاں، لکھن۔ اے تے کئی زبانیں وچ ترجمے
 وی کیئے، لکھن۔

- (1)۔ دیوان فرید مرتبہ مولانا عزیز الرحمن خان عزیز المطالع مچھلی بازار۔ بہاول پور
 ایں دیوان وچ مشکل لفظیں دے اردو وچ معنی ڈتے، لکھن۔ نثر وچ ترجمہ
 وی کیئا گئے۔ اے تے ول شعریں دی شرح لکھی، گئی اے۔ منڈھ وچ علامہ نسیم طالوت

دا تفصیلی مضمون وی ڈٹا گئے۔ جیرہا خواجہ فرید دی شاعری تے ہے۔

(2) کلام فرید۔ مرتبہ ریاض انور، کیفی جام پوری، ناشر بزم ثقافت، ملتان
ایہ کلام فرید سرائیکی دا انتخاب اے۔ ایندے نال نثر وچ اردو ترجمہ کیتا گئے
آتے منڈھ وچ شاعری تے بحث اے۔

(3) دیوان فرید مرتبہ دلشاد کلانچوی، اردو اکیڈمی، بہاول پور
ایہ کلام فرید دا انتخاب اے۔ اردو وچ ترجمہ ڈٹا گئے۔ منڈھ وچ خواجہ فرید
دے حالات بیان کیتے، کہیں آتے آخر وچ فرہنگ شامل اے۔

(4) فرید، مرتبہ محمد افضل خان، مکتبہ ”پنج دریا“، ٹھیل روڈ۔ لاہور
ایہ کلام فرید دا انتخاب اے آتے ضروری تشریحات وی ڈتیاں، کہیں۔

(5) دیوان فریدی (ڈو حصے) مرتبہ مولانا نور احمد خان فریدی، فرید اکیڈمی، رائٹرز
کالونی ملتان

ایہ مکمل دیوان اے۔ مشکل لفظیں دے معانی، اردو ترجمہ آتے شرح ڈٹی
ہگئی اے۔ منڈھ وچ تفصیل نال خواجہ فرید دے حالات زندگی آتے
شاعری تے بحث اے (خواجہ فرید دے قلمی نسخیں دی تلاش وچ میں وی
مولانا مرحوم دی مدد کیتی ہم)

(6) نغمہ صحرا، از کشفی ملتان، بزم ثقافت ملتان

ایہ ہوں ساریں کافیں دا منظوم اردو ترجمہ اے۔ دیباچے وچ خواجہ فرید دی
شاعری تے روشنی پاتی، گئی اے

(7) Kafees از جیلانی کامران۔ اسلم انصاری۔ بزم ثقافت، ملتان

ایہ منتخب کافیں دا انگریزی ترجمہ اے۔

Fifty Poems of Khwaja Farid by c (8)

shackle . Bazm-e-Saqafat Multan.

(9) فرید کویتا، از کوئی ٹمبس الدین۔ بزم ثقافت ملتان
ایہ منتخب کافیں داینگالی ترجمہ اے۔

(10) دیوان خواجہ فرید از طاہر محمود خواجہ۔ ایندے وچ مشکل لفظیں دے معانی تے
ترجمہ ڈتا گئے۔ آتے ہک تفصیلی مقدمہ ہے۔ الفیصل لاہورتوں چھے۔
انھیں دے علاوہ جزوی تراجم وی کیئے، گھین۔ مسعود حسن شہاب کجھ کافیں
دا اردو منظوم ترجمہ اہٹی تالیف خواجہ غلام فرید وچ شامل کیئے۔ اینویں ای کجھ منتخب
کافیں دا انگریزی ترجمہ سید نذیر علی شاہ وی کیئے۔ جیر ہاسہ ماہی ”سرائیکی“ بہاول پور
دی اپریل 1967ء دی اشاعت وچ شامل اے۔ ایندے علاوہ لوتھر دا انگریزی
ترجمہ بزم ثقافت ملتان چھاپیئے۔ ہن قدیر صاحب دا پورے دیوان دا انگریزی زبان
دا ترجمہ چھپ تے آگئے۔

اینویں ہوں سارے تراجم اتجھے ہن۔ انھیں وچوں ہک ترجمہ ڈاکٹر مہر
عبدالحق دا ہے۔ ڈاکٹر صاحب دیوان کوں ہک نویں طرح نال مرتب کیئے۔ کافیں دی
تشریح آتے ترجمہ نال لغات وی شامل اے۔ منڈھ وچ ہک تفصیلی مقدمہ اے۔
جیندے وچ خواجہ فرید دی شاعری تے روشنی پاتی گئی اے۔ ایہ دیوان کتابت دے
مرحلے طے کریندا ہے (بعد وچ ایہ چھپ گیا ہا)۔

ایندے علاوہ ڈاکٹر مہر عبدالحق فرد فرید دے ناں نال وی ہک کتاب لکھی
ہے۔ جیندے وچ خواجہ فرید دی شاعری تے بھر پور مقالے لکھیئے، گھین۔
خواجہ فرید دے پیغام کوں عام کرکے واسطے مختلف شہریں وچ انجمنناں وی کم
کریندیاں پیاں ہن۔

- 1: بزم فرید ڈیرہ غازی خان
انجمن وی موجودہ صورتحال دا پتہ کائنی)
- 2: فرید اکیڈمی۔ ملتان۔ مولانا نور احمد خان فریدی اینڈے صدر رہن۔
اس اکیڈمی مولانا نور احمد خان فریدی دادیوان فرید چھاپیے۔ (مولانا نور
احمد خان فریدی وی فوت تھی، گھنیں۔ ہنن اس انجمن دا پتہ کائنی)
- 3: بزم فرید۔ رحیم یار خان جنرل سیکرٹری سید مسعود بخاری۔
(سید مسعود بخاری فوت تھی، گھنیں۔ تاہم ایہ بزم چلدی پئی اے)
- 4: بزم فرید خان پور جنرل سیکرٹری حیدر قریشی
(حیدر قریشی تقریباً تریہ سال کنوں جرمنی چلے گھنیں۔ آتے ہنن اس بزم
دے بارے کوئی خبر کائنی۔)
- 5: خواجہ فرید سرائیکی ادبی ثقافتی سنگت جام پور۔ عنایت اللہ الشرقتی اینڈے
صدر رہن۔

انھیں دے علاوہ کئی بیاں انجمنوں وی خواجہ فرید تے ممکن حد تاں کم
کر بندیاں رہندن۔ اس طرح بیا وی تخلیقی آتے تحقیقی کم جاری رہندے۔ جزوی طور
تے خواجہ فرید دے کلام دے تراجم اقبال شاہد مرحوم (ڈیرہ غازی خان) ظہور
نظر (مرحوم) آتے شفیع عقیل وی کیتن۔ ماہنامہیں وچ کجھ مضمون ماہنامہ ”ماہ نو“ وی
خواجہ فرید تے چھاپین۔ مختصر طور تے تاریخ مشائخ چشت پنجابی زبان تے اوند لٹریچر
وچ وی خواجہ فرید تے روشنی پاتی گئی اے۔ ایندے علاوہ ترجمیں وچ غلام حسن
حیدرانی مرحوم داسرائیکی نثر وچ ترجمہ وی قابل ذکر اے۔ جیرھا چھپ نہیں سکیا
خواجہ فرید دے اپنے آتے انھیں آتے تھیون والے کم دا ایہ بک ادھورا جیہاں تذکرہ
ہے جیرھا شاید کڈا ہن مکمل نہ تھی سکے کیونجو ایہ کم ہمیشہ جاری رہی۔ میڈے خیال

وچ خواجہ فرید دے اپنے کم وچ انھیں دادیوان سرائیکی اُتے مقابلیں الجالس بنیادی حیثیت رکھدین۔ دیوان تاں ظاہر ہے تمام فکر دا منبع ہے البتہ مقابلیں انھیں دی شخصیت اُتے فکر کوں بچھن وچ مدد ڈیندی اے۔ توڑے جو ایں دے مرتب مولانا رکن الدین دی اپروچ اُتے شخصیت تے کئی اعتراضات کیجے گئین۔

جیہ تائیں خواجہ فرید تے کم دا تعلق ہے او زیادہ تر انھیں دے صوفیانہ خیالات اُتے تصوف بارے ہے تاہم جزوی طور تے شاعری وچ روہی اُتے منظر نگاری دے حوالے تال وی ہے یاوت انھیں دیں کافیں دی تقسیم اُتے عروض دیاں بحثاں ہن۔ خواجہ فرید دی فلسفیانہ فکر دے بارے وچ اگر کہیں گالھ کہتی ہے تاں ول وحدت الوجود تائیں۔ انھیں دی فکر وچ انسانی زندگی دے پیمھیں پہلوئیں کوں نشا برہنہ نہیں کیجا گیا۔

خواجہ فرید دی شاعری یا کھیاتی دا کہیں آزادانہ جائزہ گھنن دی کوشش کہتی اے تاں عقیدت مندیں حوصلہ شکنی کہتی اے۔ ات واسطے انھیں دی شاعری اُتے خصوصاً حیاتی دے کئی گوشے حالی اساڈے سامنے نہیں آئے۔

خواجه فریدؒ کی حیاتی وچ زبانیں دی اہمیت

خواجه فریدؒ کوں زبانیں نال عشق ہا۔ اوہر زبان جیرمی انھیں دی دسترس وچ ہوندی ہئی، سکھن دی کوشش کریندے ہن۔ انھیں دا ایہ عشق حیاتی دے آخر تا کیں قائم رہیا۔

خواجه فریدؒ دی سرائیکی شاعری پڑھن نال ای ایس حقیقت دا احساس تھیندے جو اوکافیاں مختلف زبانیں وچ لکھدے ہن۔ آتے سرائیکی کافیاں وچ مختلف زبانیں دے لفظ ایس ورتیندے ہن۔ جو ظاہر تھیندے ہا انھیں کوں انھیں زبانیں تے وی عبور حاصل اے۔ لفظیں دا برجستہ آتے مناسب استعمال انھیں دے پختہ لسانی شعور دی تائید کریندے۔

خواجه فریدؒ ابتدائی تعلیمی دور وچ عربی فارسی آتے اُردو اپنے استادیں میاں جی برخوردار آتے مولانا قائم دین کوں پڑھیاں آتے شاعری دا درس وی انھیں کوں کھدا ہا۔ لیکن بیجاں مقامی زباناں مثلاً سندھی، ہندی، برج بھاشا آتے انگریزی آتے انھیں زبانیں دے رسم الخط از خود سکھیے۔ تاہم انھیں زبانیں خصوصاً انگریزی زبان دا رسم الخط سکھن ویلھے او جاٹو لوکیں نال صلاح مشورہ وی کریندے ہن۔

اتھاں دلچسپی دی گالھ ایہہ اے جو خواجه فریدؒ ایہہ زباناں نہ صرف خود سکھدے ہن۔ بلکہ اپنے حلقے دے لوکیں کوں وی ایہہ زباناں خصوصاً انگریزی سکھن دی ترغیب وی ڈیندے ہن۔

مقائیس المجالس (اُردو ترجمہ) دی ترجمہ جلد دے تیرھویں مقبوس وچ
درج اے جو انھیں لپٹے خصوصی قوال میاں برکت علی کون وی انگریزی سکھن دی
ترغیب ڈٹی اُتے خوداوندی اصلاح وی کریندے ہن۔

ہک دفعہ آپ میاں برکت علی ربانی حیندے اُتے آپ ہوں شفقت
فرمیندے ہن دے پاسے ڈیکھ تے ہکھیہا، کجھ لکھیے؟ اوں آکھیا۔ جیا! اُتے لپٹے
کھیے وچوں ڈوترے ورتے انگریزی وچ لکھیے ہونے کڈھ تے پیش کیتے۔ آپ
نے ڈیکھ تے تعریف کیتی۔ اُتے فرمایا جے تائیں کہیں شے وچ غرق نہ تھی وچو۔ او
حاصل نہیں تھیندی (1)

ایندے علاوہ او اُپٹے ہنھیں مریدیں کون خود مختلف زبانان اُتے انھیں
دے رسم الخط وی سکھیندے ہن۔ مقائیس المجالس ڈوجھی جلد دے مقبوس
اٹھونجھا (58) وچ درج اے۔

”اوں وقت آپ شاستری (دیوناگری) گورکھی اُتے انگریزی دے قواعد
خود لکھ کراہیں خدام خاص کو پڑھیندے پئے ہن۔“ (2)
ایندے علاوہ خواجہ صاحب خود وی سکھن دے عمل وچوں گزر دے
رہندے ہن اُتے اگر کوئی اوں زبان دا جاٹو ہووے ہاتاں انھیں نال مقابلہ وی
کریندے ہن۔ مقائیس المجالس (اُردو ترجمہ) دی ترجمہ جلد دے مقبوس نمبر
ہتر (72) وچ درج اے۔

”ایندے بعد آپ (خواجہ فرید) میاں فضل حق صاحب مگر دی نال
مخاطب تھی تے فرمایا۔“ تاں انگریزی وچ خط لکھن کیویں سکھو۔ انھیں فرمایا ایس
طرح۔ آپ نے فرمایا ہن کجھ لکھو۔ چنانچہ انھیں کجھ سطران لکھیاں۔
خواجہ فرید پڑھ تے فرمایا ”تاں ایہہ شعر لکھیے (رومن وچ)

آرزو دارم کہ خاکِ آں قدم۔ تو تیرے چشم سازم دمبدم
 ایندے بعد آپ تسبیح رکھتے اپنے ہتھ نال انگریزی (رومن) لکھی۔ آتے
 میاں صاحب کوں آکھیا۔ پڑھو۔ انھیں آکھیا قبلہ تساں ایہہ شعر لکھیے:

آنا کہ خاک را بنظر کیما کند
 سگ را ولی کند و گس را ہما کند

آتے ایں طرح ایہہ مقابلہ کجھ دیر دارے دارے جاری رہیا آتے ایندے وچ
 مولوی غلام احمد اختر وی شامل تھی گئے آتے خواجہ صاحب انھیں کوں استاد القاب ڈتا۔ (3)
 زبانیں سکھن دے ایں بے انتہا شوق خواجہ فرید کوں زبانیں داماہر بنا ڈتا۔
 ایندے علاوہ زبانیں وچ چلن والیں تحریکیں کنوں وی خواجہ فرید پوری
 واقفیت رکھدے ہن۔ او اُردو وچ مشہور شاعر امام بخش ناسخ "دی تحریک کنوں شاید
 واقف ہن۔ ات واسطے انھیں اپنی اُردو شاعری وچ ناسخ "داؤل ول ذکر کیجے۔

اس ملک میں ہے کون کہ نظم اپنی کوں سمجھے۔ ناسخ کو بھی یہ درد کا نسخہ نہیں آتا۔ (4)
 ایہہ اُردو شاعری دادور جیرہا خواجہ فرید دی شاعرانہ مشق دادورہا۔ او شاعری
 وچ خالص اُردو زبان ورتیندے ہن۔ انھیں پوری اُردو شاعری وچ سوائے چند ہک
 سرائیکی لفظیں دے کتھائیں وی مقامی زبانیں دے لفظیں دا استعمال نہیں کیجا۔
 جیویں جو انھیں دی سرائیکی شاعری انھیں زبانیں وچ مکمل کافیاں دے علاوہ انھیں
 زبانیں دے لفظیں نال وی بھری پئی اے۔

خواجہ فرید زبانیں دے آغاز آتے ارتقا بارے وی اپنا نظریہ رکھدے ہن۔
 مقابیس الجالس وی چوتھی جلد دے ڈوجھے مقبوس وچ درج اے۔

ایندے بعد مجلس وچ حاضر ہک شخص پچھیا جو پنجابی سرائیکی وچ وی ہوں
 سارے لفظ بھاشا لغت نال رلیے ہوئے ہن۔ خواجہ فرید فرمایا جو ساریں ہندوستانی

زبانیں دی لغت دی اصل تے بنیاد بھاشا اے۔ اُتے ہی ساری ہندی لغات وی اتھاؤں نکھتی ہے۔ (5)

اتھاں بھاشا توں مراد برج بھاشا ہے۔ خواجہ فرید دا ایہہ نظریہ مولانا محمد حسین آزاد دے نظریے نال ملدے جیرھے اُردو کوں برج کوں نکھتی ہوئی زبان سمجھدن۔ (6)

خواجہ فرید ہندوستان دیں زبانیں کوں انج وی کریندن۔ مقابیس الجالس دی چوتھی جلد دے مقبوس نمبر 22 وچ درج اے۔

آپ اکثر پنجابی (سرائیکی) الیندے ہن۔ جیرھی علاقہ مہاراں شریف وچ بولی ویندی ہئی۔ بعض اوقات ہندوستانی زبان وچ کالجھ کریندے ہن۔ کیوں جو انھاں دے شیخ حضرت مولانا فخر دہلوی قدس سرہ دی زبان وی ہندوستانی ہئی۔ (7) مولانا رکن الدین اتھاں ہندوستانی زبان کوں شاید اُردو زبان مراد گھدی اے۔ تاہم اول دور وچ ہندی اُتے اُردو دے درمیان ہک درمیانی زبان ہندوستانی وی سمجھی ویندی ہئی۔ اُتے کجھ لوک جنھیں وچ مہاتما گاندھی اُتے سید سجاد ظہیر شامل ہن۔ ایں زبان کوں برصغیر دی زبان ڈیکھن دے خواہش مند ہن۔ (8)

لسانیات نال دلچسپی خواجہ فرید وچ لفظیں دی اصلیت کوں سمجھن اُتے انھیں دے Origin تائیں جکھن دا شوق وی تیز کیتا اُتے آپ ایں سلسلے وچ قدرت وی رکھدے ہن۔ مقابیس الجالس دی چوتھی جلد دے ڈوجھے مقبوس وچ درج اے ”ایندے بعد ہی کہاوت بیان کیتی۔ اسوں ماہ وللا۔ ڈ۔ جہاں دھپ راتیں پالا۔ فرمایا وللا۔ وللا۔ کنوں وگہ گویا ہویا اے۔ جیند معنی ہے بے قاعدہ یا بے قابو۔ (9)

خواجہ فرید کوں زبان دانی اُتے علم عروض تے وی کافی عبور ہا۔ مقابیس الجالس دی چوتھی جلد دے تریکھے مقبوس وچ درج اے۔ ”آپ نے فرمایا ’مشکل لفظ

”تاکجا“ وچ ہے کیوں جو کچا ڈوہیں مصرعیں وچ ردیف اے اے پہلے مصرعے دا قافیہ لفظ خراب دا ”ب“ ہے لیکن ڈو جھے مصرعے وچ اگر ”ب“ کوں کجا دے نال رلا تے پڑھیا ونچے تاں ”ب“ مفتوح تھی ویندی اے۔ حالانکہ پہلے مصرعے وچ ”ب“ ساکن اے اے علم عروض دے حوالے نال جائز کائنی۔ اینویں ہک دفعہ خواجہ فرید نے مولوی غلام احمد اختر کوں ڈیا جو

”کریم پے بخشائے بر حال ما“ دا وزن فعول فعول فعول اے فعل اے۔ نال فرمایا جو کل ارکان اٹھ ہن۔ یعنی مفاعیل مستفعلن، مفاعلتن، متفعلن، فاعلات، مفعولات وغیرہ لیکن تقطیع دے ویلھے ہر رکن کوں کہیں مشہور رکن دی جاء تے رکھیا ونچ سگدے۔ مثلاً ”ہست سرائی سرخوان کریم دی تقطیع ایس اے۔ مقتعلین، مقتعلین، فاعلات۔“

پڑلے زمانے وچ کہیں دی پیدائش یا وفات تے تاریخ کڈھن کوں زبان دی قدرت تے مہارت کجھیا ویندا ہا۔ خواجہ فرید کوں وی ایس فن وچ مہارت حاصل ہی۔ مقامیں المجالس پنجویں جلد دے یارھویں مقبوس وچ آپٹیاں فی البدیہ عام کڈھیاں ہونیاں تاریخاں ڈیاں۔ جیندے وچ کجھ ایہہ ہن۔ انھیں دی بھین دی تاریخ وفات حافظہ قاری (1300ھ)۔ نبی بخش قریشی دی تاریخ وفات عاشق صادق ولی خدا (1317ھ)

نواب صادق محمد خان عباسی دی تاریخ وفات خورشید دین اسلام (1316ھ) صادق محمد غوری دی تاریخ وفات صادق آمد بصدق ورفقت بصدق (1312ھ) نظام تووال دی تاریخ وفات نظام شاہ (1297ھ) نور محمد خان صاحب بزداری دی تاریخ وفات ”ختم الامراء“ (1314ھ) بہار خادم دی تاریخ وفات بہار باغ جتاں (1312ھ) وغیرہ

خواجہ فرید دین زبانیں سکھن دا ایہ شوق علمی ادبی دلچسپی نال عوام نال محبت دا

ہک ذریعہ وی ہا۔ جیرھا انھیں دے مزاج دے مطابق ہا۔ این گلھ داوی انھیں کون احساس ہا۔ جو ڈھیر زبان سکھن انسان دے علم وچ اضافے نال انسان وچ وسعت قلبی رواداری انسان دوستی آتے ہک ہے کون سمجھن نال مختلف تہذیبیں آتے ثقافتیں کون چاٹن دا ذریعہ بندے۔ آپ دنیا بھر وچ این گلھ دا چرچا ہے جو ہک کنوں زیادہ زبانوں سکھٹیاں چاہیدیاں ہن۔ اچ Multilingualism دے نظریے دی بنیاد وی ایہا ہے۔ آتے خواجہ فرید گوں ڈڈھ صدی پہلے این گلھ دی سمجھ پوچھ ہی۔

حوالے

- 1- رکن الدین مولانا۔ مقامیں الجالس (ترجمہ۔ واحد بخش سیال) الفیصل۔ اردو بازار۔ لاہور۔ اکتوبر 2005ء
- 2- رکن الدین مولانا۔ مقامیں الجالس (ترجمہ۔ واحد بخش سیال) الفیصل۔ اردو بازار۔ لاہور۔ اکتوبر 2005ء
- 3- رکن الدین مولانا۔ مقامیں الجالس (ترجمہ۔ واحد بخش سیال) الفیصل۔ اردو بازار۔ لاہور۔ اکتوبر 2005ء
- 4- واصف حسین تدوین کلام فرید اردو۔ سرانگی اردو پورڈ۔ مٹان۔ سن 2009ء صفحہ نمبر 78
- 5- رکن الدین مولانا۔ مقامیں الجالس (ترجمہ۔ واحد بخش سیال) الفیصل۔ اردو بازار۔ لاہور۔ اکتوبر 2005ء
- 6- سلیم اختر، اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ۔ سنگ میل پبلی کیشنز، اردو بازار۔ لاہور۔ پار چہارم ستمبر 1975ء صفحہ 35
- 7- رکن الدین مولانا۔ مقامیں الجالس (ترجمہ۔ واحد بخش سیال) الفیصل۔ اردو بازار۔ لاہور۔ اکتوبر 2005ء
- 8- رسالہ "ارتقا" نمبر 41۔ سجاد ظہیر اور ترقی پسند تحریک نمبر 10۔ ولایت آباد نمبر 2 منگھو پور روڈ۔ کراچی صفحہ نمبر 401
- 9- رکن الدین مولانا۔ مقامیں الجالس (ترجمہ۔ واحد بخش سیال) الفیصل۔ اردو بازار۔ لاہور۔ اکتوبر 2005ء صفحہ 566

”نورنامہ“ داسن تصنیف

”نورنامہ“ سرانیکسی زبان دی ہک لمبی نظم اے۔ ایہہ وڈی مند کنوں سرانیکسی وسیب وچ ہک مذہبی روایت دے طور تے پڑھی ویندی رہی اے۔ ات واسطے نورنامہ ول ول چھپداری ہے۔

”نورنامے“ مختلف شاعریں دی طرفوں وی لکھیے گھین۔ ایہہ سرانیکسی دے علاوہ پنجابی وچ وی ملدین یا سرانیکسی نورنامیں دی زبان کوں تبدیل کرتے پنجابی بنا ڈتا گئے۔

عام طور تے ”نورنامے“ دے مصنف معلوم کاسی۔ ہک نورنامہ ابتدائی دور وچ نورنامہ ملتان مشہور ہے۔ ایندے بارے کجھ لوکیں دا خیال اے جو ایہ نورمحمد نامی کہیں شخص لکھیے۔ کیوں جو ایندے وچ اکثر جہیں تے نورمحمد دا ذکر آئے۔ جتھوں ایہ غلط فہمی پیدا تھی اے۔ حالانکہ ایہہ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات کوں ”نورمحمد“ آکھیا گئے۔

ہک بیا ”نورنامہ“ مراد دا وی مشہور ہے۔ انھیں ڈوہیں ”نورنامیں“ کوں ہک مٹلاں دا (مبینہ نورمحمد) آتے ڈو جھا مراد دا کوں پروفیسر شوکت مغل ولا ایڈیٹ کرتے انج انج چھاپے۔ جڈاں جو مٹلاں دے نورنامے کوں پروفیسر دلشاد کلا نجوی سرانیکسی لائبریری بہاول پورتوں 1975ء وچ وی چھاپیا ہا۔ (1)

پروفیسر شوکت مغل دے مطابق انھیں مختلف نورنامیں وچ ردوبدل مستقل طور تے تھیندی رہی اے۔ آتے زبان وی بدلدی رہی اے۔ پروفیسر شوکت مغل

دے مطابق نورنامے دے مختلف نسخیں وچ مصرعیں دی تعداد 280 کنوں گھن
کراہیں 307 تائیں اے۔ (2)

ایہ نورنامے مذہبی پس منظر وچ لکھیے ہوئے ہن۔ پروفیسر رشاد کلا نجوی
دے مرتب کیچے ہوئے نورنامے کول (حینکوں اہکوں تے میں ملاں دا نورنامہ
آکھساں) پڑھ تے اندازہ تھیندے جو مصنف کئی مذہبی بحثیں وچ دلچسپی رکھدا ہا۔
شاید اوندے نزدیک نور بشر دا آتے شیعیت دا مسئلہ اہم ہا۔ ایں نورنامے دے مطالعے
توں ظاہر تھیندے جو ملاں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم کول نور منیندا ہا۔ ات واسطے او
جاہ جاہ تے ”نور محمد“ دا ذکر کریندے۔

صفت افرینیش نور محمد توں سنن میرے جتا

آکھیا واء اے نور محمد توں عیباں توں خالی

صفت افرینیش نور محمد جو کوئی پڑھسی بندہ

ایندے علاوہ ملاں اہل تشیع دے دی سخت خلاف ہا:

جو کوئی حضرت کول سننے ڈو جھے کرے پھیرے

رافھی کتے وین دوزخ سزسن تلے تلیرے

نورنامے کول کوئی تاریخی سند دی حاصل کائنی۔ علی ہمدانی رحمۃ

اللہ (85-1314ء) دے حوالے نال ہک روایت پیش کیتی گئی اے جو انھیں ایہ نور

نامہ سلطان محمود غزنوی (971ء تا 1030ء) کول پیش کیتا۔ چڈاں جو علی ہمدانی

آتے محمود غزنوی دے ادوار وچ تقریباً ترے سو سال کنوں وی زیادہ فرق اے۔

ایندے علاوہ سلطان محمود غزنوی بارے جیرھا کجھ آکھیا گئے۔ عام طور تے تاریخ

اوندی تصدیق نہیں کریندی۔

”لکھ غلام آزاد کیتونس ڈے کر مال خزانہ
ترے ہزار پہنائیس تنکیاں، چوی ہزار کھوالیس
چھ ہزار مدرسے کھولے، لکھ مسیت بڑالیس
چھل ہزار مشکاں والے راہ اُتے کھڑائیس
ڈاہاں درہیاں دارعیت اُتے حاصل بخش کرائیس“

ہوں سارے مورخیں سلطان محمود غزنوی دی اختلا عنایات دا ذکر نہیں
کریندے بلکہ او ایندے برخلاف لکھدن ”ہر موسم سرماوچ محمود ہندا اُتے حملہ آور تھیندا
ہا۔ لپٹے خزانے بھریندا ہا۔ اہٹی فوج کوں شہر وچ قتل غارت نال خوش کریندا ہا۔ اُتے
ہر موسم بہار اچ پہلے کنوں زیادہ دولت مند تھی کراہیں ول آندا ہا۔ جنادے کنارے
مدر اوچ اول ہک مندر وچوں ہوں ساریاں قیمتی مورتاں سارا کٹھا کیتا ہویا سونا اُتے
بیرے جواہرات لٹئے۔ تباہی بربادی دا بازار گرم کرن دے بعد اوں مندر دی طرز تعمیر
دی تعریف کریندیں ہوئیں اندازہ لایا جو ول اسٹجھا مندر بٹاؤن تے ہک ملین دینار
اُتے ڈوسو سال درکار ہوسی۔ مگر ویندیں ہوئیں اول مٹی دا تیل سٹ کراہیں مندر کوں
کیری کرن دا حکم ڈتا۔ چھی مہینیں بعد اوں شمالی ہند دے ہک پے خوشحال تے مالدار شہر
سومنا ت کوں اپنا نشانہ بنایا۔ اوں پنجاہ ہزار لوکیں کوں قتل کر ڈتا اُتے اوندی ساری
دولت لٹ کراہیں غزنی گھن گیا۔ بعض اوقات او تباہ شدہ شہر دے مکینیں کوں غلام بٹا
کراہیں وچکن واسطے لپٹے نال گھن دیندا ہا۔ لیکن کچھ سالیں بعد انھیں غلامیں دی تعداد
اتلا زیادہ تھی گئی جو انھیں کوں گھنن واسطے کوئی تیار نہ ہوندا ہا۔ (3)

محمود غزنوی دے ذکر نال ایہہ شعروں درج اے۔ جیرہا لپٹے سیاق و سباق
وچ محمود غزنوی دے حملے دے سن دا اندازہ ذکر کریندے۔

پنج سو سال جو گزرے آہے ہجری پاک رسولوں

ملاں کہے غریب و چار اکم علماواں کولوں

اتے ایں شعر کنوں نور نامے داسن تصنیف کڈھیا ویندے جیرھا
چھیویں صدی عیسوی بندے۔ حالانکہ ایں سارے پس منظروچ ڈیکھٹا ایہ چاہیدا
ہے جو کیا ایں شعر دا نور نامے دے سن تخلیق نال اکوئی تعلق وی ہے۔

میڈا خیال اے اتھجھی کوئی کالجھ کاسنی۔ ایں ساری کالجھ کول محمود غزنوی دے
ذکر دے حوالے نال ڈیکھٹا چاہیدا اے۔ دراصل اتھاں نور نامے دے مصنف سن
تخلیق دی بجائے محمود غزنوی دے دور دا ذکر کیجے۔ کیوں جو ذکر وی سارا محمود غزنوی دا
انداز پیا ہا۔ آتے ایہ مصنف دے قیاسی اندازے مطابق محمود غزنوی دی وفات کنوں
بیانوے سال بعد بٹے۔ کیوں جو محمود غزنوی دی وفات 1030ء وچ ہئی آتے
ہجرت کنوں پنج سو سال بعد تقریباً 1122ء بٹے۔ جیرھا نور نامے داسن تصنیف
کجھیا ویندے

محمود غزنوی نال مصنف دی ایہہ ساری محبت عقیدے دی وجہ نال ہئی۔ جو
محمود آتے مصنف سنی ہن آتے اہل تشیع دے خلاف۔ کیوں جو محمود غزنوی ملتان تے
1005ء تے 1010ء وچ حملہ کرتے اسما عیسیٰ حکومتیں دا خاتمہ کیتا ہا۔

چار یار نبی دے افضل علموں عقل اکابر
ہک پے توں عالم فاضل رتبے نال برابر
جو رتبہ رب انہاں دا کیتا مومن کیجے ناہیں
جو کوئی کرے تفاوت انہاں مسلم سنی ناہیں

.....
رانفعاں مردوداں کتیاں یاراں کرن اہانت

روز بروز انہاں تے اُتے ہر دم وے لعنت

اہیں وجہ کنوں ”نورنامہ“ دے مصنف آپٹے ”نورنامے“ دی ویضرورت
کنوں زیادہ فضیلت بیان کیتی اے۔

صفت افریش نور محمد لکھی وچ کتاباں
جو کوئی پڑھی نال محبت مچھسی کنوں عذاباں
نہ پڑھ جائے جو کوئی، سُن تے دل وچ رکھے
میت نال قبر وچ رکھے، مول عذاب نہ چکھے
جو کوئی دھرن سر وچ اینوں یا پڑھن ہک واری
نبی محمد نال جماعت، اُنھاں نماز گزاری
صفت افریش نور محمد جو کوئی پڑھی بندہ
ڈیوے رب ثواب سے نوں چوہاں کتاباں سندا
چہل ہزار ثواب حجاں دا، چہل ہزار شہیداں
چڑھیا سمجھو وچ کر بل دے نال فرزند نبی دیاں
تنخی جان کنڈن دے ویلھے رب کریمی آساں
اُکھیں روشن، پڈ نہ بھری، ماس نہ کھاسن کرماں

نورنامہ دے متن دے حوالے نال عام طور تے جیرھے ڈو نتیجے کڈھے
ویندن اوٹھیک کائنی۔ ہک ایہ جو مصنف داناں نور محمد اے۔ حالانکہ مصنف کھائیں وی
ایہہ نہیں آکھیا جو اونداناں نور محمد اے۔ لفظ نور محمد کنوں ایہہ مطلب کڈھن درست کائنی
۔ بلکہ ہر جاہ تے ایں کنوں مراد حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دانور ہووٹا اے۔
جیویں جو کتاب دے متن وچوں مصنف داناں نور محمد نہیں کڈھیا وچ سگدا
۔ اینویں پنج سے سال کنوں وی ایہہ مراد نہیں گھدا وچ سگدا جو ایہہ نورنامہ مصنف

ہجرت نبوی کنوں پنج سو سال بعد لکھیے۔ بلکہ او خود اینکوں اہلٹی تصنیف وی نہیں اہدا بلکہ ایہ اہدے جو ایہ نورنامہ حضرت علی ہمدانی، محمود غزنوی کوں پیش کیتا۔ اٹھوں وی ایہ ظاہر تھیندے جو محمود غزنوی دادور ہجرت نبوی کنوں پنج سو سال بعد ہا۔ جیر ہلے ایہہ نورنامہ علی ہمدانی دریافت کیتے۔

مصنف دا علم سنن آتے تاریخ بارے وی کمزور ہا۔ کیوں جو محمود غزنوی دی پیدائش 971ء اے آتے وفات 1030ء اے۔ چڈاں جو حضرت علی ہمدانی دی تاریخ پیدائش 1314ء اے آتے وفات 1385ء اے۔ (4)

آتے ایں طرح حضرت علی ہمدانی تقریباً تڑے سو سال محمود غزنوی دے بعد ہن آتے اسان اگر ”نورنامہ“ دی تخلیق پنج سو سال بعد ہجری یعنی 1122ء شمار کوں تاں ول تاں ایہ روایت وی غلط تھی ویندی اے جو حضرت علی ہمدانی دا ڈٹا ہویا پندرھویں صدی عیسوی دا نورنامہ مصنف ہارہویں صدی عیسوی وچ کیوں تیار کیتا۔

تاریخی حوالے نال نورنامہ کہیں طور تے مستند کانتی۔ محمود غزنوی، علی ہمدانی وغیرہ دے بارے اوندیاں ساریاں روایات سٹیاں سٹیاں ہن۔ جیویں جو پچھلے صفحات وچ محمود غزنوی دیاں ضرورت کنوں زیادہ تے فرضی صفحاں بیان کیتیاں گئین۔

انھیں روایات کوں چھوڑتے نورنامہ دے لکھے و نچوڑ دا دور زیادہ کنوں زیادہ اسان اوندی زبان کنوں گھن سگدوں۔

حالی تاں چلی آؤں والے روایات مطابق ایہ ”پنج سے سال“ دے حوالے نال ہارہویں صدی عیسوی دی نظم اے۔ عام طور تے ہارہویں پارہویں رتیرھویں صدی دے معروف سرائیکی شاعر حضرت فرید الدین گنج شکر (1173ء تا 1265ء) آتے شاہ شمس سبزواری (1165ء تا 1272ء) ہن۔ نورنامہ دی زبان دے حوالے نال فرید الدین گنج شکر دے کجھ ایات دا نمونہ ایہ ہے۔

جنت دیہاڑے دھن دری ساہے لئے لکھاء
ملک جو کنین مددا، منہ دکھا لئے آء

جند نمائی کڈھیئے، ہڈاں کوں کڑکا (نمائی-ہڈاں)
ساہے لکھے نہ چلتی، جندو کوں سمجھا

فرید ادر درویشی گا کھڑی چلاں دنیا بھت
ہنھ اٹھائی پوتلی، کتھاں ونجاں گھت (ہنھ: ہنھ۔ ونجاں)

کجھ نہ کجھے نہ کجھے، دنیا کجھی بھا
سائیں میرا چنگا کیتا
کھیں تاں بیٹھی دجھاں ہا (5) (چنگا: چنگاں)

آتے تھس سبز واری دسے ہک گناں دانمونہ ملاحظہ ہووے:

اے سجاگا علی بھج نت زوان پنہن	دھیان گر کھئے آن سجاگا
اے سجاگا دیو وسوند اہو گرے تھی	م کر دنیا کی کال سجاگا
اے سجاگا دنیا پل راکھ چل تو اہ	پانی پیو چھاں سجاگا
اے سجاگا دھا سوکھا دھا پیتا سو پیتا	دیتا سوہی پر مان سجاگا
اے سجاگا دیا تارا شاہ سوا لکھ لکھسے	پوتا در دیوان سجاگا
اے سجاگا ایرن جنیں گھر سرے	تیں بوہو کوئے مادھان سجاگا
اے سجاگا کھال دھنی رب لیکھا منکسی	سنگ چلو زوان سجاگا
اے سجاگا آپے شاہ ملا آپے شاہ	آپے وید قرآن سجاگا (6)

تساں ”نورنامے“ دی زبان دے کئی نمونے پہلے ڈیکھا آویں۔ ہکسجیا نمونہ ایسا ہے:

جو کجھ چوڑاں طبقات وچ پیدا اکل خلافت نبی محمدؐ جیہاں رُتبہ نہیں کہیں دے لائق
 رب دی طرفوں وحی فرشتہ لے کر مژدہ آیا عرش بلندیں آ محمدؐ تینوں رب بلایا
 لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ اَوَّلُ اللهُ کِیوں آوے عاشق تے معشوق وچالے کیوں کر غیر ساوے
 در حجرے تے آکھلوتا حضرت وحی فرشتہ عرش اُتے توں آ محمدؐ قرب تیکوں شائستہ
 نوے ہزار کتوںے کالھیں میل محبت والے بے جہت آواز ربے دی آئے نظر نہ خیالے
 اوّل آخر نام الہی مقبل خویش بٹایا لپٹے ڈوہاں نانواں اندر نام رسول نکایا
 ہو اسوار براتے آتے ونچے چڑھیا آسمانے حضرت تائیں ظاہر کیتس کل اسرار خزانے
 توں آسمان کتے رب پیدا ہر آسمانے چڑھیا گنبد عرش نکلاٹے ہویا قدم نبی جاں دھریا
 ساز وضو ڈوں نفل رکھتاں تر تے گداز سدھایا کنڈی پائی ہلدی آ ہے جاں پھر حجرے آیا
 انھیں ترانے شاعریں دی زبان آتے اسلوب دے نمونے ڈیکھن دے
 بعد واضح طور تے فرق محسوس تھیندے۔ جو ایہ کہے دور دی شاعری کا تھی۔ اگر نورنامے
 مٹاں کوں ہجری نبوی دے پنج سو سال بعد یعنی 1122ء دی شاعری من گھدا ونچے۔
 تاں ول فرید الدین گنج شکر (1173ء تا 1265ء) تے شمس سبزواری (1165ء تا
 1276ء) دی شاعری کوں سرائیکی شاعری دے نمونے نہیں آکھیا ونچ سگدا۔ لیکن
 انھیں ڈوہیں بزرگیں دی شاعری سرائیکی زبان وچ ہے۔ کیوں جو او ملتان یا اوندے
 نیڑے رہندے ہن۔

ہئی کالھ ایہہ اے۔ اسان جیرھلے نورنامہ دی زبان ڈوہوں جیرھی عربی
 فارسی لفظیں نال مالا مال اے۔ او فرید الدین گنج شکر آتے شاہ شمس دی کا تھی۔
 ایندے علاوہ اگر چہ انھیں ترانیں شاعریں دے موضوعات مذہبی ہن لیکن ول وی کافی
 فرق اے۔ پہلے ڈوہیں شاعریں دی زبان تے موضوعات تصوف نال جڑیے ہوئے ہن

- چڈاں جو نور نامہ شرعی مسائل نال تعلق رکھدے۔ اُتے انھیں ترکیب شاعریں دا اسلوب وی قطعی طور تے مختلف اے۔ فرید الدین گنج شکر دے ایات ہن تے شاہ شمس دے گنان۔ چڈاں جو نور نامہ سرائیکی بجزدی شکل وچ ہے اُتے مثنوی دا انداز گھدا ہویا ہے چڈاں جو مثنوی دا دور سترھویں اٹھارویں صدی عیسوی دا دور اے۔ ایں دور دا اک وڈا سرائیکی شاعر لطف علی اے۔ اوندی مثنوی سیف الملک دا اک بند ڈیکھو۔

- جو نور نامہ دے اُتے بند اُتے ایندے وچ کتلا مشابہت اے۔

تھی مائل مشتاق چڈاں سٹ فخر پری فرمایا
سہیں بدن توں سیفل تھیوں میں صدقہ گھول گھمایا
توں جیہی پیا کرے نہ کوئی جو نازک عینہہ بھایا
از غیبوں توں راہ میڈے تے صرف کیتا سرمایہ
سوز اُتے سرمستی دا توں ہستی بار اٹھایا
در منداں دا شیوہ تیکوں سحری کہیں پڑھایا
خاکی نال پیو سے سنگت چشماں چونک لایا
کرم کنوں حق تعالیٰ میکوں جلوہ نور ڈکھایا
میں قربان اُس صاحب توں جئیں نوری ملک بٹایا
پرور برسر بے واہی مہروں مینہ وسایا

لطف علی (1718ء تا 1794ء) دی شاعری نور نامہ دا گون عربی، فارسی، لفظیں نال لڈی ہوئی ہے۔ ایں دور دے سارے مثنوی گو شاعریں دا اسلوب تے ڈکشن کوجیہاں ہا۔ چراغ اعوان (وفات 1733ء) جیرھا لطف علی کنوں کجھ پہلے دا شاعر ہا۔ اوندی مثنوی ہیرا راجھا دا انداز وی ایہو ہے۔ (7)

ذات دارا نجھن نام دا ہیرن وطن ہزارہ میڈے

قسمت روزی پائی ہتھ داگاں چھک چلاوے
 رخ ڈیکھ مثال پتنگ تھیوم واہ طالع بخت اسپڈے
 رہسوں پتیں ساڈے دلبر چھوڑ نہ ویسوں کیڈے
 نزم پیو دل کرم اساں تے طالع بخت اسپڈے
 پھاتے دام ظلم دے عشق چھوڑ وٹھن ہن کیڈے
 بھل بازی عشق چراغ اہی نال ہر عاشق دے کھیڈے

اساں جیر حلے لطف علی آتے چراغ اعوان دے اسلوب بحر آتے ڈکشن دا
 موازنہ نورنامہ نال کریندوں تاں اندازہ تھیندے جو ایہ ہک دور دیاں نظماں ہن۔
 میڈی این کالج دی تائید حافظ محمود شیرانی کنوں وی تھیندی اے۔ جیر ہا نورنامہ کوں
 1054 ہجری یعنی ستارھویں صدی عیسوی دے آخر دی نظم منیدے۔ (8)

میڈا خیال اے جو نورنامہ مثلاً این دور دے کہیں گناہ شاعر دی نظم اے۔
 حینکوں بلا وجہ ہارھویں صدی عیسوی دی نظم سمجھ گھد اگئے۔ ایندے متن دے مطالعے
 نال ایہو کجھ نتیجہ نکلدے۔ اگر اساں اینکوں شاہ شمس سبزواری آتے فرید الدین گنج
 شکر دے عہد دی نظم سمجھ گھنوں۔ تاں ول اسا کوں سرائیکی زبان دی قدم بہ قدم ترقی
 سمجھ نہیں آسکدی آتے ایندے نال کئی غلط فہمیاں پیدا تھیندن۔

آخر وچ میں این کالج تے مضمون ختم کریاں جو ڈاکٹر مہر عبدالحق صاحب
 دا خیال اے جو ”نورنامہ“ دی زبان کوں وقت دے نال نال تبدیل کر ڈتا گئے
 (9) لیکن انھیں سمجھلیں آتے بعد دے نورنامے دا موازنہ کرتے تھیوواں والی تبدیلی دا
 کوئی ذکر نہیں کیتا۔ حیندی وجہ کنوں این کالج دی کوئی زیادہ اہمیت کاہنی۔ تاہم اطلا
 آکھیا وٹھ سبکدے جو وقت نال تھوڑی ہوں لفظی تبدیلی آئی ہوسی مگر او اطلا نہیں تھی
 سبکدی جو زبان دا سارا ڈھانچہ بدل ونجے۔ آتے بحر دی تبدیل تھی ونجے آتے شمس

سبزواری آتے گنج شکر دے دور وچ تھیوٹ والی شاعری دیاں بحر اں لطف علی تے
چراغ اعوان دے دور دیں مثنوی دے بحر یں وچ بدل و سخن۔ ایندے علاوہ اگر
نورنامے وچ اضافے تھیں تاں اووی نورنامے دے بعد تھیں۔ ات واسطے زبان
تے اسلوب بکورہ گئے۔

حوالے

- 1: کلا نجوی اڈاشاد پروفیسر نورنامہ (صحیح شدہ) سرانجی لائبریری۔ بہاول پور پہلی واری 1975ء
- 2: مغل شوکت پروفیسر مقدمات جموں پبلشرز دولت گیت ملتان 2008ء صفحہ 70
- 3: ول ڈیورنٹ ہندوستان (تاریخ تہذیب تمدن فلسفہ) اردو ترجمہ طیب رشید تعلقات 29۔
مہل روڈ۔ لاہور۔ جنوری۔ 1996ء صفحہ 89
- 4: اردو انسائیکلو پیڈیا فیروز سنز لاہور۔ چوتھا ایڈیشن۔ 2005ء صفحہ 1015
- 5: گنج شکر فرید الدین بابا انبیات فرید اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد 2006ء صفحہ 21-23
- 6: ترین روینہ ڈاکٹر شاہ شمس سبزواری سوانح حیات اور آثار شعبہ سرانجی بہاء الدین زکریا
یونیورسٹی ملتان اگست 2007ء صفحہ 113-115
- 7: ناصر المراد اللہ خان ڈاکٹر سرانجی شاعری دارالافتاء سرانجی ادبی بورڈ ملتان۔ 2007ء صفحہ 570
- 8: شیرانی محمود حافظ پنجاب میں اردو مقتدر قوی زبان اسلام آباد 1988ء صفحہ 68
- 9: عبدالحق مہر ڈاکٹر ملتان زبان اور اس کا اردو سے تعلق اردو اکیڈمی بہاول پور 1967ء صفحہ 323

خواجہ فریدؒ دے خط

کہیں وی وڈی شخصیت کوں سمجھن واسطے کجھ آنجھیں بنیادی دستاویزات دا مطالعہ ضروری ہوندے۔ جیہدا براہ راست تعلق اول شخصیت نال ہووے۔ انہیں بنیادی دستاویزات وچوں ہک اول شخصیت دے لکھے یا لکھائے ہوئے خط وی ہوندن جیہدے اوندی شخصیت زندگی اتے کم کاریں کوں سمجھن وچ مدد دیندن۔

خواجہ فریدؒ دی شخصیت کوں سمجھن واسطے انہیں دے خطیں دا مطالعہ اس قسم دیں بنیادی دستاویزات وچ آندے۔ جیہدہا انہیں دے حالات اتے زندگی کوں سمجھن وچ مدد کر سگدے اتے عوام نال انہیں دے رابطے کوں وی ظاہر کریندے۔

خواجہ فریدؒ دی خطیں کوں اسان ترے حصیں وچ ونڈ سگدوں پہلے او خط آندن جیہدے کہیں مذہبی اتے علمی مسئلے دے حوالے نال لکھے گئے ہوون۔ انجھے خطیں دی تعداد حالی اساڈے سامنے ہوں گھٹ آئی، اے ہک آنجھا جوابی خط اساڈے کول اے۔ جیہدہا مولوی مرید کوں لکھیا گئے۔ ایندے وچ کہیں مسئلے بارے ایہ آکھیا گئے۔ جو اہج دے بعض صاحب ادراک علماء دی حقیقت کوں نہیں پاسگے۔ اس خطے وچ خواجگان چشت اتے اہل بیت دے موقف کو صحیح قرار ڈتا گئے۔ ایہ ہک آفیشل خط اے۔ کیوں جو ایندے اتے خواجہ فریدؒ دی مہر لگی ہوئی اے (خواجہ فریدؒ دی مہر اتے خادم الفقراء فقیر غلام فرید تلمے کنوں اتے لکھیا ہو یا ہوندا ہا۔ ایہ مہر خاص خطیں اتے لائی ویندی ہئی۔ جیہدے خط اتے ایہ مہر لائی ویندی ہئی۔ خواجہ فریدؒ اوندے اتے دستخط نہ

کر بندے ہن۔ جیڑھی عام طور تے خصوصی خطیں تے لائی ویندی ہئی۔ (ایں خط اُتے بد قسمتی نال تاریخ درج کائے۔ اُتے خط فارسی وچ اے کاغذ ہر اٹا تھی و ہجڑ دی وجہ کنوں کجھ حصے پھٹے ہوئے ہن اُتے جیڑھے نہیں پڑھے و ہجڑ گئے۔ اٹھجے علمی خطیں وچ او خط دی آئندن جیڑھے مرزا غلام احمد قادیانی دے خطیں دے جواب وچ لکھئے گھئیں۔ (1) ایہہ خط مقابیس الجالس دی ترجمی جلد وچ درج ہن اُتے تحریک احمدیہ وایس انہیں اُتے مرزا غلام احمد قادیانی دے خطیں کوں ”ارشادات فریدی“ دے نال نال انج چھاپیے۔ ایہ خط کافی متنازعہ ہن بعض حضرات انہیں خطیں کوں جعلی آہدن اُتے کہیں ساز باز دا نتیجہ قرار ڈیندن۔ انہیں خطیں کوں جعلی آکھن وایس وچوں مولوی غلام جہانیاں اُتے کیپٹن واحد بخش سیال خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ کیپٹن واحد بخش سیال جیڑھے مقابیس الجالس دا اردو وچ ترجمہ کیتا تاں انہیں خطیں کوں کڈھ سٹیا۔ (2) ایہ خط نہ اہٹی اصلی شکل وچ کھائیں ملدن اُتے نہ فوٹو سٹیک شکل وچ۔ خواجہ فرید دے ایہ خط ربوہ (چناب نگر) دی سب کنوں وڈی لائبریری فضل عمر وچ وی موجود کائے۔

خواجہ فرید دے ڈوجھی قسم دے خط کاروباری، سفارشی اُتے آفیشل ہن۔ انہیں وچوں زیادہ تر خط زمینیں دے معاملے نال متعلق ہن اُتے اپنے اہلکاریں میاں محمد میاں اللہ بخش اُتے خصوصی طور تے قاضی محمد اکرم دے نال لکھیے ہوئے ہن۔ قاضی محمد اکرم دا تعلق داخل نال ہا۔ او خواجہ فرید دا مرید ہا جیندا ذکر مقابیس الجالس وچ ملدے۔ ایندے علاوہ او خواجہ سکس دے زمینیں دے اُتے پے معاملات سنبھلیندا ہا اُتے اوندی ماہوار ستارہاں روپے تنخواہ مقرر ہئی۔ منشی محمد اُتے قاضی محمد اکرم دے نال ہک مشترکہ خط جیڑھا 24 رجب 1313ھ کوں لکھیا گئے۔ اُتے فارسی زبان وچ اے۔ ایندے وچ خواجہ فرید انہیں کوں مختلف اجناس وغیرہ دی فروخت دی

اجازت ڈتی اے۔ اینویں ہک بیا خط وی انھیں ڈوہیں اہلکاریں دے ناں اے۔ ایں خط وچ لکھیا گئے جو میاں الہی بخش صاحب دی شادی 14 صفر المظفر 1319ء کوں مقرر تھئی اے۔ ایں سلسلے وچ محمد عمر خان کوں رہائش آتے سامان دے انتظام دا زبانی پیغام بھجوا ڈتا گئے۔ مکانات وافر آتے عمدہ تیار رکھو۔ گوپے دی تکمیل وی ٹھیک ہووے۔ کیوں جو گرمی دا موسم ہوسی۔ خط دے آخروچ کٹک، گھیو آتے..... اشیاء دی تفصیل ڈتی گئی اے۔

ایہ خط کہیں منشی صاحب دا لکھیا ہویا اے۔ اُردو وچ اے تے تلے خواجہ فرید دے ”فقیر غلام فرید“ دے ناں نال دستخط ہن۔ ایہ خط 16 محرم الحرام 1319ھ کوں لکھیا گئے۔

اینویں ہک بیا خط جینکوں آفیشل خط آکھیا ونج سبکدے۔ تحصیلدار جام پور دے ناں اے۔ جیہدے وچ داخل آتے جام پور دے علاقے وچ فصلیں دا محصول اکاڑن وچ قاضی محمد اکرم دی مدد وی استدعا اے۔ ایہ خط فارسی وچ اے ایہ وی کہیں منشی دا لکھیا ہویا اے اُتے ایندے اُتے مہر لگی ہوئی اے۔ خواجہ فرید دے دستخط کائنی۔ ایہ خط 9 رجب المرجب 1310ھ کوں لکھیا گئے۔

اینویں ہک بیا خط میاں اللہ بخش کوں لکھیا گئے۔ ایندے وچ قاضی محمد اکرم دی تنخواہ دا معاملہ تحریر وچ آئے۔ ایہ خط 29 شوال 1318ھ کوں لکھیا گئے۔ ایہ وی کہیں منشی دا لکھیا ہویا اے۔ ایندے اُتے معمول دے مطابق خواجہ فرید دے دستخط ہن۔

ہک بیا آفیشل خط اطلاعی ہے جیہدہا معروف سرائیکی شاعر میاں عاقل محمد جوہی کوں لکھیا گئے۔ ایندے وچ ایہ ڈسایا گئے جو 22 شوال 1296ھ کوں حج تے روانگی اے۔ ایندے اُتے خواجہ فرید دی مہر لگی ہوئی اے۔ ایہ رمضان المبارک 1296ھ کوں لکھیا گئے۔

انہیں دے علاوہ ہے وی کئی خط ہن۔ ہک خط جیدہا قاضی محمد اکرم اہلکار کوں
10 صفر المظفر 1319ھ کوں لکھیا گئے۔ اُردو وچ اے ایندے اُتے خواجہ فرید دے
دستخط ہن۔ ایں خط وی تحریر نامونہ ملاحظہ ہووے۔

”ملک مانک والہی بخش و نور احمد کو ضرور..... رکھیں۔ احوالات مفصل تحریر کرو
اور جو مردمان شرارتی ہیں ان کے ساتھ سلوک پیدا کرنے کی حاجت نہیں۔ اپنا خیال
کر کے کام میں سرگرم رہو غلہ و سونف؟ کے سودا کی بابت بیشتر لکھیا گیا۔ اگر سودا ہو تو
دے دیویں اور روپیہ لے کر ارسال کریں۔ دہ صورت جو روپیہ وصول شدہ موجود ہو
جلد بھیج دیویں۔ ضرورت بدرجہ غایت ہے۔“

فقط المرقوم

8 صفر المظفر۔ 7 بجے شام الراتم

فقیر غلام فرید سجادہ نشین چاچا اں شریف (3)

انہیں دے علاوہ خواجہ فرید دے کئی بے ایشیے خطیں دے حوالیں مختلف
کتابیں وچ موجود ہن۔ جنہیں وچ کاردار خان پور دے ناں ہک خط اے جیدے
وچ مہر شاہ صاحب دی سو روپے رقم دی ادائیگی دا ذمہ لپٹے ناں گھدا گئے۔ (4) یا
ملتان دے تاجر کتب مولوی خیر محمد ولد غوث بخش کوں اپنی کتابیں دی اشاعت و احق
ڈیوٹی بارے خط اے۔ جیدے نقل 1882ء وچ چھپوٹی والے اُردو دیوان دے آخر
وچ ڈیوٹی لکھی اے۔

خواجہ فرید ایہ کاروباری یا سفارشی خط لپٹے ہتھ ناں نہ لکھدے ہن بلکہ ایہ خط
انہیں دے منشی لکھدے ہن۔ مقابیس المجالس وچ درج اے جو عبد اللہ عربی عرف حبشی
نے (ایہ شخص ہک وڈی مند کتوں خواجہ فرید دے دربار وچ موجود رہندا ہاتے ڈیوٹی روپے
مہینہ وظیفہ گھندا ہا) ہک دفعہ خواجہ فرید کوں عرض کیتا جو اوکا شکراری کرٹ چاہندے۔

خواجہ سعید نواب تکیہ خان لغاری آتے کچھ مریدین ڈیوٹ لکھ ڈیوٹ جو ابو عبد اللہ کوں
ڈانڈ ڈیوٹ۔ خواجہ فرید کچھ دیر چپ رہیے تے ول آکھیو نے جو اٹھجے خط ہنشی لکھدن
آتے تلوں میں اپٹاں ناں لکھ ڈینداں۔ لیکن اوں بندے اصرار کیتا جو میکوں سعید خود
خط لکھ ڈیوٹ۔ خواجہ فرید کوں کا ڈلگی آتے آکھیو نے کیا پٹن واسطے میں خود سوال
کراں۔؟

خواجہ فرید دے تے کجھے خطیں دی نوعیت ذاتی اے۔ جیڑھے انھیں خود پٹے
ہتھیں نال لکھین۔ انھیں وچوں ہک خط دا حوالہ مقامیں المجالس وچ ملدے جو اوں
دیلے نواب صادق محمد خان عباسی دا خط ملیا۔ جیڑھا بیماری کوں شفا لیوں دعا واسطے ہا۔
خواجہ فرید پٹے ہتھ نال لفافہ کھولیا آتے پڑھن دے بعد پٹے ہتھ نال خود جواب لکھیا
”ایہ اصلی خط ہتھ میں آیا۔ ورنہ خواجہ فرید دی Hand writing بارے ہک متفقہ
ثبوت اسا ڈے کول دوے ہا۔“

ہک بیا خط جیڑھا ماہانہ ”تذکار فرید“ ملتان دے شمارے اپریل 2006ء
دے ٹائٹل تے چھاپیا گئے آتے جیڑھے بارے آکھیا گئے جو ایہ خواجہ فرید دا لکھیا ہویا
خط اے۔ ایہ ہک دستی خط اے جیڑھا پیر محمد خان (ایہ خواجہ فرید دا اہل کار ہاتے چاہی
روپے مہینہ تنخواہ گھنڈا ہا) دے ذریعے پٹے کہیں ذاتی دوست دی خیر خیریت معلوم
کراں واسطے لکھیا گئے۔ جیڑھا ناں درج کائنی۔ ایہ خط اردو وچ اے۔ ایندے آتے مہر
وی کائنی آتے انج دستخط وی کائنی۔ آتے انداز تحریر وی مختلف اے۔ (5) القابات
رواج کنوں گھٹ ہن آتے ایندے آتے معمول دے خلاف ”حق موجود“ لکھیا ہویا
اے۔ تاہم خواجہ فرید جیویں دستخط کریندے ہن اتھاں ناں اوں کنیں قدرے مختلف
اے۔ ف آتے ق دے سر میں دے اندر خلاء کائنی آتے فرید وی ف بر نال رلی
ہوئی وی کائنی۔ ایہ خط کئی حوالیں نال پٹے بھر پور تجزیے دا تقاضا کریندے۔

خواجہ فریدؒ دے خطیں دی ہک ہی قسم دا ذکر وی اُتھاں ضروری اے۔ جیڑھے
در اصل خواجہ فریدؒ دے خط کاسی بلکہ انہیں دے ناں اتے دستخطیں نال مختلف امراء آتے
اراکین ریاست کول کہیں گنام شخص یا شخصیں لکھیں۔ جنہیں دا مقصد خواجہ فریدؒ دے
ناں تے رقم وصول کرنا ہا۔ انہیں خطیں دی جیڑھے خواجہ فریدؒ کنوں تصدیق طلب کیتی
گئی تاں انہیں نہ صرف زبانی تردید کیتی بلکہ انہیں امراء تے مریدین کول تردیدی خط
وی لکھے۔ ایہہ سلسلہ تقریباً تے مہینیں چلدا رہا۔ انہیں خطیں دا ذکر مقابیس الجالس
مقبوس وچ ملدے۔

خواجہ فریدؒ دے سارے خط فارسی یا اُردو وچ لکھے گھنیں۔ انہیں زبانی
دے علاوہ او کہیں ہی زبان سرائیکی، سندھی یا ہندی وچ کاسی ملدے۔ خطیں دے
آخر وچ عام طور تے اسلامی مہینیں دی تاریخ پاتی ویندی ہی تے منشی فقیر غلام فرید
سجادہ نشین چاڑھاں شریف لکھ ڈیندا ہا آتے تلے خواجہ فرید فقیر غلام فرید لکھ ڈیندے
ہن۔

خواجہ فریدؒ دے کجھ خطیں اُتے فقیر غلام فرید دے نال بقلم خود لکھیا ہویا وی
ہے۔ عام طور تے خیال کیتا ویندے جو ایہ خط خواجہ فریدؒ دے لپٹے ہتھ نال لکھینے ہوئے
ہن۔ کیوں جو دیوان فخر جہاں اوحدی دے ہک قلمی نسخے اُتے خواجہ فریدؒ دے کئی
جاہیں تے دستخط ملدن۔ انہیں نال وی ”فقیر غلام فرید بقلم خود“ لکھیا ہویا اے۔ تاہم
ایہ کالجھ یقینی وی کاسی جعلی دستخطیں نال وی بقلم خود لکھیا وچ سہدے۔

خواجہ فریدؒ دے خطیں وچ اکثر مخاطب کول بھر پور القابیں نال یاد کیتا ویندا ہا
مثلاً فضائل، کمالات، فصاحت، بلاغت، منزلت وغیرہ۔ عام طور تے خط دی عبارت
سادہ آتے سلیس ہوندی ہی۔ مسجع مقضیٰ نہ ہوندی ہی۔ لسانی کنوں گھٹ کم گھدا ویندا ہا
آتے براہ راست مطلب بیان کرتے خط نکا ڈتا ویندا ہا۔ عام طور تے رقم دا اندراج

عربی ہندسوں وچ ہوندا ہا۔ خواجہ فریدؒ اپنے دستخطیں وچ عام طور تے فقیر غلام فرید لکھدے ہن۔ دستخطیں وچ فقیر دی ف آتے ق دے سرین وچ خلاء ہوندا ہا۔ ق آتے یے دے نقطے اُلٹی آتے سدھی جزم دی شکل وچ ہوندے ہن۔ چڈاں جو فرید دی ”ر“ ”می“ نال تلوں وچ تے رل ویندی ہئی۔

خواجہ فریدؒ دے خطیں تے کاتب یا منشی دے دستخط کاٹنا ہوندے ہن۔ ات واسطے منشی آکھیا ونج سبکداجو کیرھا خط کیرھے منشی دا لکھیا ہوا اے۔ کیوں جو خواجہ فریدؒ کنیں جیرھے ملازمین تنخواہ گھندے ہن انھیں ملازمین وچوں کئی دے ناں نال منشی لکھیا ہوا ملدے۔ مثلاً منشی اللہ بخش، منشی ملا محمد، منشی غلام رسول، منشی محکم الدین، منشی محمد بخش آتے منشی نور محمد وغیرہ انھیں ساریں منشیوں وچوں منشی نور محمد ڈھیر تنخواہ گھند ہا۔ جیرھی تریہہ روپے ہئی۔ ممکن اے اوہی منشی ہووے۔

اسی کالہہ دا حالی تائیں علم کاٹتی جو خواجہ فرید دی مہر کنیں ہوندی ہئی۔ ظاہر اے او کہیں محفوظ ہتھیں وچ ہوسی کیوں جو جیرھے خط تے مہر لگدی ہئی اوندے اُتے خواجہ فریدؒ دے دستخط نہ ہوندے ہن۔ ات واسطے او غلط استعمال تھی سبکدی ہئی۔ اہ کل خواجہ فریدؒ بارے تحقیقی کم دی رفتار خاصی تکھی اے۔ ات واسطے تھی سبکدے جو انھیں دے کافی خط لہ آون۔ میکوں ہک دفعہ برادر م مجاہد جتوئی لکھیا ہا جو انھیں کافی سارے خط لکھیے وی ہن۔ ات واسطے ضروری اے جو اساں کجھ اصول طے کروں جیندے ذریعے اساں خواجہ فریدؒ دے اصلی تے جعلی خطیں وچ فرق کر سگھوں۔ میں اتھاں ابتدائی طور تے جیرھے خطیں دا ذکر کیجے انھیں دی اگرچہ تجزیاتی مطالعے دی لوڑ باقی اے۔ تاہم اساں انھیں دی روشنی وچ کجھ عارضی اصول طے کر سگھوں۔

1- خواجہ فرید دا جیروہا ذاتی لکھیا ہو یا خط ہوسی جیویں جو نواب آف بہاول پور کوں لکھیا گئے یا کہیں بے ذاتی دوست پیر بخش خان دے ذریعے لکھیا گئے۔ تاں اوندی روشنی وچ اسماں آکھ سکدوں۔ القاب گھٹ ہوسن۔ انج دستخط نہ ہوسن مہر نہ لکھی ہوسی، بقلم خود لکھیا ہوسی، اتے تحریر اپنے حوالے نال خواجہ فرید دی لکھدی ہوسی۔

2- جیروہا خط کہیں خاص افسر کوں سفارشی طور تے یا کہیں اپنے سنگتی کوں اہم اطلاع بارے لکھیا گیا ہوسی اوندے اتے مہر ہوسی لیکن دستخط نہ ہوسن۔ جیویں جو تحصیلدار جام پور کوں یا میاں عاقل محمد جوگی صاحب کوں لکھیا گئے خط ہن۔ اوندے اتے تاں نال بقلم خود وی نہ ہوسی البتہ تاں دے بعد سجادہ نشین چاچا ال شریف درج ہوسی۔

3- کوئی وی خط کاروباری یا رقبے دی ڈیکھ بھال واسطے کہیں غیر کوں لکھیا گیا ہوسی تاں او خط خواجہ فرید دے ہتھ دا لکھیا ہو یا نہ ہوسی۔ اوندے اتے صرف خواجہ فرید دے دستخط ہوسن۔ بقلم خود وی لکھیا ہو یا نہ ہوسی اتے نہ مہر لکھی ہوسی۔

4- او خط جیروہا کہیں نواب، امراء یا مرید کوں لکھیا گیا ہوسی اتے اوندے وچ رقم منگی، گئی ہوسی۔ او خط جعلی تھی سکدے۔ توڑے جو اوندے اتے خواجہ فرید دے دستخط وی مثبت ہوسن اتے بقلم خود وی لکھیا ہوسی۔ تاہم امکان ایہ اے جو اوندے اتے مہر کاٹنا ہوسی۔

خواجہ فرید دے اچھے خط جیروہے زیادہ تر کاروباری اتے سفارشی ہوسن۔ عام طور تے انھیں دی زندگی دے آخری نحوں ڈاہ سالیں نال تعلق رکھدن۔ ایہ خط اگرچہ علمی، ادبی مذہبی اتے تخلیقی حوالہ نہیں رکھدے لیکن خواجہ فرید دی زندگی دے مختلف پہلوئیں کوں سمجھن وچ مدد ڈیندن۔ یعنی او اپنے وڈے روحانی سلسلے کوں چلاؤن

واسطے اقتصادی ضرورتیں (لنگر، غرباء دی امداد وغیرہ) کوں اپنے وسائل نال پورا کریندے ہن آتے انہیں ضرورتیں واسطے از خود کہیں کونوں چندہ یا امداد نہ گھندے ہن۔ خواجہ فرید دے ایہ خط انہیں دی سماجی زندگی دے اتنھے پہلو اساطیڑے سامنے آنیندن جیندا ذکر ایں کونوں پہلے کہیں سوانح نگار نہیں کیتا۔ آتے ایہ خط انہیں دے عوامی رابطے آتے لوکیں نال تعلق نے محبت کونوں وی نشا بر کریندن۔

حوالے

- 1..... مقابیں المجالس (فارسی) - جلد سوم - مولانا رکن الدین - اشاعت اول مقابیں 43-56-59
- 2..... سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیں المجالس (اُردو ترجمہ) انصیل - اُردو بازار لاہور سن 2003ء - صفحہ 46
- 3..... ایں قسم دے خط فقر فرید کوٹ مٹھن دی لاہیری وچ موجود ہن
- 4..... معنی انعام جہانیاں نفت اقطاب - کتبہ معین الادب - ڈیرہ غازی خان صفحہ 135
- 5..... ماہنامہ ”تذکار فرید“ ملتان - اپریل 2006ء

کلام فرید (سرائیکی) دا منظوم فارسی ترجمہ

کلام فرید (سرائیکی) دے مختلف اوقات وچ جزوی یا مکمل طور تے مختلف زبائیں وچ ترجمے تھیں آئیں۔ جیرھے اُردو بنگالی آتے انگریزی وچ وین۔ لیکن ایس وقت میڈے سامنے کلام فرید سرائیکی دا اک منظوم فارسی ترجمہ ہے۔ جیرھا جزوی آتے غیر مطبوعہ آتے صرف ترانوے کافیں تے مشتمل آے۔

ایہہ ترجمہ مولانا فرید بخش المعروف غلام فرید فریدی (ساکن بخارا ضلع راجن پور) کیے *۔ جیرھا 15 فروری 1918ء کوں مکمل تھیا۔ اصل ترجمہ مولانا عبدالمجید امام مسجد محل ابو ظہبی رحیم یار خان دی ملکیت ہا۔ لیکن ایندی ہو، ہونقل علی محمد پٹواری ساکن ہستی سونی والی موضع محمود آباد ضلع رحیم یار خان کولوں موجود آے۔ جنہیں کمال شفقت نال میکوں مطالعے واسطے عطا کیے۔

خوبہ فرید دے سرائیکی کلام دا ایہ پہلا فارسی ترجمہ آے۔ جیرھا میڈی نظر توں گزریے۔ مولانا غلام فرید فریدی دا تعلق صوفیانہ مسلک نال ہا۔ ات واسطے انہیں اپنے ترجمے وچ زیادہ تراجمھیاں کافیاں گھدیاں جید تعلق تصوف نال ہا۔ انہیں جتھاں ہوں ساریاں کافیاں چھوڑن۔ اتھاں کئی کافیں دے ترجمے کریندیں ہوئیں کئی اشعار وی چھوڑن۔ جیویں کافی نمبر 13-39 آتے 45 وغیرہ۔

تصوف دے علاوہ عشق محبت دے حوالے نال آکھیں ہوئیں کجھ کافیں دے ترجمے وی ایس نسخے وچ مل ویندن۔

اساں ترجمے دے جائزے دامنڈھ دیوان فریدی پہلی معروف کافی کنوں کریندوں۔
جیرھی حج کنوں واپسی تے آکھی گئی ہئی۔ (اگرچہ مترجم پہلے کافی نمبر 4 دا ترجمہ کیچے۔)

اَہ سانوڑے مُکھلایا سر بار ڈکھاندے چایا
اتھ قبلہ اقدس عالی ہر عیب کنوں ہے خالی
اتھ عبد عبید سواہی جنیں منگیا سو پایا
(ترجمہ)

پیغام وداع در آمد آں یار ملیح گرداند
آں قبلہ اقدس عالی از عیب ہمہ شد خالی
دراں عبد عبید سواہی ہر کس کہ خواہد، یا بد

انہد مُرلی شور مچایا
گرنے پورے بھید بتائے عقل فکر سب وہم گمائیے
مدہوشی وچ ہوش سکھائے سارا سفر عروج سدھایا
(ترجمہ)

آنہد نئے چہ شور بپا کرد
مُرشد کل اَسرار بیاں کرد عقل فکر را خوب زیاں کرد
در مدہوشی ہوش عیاں کرد کل سفر عروج عیاں کرد
تصوف دے حوالے نال انھیں خیالات کوں ترجمہ کرک وچ مترجم کوں کوئی خاص
مشکل پیش نہیں آئی۔ جیویں انھیں:
اے قبلہ اقدس عالی ہر عیب کنوں ہے خالی
کوں ہوں آسانی نال

آں قبلہ اقدس عالی از عیب ہمہ شد خالی
 وچ ڈھال گھدے۔ کیوں جو خواجہ فریدؒ خود فراخ دلی نال عربی، فارسی الفاظ آتے
 تصوف دیں مخصوص اصطلاحات ”انہد“ وغیرہ استعمال کرتے مترجم دی مدد کیتی اے۔
 لیکن جتھاں ہندی دے لفظ استعمال کیے، کھین۔ اتھاں وی مترجم کئی دفعہ وڈی
 کامیابی نال گزریے۔ جیویں:

گرنے پورے بھید بتائے عقل فکر سب فہم گمائے

ترجمہ:

مرشد کل اسرار بیان کرد عقل فکر را خوب زیاں کرد
 لیکن بعض جہیں تے مترجم ہک ادھ لفظ کوں ادل بدل کرتے پورے دے پورے بند
 کوں اونویں دا اونویں فارسی وچ منتقل کر ڈتے۔

فقہ اصول کلام معانی منطق نحو تے صرف مبانی
 ٹھپ رکھ ہے توحید غیور

ترجمہ:

فقہ اصول کلام معانی منطق نحو ہم صرف مبانی
 درہم کن، توحید غیور

صوفیاء خیالات آتے ترجمے نال عام عاشقانہ احساسات آتے داخلی واردات تے
 جدبات آتے منی کافیس دا ترجمہ وی روانی نال کیتا گئے۔

دل دردوں ہن ہاری دو یار

دل کریں ہا کاری دو یار

ترجمہ:

دل از درد شدہ لاچار

زود بیا اے دلبر یار

زُلف سیاہ تھی ناگنگ ورا دھے
 ڈنگ مریدے کاری دو یار
 لوں لوں سیڑھاں جاری دو یار

ترجمہ:

زُلف سیاہ چوہ مار نمایہ نیش زند چوں غاز
 خون زعضوم جار
 مترجم کوں بعض جہیں تے ترجمے دے دوران عروض 'تلفظ' قافیہ آتے روایف دامسلہ
 وی درپیش رہندے۔ حیدری شاید اوکوں پروا کئے نہیں۔ یا قول اولاً علمی داشکاراے۔
 ملاں ویری سخت ڈسیندے بے شک بن اُستاد ولیندے
 ابن العربی تے منصور

ترجمہ:

ملاں دشمن نیک نمایہ بے شک شد اُستاد ولایت
 ابن العربی ہم منصور

ہے عرب شریف سدھائی بو سندھ پنجاب دی آئی

ترجمہ:

آں عرب شریف کجا شد آں یا لطیف کجا شد
 کافیں داعام طور تے لفظی ترجمہ کیتا گئے۔ آتے اوندی مثال ہر کافی دے
 ترجمے وچ موجوداے۔

وہ حضرت عشق مجازی کل راز رموز دی بازی

سمو شاہد اصل جاہلی ہے واحد پر م کہاٹی
ہے وحدت سمجھ سجاہی وچ پردے کثرت سازی

ترجمہ:

وہ حضرت عشق مجازی کل راز رموز را بازی
کل شاہد اصل بدانی شد واحد پر م بیانی
شد وحدت خوب بدانی در پردہ کثرت سازی

تاہم بعض جہیں تے سرائیکی لفظیں دا فارسی وچ منفرد ترجمہ دی کیتا ہئے۔
جیویں جو ”ہار“ دا ”زیب آرائش“ اگرچہ ایں ترجمے وچ کئی بے فنی نقائص دی موجود ہن۔

دن عرب ایہ اکھیاں ردون رو ہار ہنجوں دے پودن
کر نیرے مکھڑا دھوون دل دردوں چوٹ پکھائی

ترجمہ:

جز ملک عرب در گریہ ہر زیب آرائش گریہ
دل شد لبریز بہ گریہ ایں سوز کجا در آمد
بعض جہیں تے معنوی ترجمہ کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔

تیڈے بنا سانول ہوں ڈلڑی الگ بے آس ہے

ترجمہ:

در شوق تو جانِ جہاں مفقود ہوش حواس شد

کیا تھیا جو تیڈی نہ ہئی تھیسے اُوہا جو رب ہئی

ترجمہ:

ایں بہ کہ راضی حق شوی با امر حق صابر شوی

بوچھڑا فرید دا حال ہے سانول نہ میتم نال ہے
نظم وصال محال ہے ڈکھ دی نویں نت چوک ہے

ترجمہ:

خستہ فریدی حال شد ”برباد حسن و جمال شد“؟
آں قرب وصال محال شد ظلم و غضب ہر آن شد

بعض جاہیں تے مترجم کوں ردیف قافیے دی جیڑھی مشکل پیش آندی اے۔
او ایں طور تے حیرت انگیز اے جو انوار العلوم ملتان وچ درس نظامی دی تکمیل دے بعد
مدرسہ غوثیہ مہر العلوم رحیم یار خان وچ مدرس ہووڻ دے باوجود انھیں کوں شاعری
دے اسرار و رموز تے دسترس نہ ہووے۔ لیکن ایہ وی ممکن اے۔ جو نقل نویس علی محمد
صاحب پٹواری دے ہتھوں کجھ غلطیاں تھی گیاں ہوں۔ ویسے ہک ہوں وڈے
شاعر دی اہٹی زبان وچ کیتی ہوئی شاعری کوں ہک عام شاعر (شاید غلام فرید فریدی
پیدا ائی شاعر نہ ہووے) دی طرفوں ہک ہی زبان وچ ترجمہ کرن جیڑھی اوندی اہٹی
زبان وی نہ ہووے۔ ہوں مشکل کم اے۔ بعض نقادیں دے خیال وچ تاں ہک
زبان دی شاعری کوں ہی زبان دی شاعری وچ ہو بہو احساسات نال ترجمہ کرن ممکن
ای کاسی۔ کیوں جو ہر شاعری اپنے کلچر دے پس منظر وچ ہوندی اے۔ اے تے ڈوجھے
کلچر دی زبان وچ اوکوں ترجمہ نہیں کیتا وئچ سکد اے۔ تاہم ترجمہ کرن ہک مجبوری وی
ہوندی اے۔ تاکہ اسان ڈوجھیں دے خیالات تے احساسات سمجھ سگوں

خواجہ فرید و سیاسی شعور اُتے مزاحمتی رویہ

1857ء وچ جیرھلے خواجہ فرید دی عمر بارہاں سال ہئی۔ ہندوستانی بغاوت دی ناکامی دے بعد انگریزین تقریباً پورے ہندوستان تے اہٹی گرفت کھل کر گھدی اُتے ایں گرفت کوں مضبوط کرن واسطے انھیں ہک نویں پالیسی بٹائی۔ ہُن او ہندوستانی نال لڑن دی بجائے انھیں وچ اپٹے ہمدرد پیدا کرن وچ لگ پگئے۔ ہندوئیں دے نال نال مسلمانیں اُتے وی انھاں کئی حربے استعمال کیے۔ انھیں سلطنت عثمانیہ دے حکمران عبدالحمید خان کنوں ایہ فرمان حاصل کیتا جو انگریز مسلمانیں دے سنگتی ہن۔ انھیں نال لڑن جائز کاسی۔ ایہ دے علاوہ انھیں ہندوستان وچ انفرادی شخصیات دے علاوہ کئی ہمدرد تحریکاں اپٹے حق وچ کھڑیاں کیتیاں۔ جنھیں وچ خصوصی طور تے سرسید احمد خان دی انگریزی تعلیمی تحریک قابل ذکر ہے۔ سرسید احمد خان انگریزیں دے ہمدرد ہن۔ اُتے او بی تریک وچ کئی مشہور شخصیات شامل ہن۔ سرسید احمد خان اہٹی تفسیر قرآن وچ مسلمانیں دے بعض بنیادی عقائد کوں تروڑیا۔ اُتے اٹھے نکات پیش کیے جیرھے انگریزیں دی حمایت وچ ویندے ہن۔ مثال دے طور حضرت ابراہیم دی طرفوں حضرت اسماعیل دی قربانی دی بجائے حضرت اسحاق دی قربانی وغیرہ۔ اُتے کئی بے اختلافی مسائل وی اوندی تفسیر وچ موجود ہن مسلمانیں وچ اٹھن والی احمدی تحریک وی انگریزی حکومت دی حمایت کریندی ہئی۔ ہک بی تحریک جیرھی حضرت سید احمد شہید چلائی۔ او انگریزیں دی

بجائے مقامی سکھیں دے خلاف ہئی۔ جیند ابا لواسطہ فائدہ انگریزیں کوں تھیا۔
 انھیں تحریکیں دے علاوہ انفرادی شخصیات وچ اکبر الہ آبادی کوں چھوڑتے
 اکثر اہل قلم تے دانشور جنھیں وچ مرزا غالب، مولوی محمد حسین آزاد ڈپٹی نذیر احمد آتے
 حسن نظامی شامل ہن۔ انگریزی دی حمایت کریندے ہن۔ بلکہ بعض نے ملکہ
 وکٹوریہ دی تعریف وچ نظماں وی لکھیاں۔ ایندے علاوہ تقریباً سب نواب انگریزیں
 دے حمایتی ہن۔

خواجه فرید دی ساری زندگی وچ ہندوستان دا ایہ منظر نامہ قائم رہیا آتے
 انگریزیں دے خلاف کوئی وڈی تحریک یا شخصیت نہ ابھری۔ کیوں جو انگریز انتہائی
 تحریک تے شخصیت تے نظر رکھدے ہن جیرھی انھیں کوں نقصان پہنچا سکدی ہئی
 نواب آف بہاول پور وی انگریزیں دے ہتھ وچ تقریباً کٹھ پتلی ہا۔ اوندے
 ہک وزیر فتح محمد غوری آتے خواجه فرید دے والد محترم خواجه خدا بخش صاحب کوں ایہ
 کالھ پسند نہ ہئی۔ آتے ایں وجہ کوں انھیں ڈوہیں دے درمیان ہک نظریاتی رشتہ
 موجود ہا۔

فتح محمد غوری دا جیرھلے نواب آف بہاول پور نال جھیندا اودھ کہیا تاں او
 ریاست بہاول پور چھوڑتے نواب آف خیر پور دے دربار نال وابستہ تھی گیا۔ تاہم
 خواجه خدا بخش صاحب نال اوندرا رابطہ بدستور قائم رہیا۔

جیرھلے انگریزیں ریاست خیر پور تے چڑھائی کیتی تاں خواجه خدا بخش
 صاحب ایں ساری صورتحال کوں باخبر ہن۔ انھیں فتح محمد غوری کوں سنبھال پھینچیا جو
 اہٹی جاہ تے مضبوطی نال قائم رہو۔ لیکن فتح محمد غوری نے کہیں مصلحت دے تحت کوٹ
 ڈبچی وچ مورچہ پدھا۔ جیندا خواجه خدا بخش صاحب کوں ہوں ڈکھ تھیا۔ بعد وچ
 ہاردے خوف کوں نواب آف خیر پور انگریزیں نال مصالحت دی سوچی تاں انگریزیں

فتح محمد غوری دی حواگی دامطالبہ کیجا۔ اس کنوں کھہراتے فتح محمد غوری اپنے قاصدا میر بخش کوں خواجہ خدا بخش دی خدمت ارج روانہ کیجاتے اپنے بچاؤ واسطے دعادی استدعا کییتی۔ خواجہ خدا بخش اگرچہ فتح محمد غوری کنوں رنجیدہ ہن لیکن انھیں انگریزیں دے کمانڈر راس تیل جیر حاف فتح محمد غوری دی حواگی دا خواہش مند ہا کوں بددعا ڈتی آتے آکھیا۔ راس تیل تاں مٹی تھی گئے آتے ویہہ ڈ۔ نہہ اندر راس تیل مر گیا۔ دل فتح محمد غوری انگریزیں دے ہتھیں پکڑ بھٹی کنوں بچ گیا۔ (1)

ایندے علاوہ خواجہ خدا بخش دی انگریزیں دین زیادتس کنوں نفرت دا اظہار کئی جاہ تے ملدے۔ مقامیں الجالس دی پہلی جلد دے نویں مقبوس وچ مذکور اے جو ہک انگریز انجینئر ہک سڑک بناوٹ دا فیصلہ کیجا۔ جیرھی روضہ دے آتے گزردی ہی۔ خواجہ خدا بخش کوں جیرھلے پتہ لگا تاں انھیں آکھیا جو انگریز ایہ کم کیجا تاں میں جھیاں نال اونداسر بھن ڈیاں (2)۔ آتے انگریز انجینئر اپنا ارادہ بدل گھدا۔ ایویں ہک ڈ۔ نہہ انگریزی حکومت دا اہلکار انھیں دے کہیں مرید کوں پکڑن آیا آتے خواجہ خدا بخش اہلکار دے نازیبا رویے دے خلاف سخت برہمی دا اظہار کیجا آتے اوکوں ڈرکا ڈتا۔

خواجہ خدا بخش صاحب دے وصال دے وقت اگرچہ خواجہ فرید دی عمر ست سال ہی۔ لیکن اولپٹے والد دی انگریز دشمنی کنوں واقف ہن۔ جوں جوں خواجہ فرید جوان تھیندے گئے۔ انگریزیں دے خلاف انھیں دی نفرت وھدی گئی تاہم انگریزیں دے خلاف خواجہ فرید دی سیاسی فکر وچ ہک اہم تبدیلی اوں ویلھے آئی۔ چڈاں او 1875ء وچ حج دے دوران حاجی امداد اللہ کی کوں ملیے۔

حاجی امداد اللہ کی 1857ء دی بغاوت وچ انگریزیں دی سخت مخالفت آتے مزاحمت کییتی آتے اس بغاوت دی ناکامی دے بعد مکہ شریف چلے گئے۔ او خواجہ فرید کوں ملن دے ہوں خواہش مند ہن۔ طواف دے دوران انھیں خواجہ فرید کوں

سُنجان گھدا۔ اُتے اُنھیں دیاں آپت وچ کئی ملاقاتاں تھیاں اُتے بعد وچ وی رابطہ
ریہا (3)۔

ایہا وجہ اے جیر ۱۸۷۹ء وچ نواب صادق محمد خان چہارم ریاست
بہاول پور دے تخت تے بیٹھے تاں خواجہ فرید ہوں واضح اُتے ڈٹوگ لفظیں وچ ایہ
پیغام ڈتا:

پٹ انگریزی تھالے

لیکن ریاست بہاول پور وچ انگریزیں دا اثر رسوخ اتلا ودھ گیا جو نواب صاحب
اوندے اکوں بے بس ہن۔ یا اُنھیں کنوں نجات پاوڻ دے خواہش مند نہ ہن۔

ہک دفعہ جیر ۱۸۷۹ء وچ نواب آف بہاول پور اُتے اوندے وزیریں دے درمیان
اختلاف پیدا تھیا تاں کرنل گرے فوری طور تے ایں حمیڑے کنوں فائدہ چینیڈیں
ہوئیں نواب آف بہاول پور کوں اقتدار کنیں فارغ کرن دا فیصلہ کیتا اُتے نواب
صاحب کنوں ہک معاہدے تے دستخط کرا گھدے۔ جیندے مطابق نواب آف
بہاول پور کوں صرف ۲۵ ہزار روپے وظیفہ ملن طے تھیا۔ اُتے نواب صاحب اقتدار
کنوں انج تھی گئے۔ بعد وچ نواب کوں رقم دے کجھ بے مطالبے پاروں انکار تے ایہ
سودا گھالے دا نظر آیا تاں اُنھیں ایں معاہدے کوں ختم کرن واسطے اپٹا ہک قاصد
خواجہ فرید دی خدمت وچ روانہ کیتا۔ خواجہ فرید کوں پہلے کنیں ایں معاہدے نال ہوں
تکلیف ہئی۔ اُنھیں سخت لفظیں وچ قاصد کوں آکھیا کیا ایں معاہدے تے دستخط میں
کنوں کجھ تے کیجے ہانوے جو میں کنیں آہیو۔ لیکن ایں ناراضگی دے باوجود جیر ۱۸۷۹ء
قاصد ہوں منت زاری کیتی تاں ول خواجہ فرید فرمایا۔ کوئی ڈر کائنی۔ خدا تے نظر رکھو۔
کرنل گرے خود پریشان تھیں۔ ایندے بعد جیر ۱۸۷۹ء گورنر پنجاب جیمس لائل ایہ معاہدہ
منظور نہ کیتا تاں نواب صاحب کوں اپنے اختیارات ول مل گئے۔ اُتے ریاست

بہاول پور براہ راست انگریزی عملداری وچ آون کنوں بچ گئی۔ (4)

انگریز منڈھ لاکنوں نوابان بہاول پور دے خاندان فرید نال عقیدت تے بیعت کنوں باخبر ہن۔ ات واسطے انگریزیں خواجہ فرید تے وی خصوصی نظر رکھی۔ ایندا خواجہ فرید کون علم ہا تے انھیں ہک ملاقات وچ نواب آف بہاول پور نال ایندا ذکر دی کیتا۔ (5) ایندے علاوہ خواجہ فرید پورے ہندوستان وچ ہک جید عالم دے طور تے وی مشہور ہن۔ اتے انھیں 1889ء وچ ہک مشہور مناظرے دی صدارت وی کیتی، ہی۔ جیندے وچ شیخ الہند مولانا محمود الحسن وی شامل ہن۔ ات واسطے انگریزیں کون خطرہ رہندا ہا جو خواجہ فرید نواب آف بہاول پور دے مرشد ہوں، مسلمان علماء وچ محترم اتے عوام وچ بے حد اثر و رسوخ دی وجہ کنوں انگریزیں دے خلاف کہیں قسم دی بغاوت دی سرپرستی شروع نہ کر ڈیون۔ انگریزیں لپٹے این ڈرکوں ختم کرن واسطے مختلف اتے خفیہ طریقیں نال خواجہ فرید دے دربار اتے عقیدت مندیں وچ لپٹے ہمدرد اتے وظیفہ خوار داخل کیتے۔ جنھیں وچ مرزا احمد اختر (بہادر شاہ ظفر دا پوترا) خصوصی طور تے قابل ذکر اے۔ مرزا احمد اختر خواجہ فرید دا پہلا سوانح نگار وی ہے۔* او انگریز دا وظیفہ خوار وی ہا (6) اتے انگریزیں دی بہوں تعریف وی کیتی (7) اتے خلفاء دی تقرری وچ خواجہ فرید کنوں دستخط کرائے جبرھے بعد وچ سفارش دے الزام تے تنازعہ تھی گئے اتے دل کجھ مسترد تھی گئے۔ ایندی ساری تفصیل ”کشف الخلفاء“ وچ درج ہے۔

ایندے علاوہ غلام احمد اختر (اوپچی) جبرھے احمدیت کنوں متاثر ہن۔ خواجہ فرید دے دربار وچ مستقل رہندے ہن اتے خواجہ فرید دے ملفوظات کٹھے کرن والے مولانا رکن الدین نال اوندے خاص تعلقات ہن۔ اوندے اتے الزام ہے جو اوں مولانا رکن الدین دے کٹھے کیتے ہوئے ملفوظات (مقامیں المجالس) وچ مرزا

غلام احمد قادیانی دے ناں خط خود لکھوائے اُتے اوندے اُتے خواجہ فرید دی مہر لائی۔ (8)

اینویں خواجہ حسن نظامی جیرھے انگریزیں دے ہمدرد ہن۔ عقیدت مندی دے سہارے خواجہ فرید دے دربار وچ حاضری ڈیندے رہندے ہن۔ (9)

اتے ایں ساری صورت حال خواجہ فرید دی حقیقی، علمی، شاعرانہ اُتے سیاسی شخصیت کوں پوری طرح دنیا دے سامنے نہ آون ڈاتا۔ اتے شعوری طور تے تصوف تائیں محدود رکھوایا اتے وقت دے ایں تاپنے دے بے کمالات کو اوڈھر کر ڈاتا

اینویں مولانا رکن الدین پرہار مرتب مقابیس الجالس نے تقریباً نحوں سال دے کٹھے کیچے ہوئے ملفوظات کوں وی زیادہ تر تصوف تائیں محدود رکھیا۔ خواجہ فرید دی اُردو شاعری کوں مکمل طور تے نظر انداز کیتا۔ انھیں دی تصنیف مناقب محبوبہ کوں سامنے نہ آون ڈاتا۔ خواجہ فرید دی کتاب فوائد فرید یہ عیندے اُتے او فخر دا اظہار کریندے ہن۔ اوکوں پوری طرح نشا بر نہ تھیون ڈاتا۔ اتے خصوصی طور تے خواجہ فرید دی سیاسی فکر بارے مقابیس الجالس دیں پوری پنج جلدیں وچ ہک لفظ نہ لکھیا۔ حالانکہ خواجہ فرید جیویں پہلے ذکر آئے سیاسی اُتے ملکی صورت حال کنوں باخبر ہندے ہن۔ پورے ہندوستان دی صورت حال کنوں باخبری بارے اساکوں مقابیس الجالس وچ بے دلی نال ڈتے ہوئے کئی حوالے مل ویندین۔ مقابیس الجالس دی ترجمھی جلد دے مقبوس نمبر 7 وچ درج ہے۔ جو ہک دفعہ خواجہ فرید نے غلے دی قلت بارے ہوں تحقیقی انداز وچ گفتگو کیتی۔ اتے خشک سالی تے پیداوار دی کمی دیاں وجوہات ڈسائیاں۔ ایندے نال ایہ وی ڈسایا جو ہک دفعہ ملک وچ غذا دی قلت دا خدشہ پیدا تھیا تاں انگریزیں غلہ دی موجودگی بارے اندازہ لیندیں ہوئیں لوکیں کوں کیویں مطمئن کیتا۔ ایندے علاوہ جیرھے ہک دفعہ مردم شماری دا ذکر تھیا۔ تاں خواجہ فرید آخری

مردم شماری کنوں واقف ہن آتے انھیں ڈسایا میں خود دفتر وچ دہنچ تے ایہ ریکارڈ
ملاحظہ کیجے۔

خواجہ فرید دے انھیں مصاحبین دیاں ایہ کوششاں خواجہ فرید دی زندگی دے
آخری لمحے تائیں جاری رہیاں۔ خواجہ فرید دے وصال کنوں تھوڑے جہیں وقت
پہلے مرزا احمد اختر سرکاری گزٹ وچ چھپوٹ واسطے خواجہ فرید دے خاندان آتے انھیں
دا تذکرہ شامل کیجا۔ آتے منظوری واسطے خواجہ فرید دے سامنے گھن آیا۔ لیکن خواجہ
فرید اوکوں سرکاری گزٹ وچ چھپوٹ کنوں انکار کر ڈتا۔ آتے اوندے دچوں اپنا ناں
کڈھ ڈیوٹ دا آکھیا لیکن مرزا احمد اختر ایندے چھپوٹ تے اصرار کیجا۔ تاں خواجہ
فرید مجبوراً اوکوں انج چھپوٹ دا آکھیا (10) لیکن مرزا احمد اختر اپنا مقصد پورا نہ تھی
سکھن دی وجہ کنوں ڈل اینکوں انج نہ چھاپیا۔

اول وقت دے اکثر نواباں دا انگریزاں نال تعلق ہا لیکن او خواجہ فرید نال وی
کہیں نہ کہیں حوالے نال ضرور تعلق رکھدے ہن آتے کہیں نہ کہیں بہانے حاضری
لویندے رہندے ہن۔ خواجہ فرید دے وصال کنوں تھوڑا پہلے کئی نواباں دا سرائے
ہند نال ملاقات کیتی آتے بعد وچ خواجہ فرید دی خدمت وچ چاڑھاں تشریف گھن
آئے (11)۔ پتہ نہیں خواجہ فرید تے انھیں دے درمیان کیا گفتگو تھی۔

خواجہ فرید دی انگریزیں واسطے ہمدردی حاصل نہ کر سکھن دے باوجود وی
مصاحبین آخری دم تائیں اپنیاں کوششاں جاری رکھیاں۔ ایندے علاوہ مختلف
حوالیں نال خواجہ فرید کوں پریشان کرن دے حربے وی استعمال کیجے گئے آتے کئی
ہنہیں آدمیں کوں وی استعمال کیجا گیا۔ ہک دفعہ مسلسل خواجہ فرید دی طرفوں جعلی خط
لکھواتے انھیں دے مریدین کنوں رقومات وصول کرن دی مہم چلائی گئی۔ حتی کہ
خواجہ فرید انھیں خطیں دی تردید واسطے اپنے خاص خاص مریدیں آتے نواہیں کوں

پیغام بھجوائے تے خط وی لکھوائے۔ ایندے علاوہ ہک دفعہ ضلعی حکام خواجہ فرید دا ہک فرضی تے جعلی پیغام نشر کیتا جو لوکیں کوں ایں دفعہ تھیون والے عرس وچ شامل نہیں تھیوئاں چاہیدا کیوں جو بباء پھیلن دا خطرہ ہے۔ خواجہ فرید کوں ایں گالھ دا ڈکھ تھیا ایہ سب کجھ خواجہ فرید دی انگریزی دشمنی اتے سیاسی شعور دی بلوغت دی وجہ کنوں تھیندا اپنا ہا۔ انگریزوں کوں انھیں دی پُرا من مزاحمت کنوں وی ہر قسم دا خطرہ محسوس پیا تھیندا ہا۔

خواجہ فرید ملک وچ تھیون والی ہر سیاسی تے مذہبی تبدیلی اتے تحریک کنوں مسلسل باخبر رہن دی کوشش کریندے ہن۔ ات واسطے انھیں سرسید احمد خان اتے حاجی امداد اللہ کی نال بہ نفس نفیس ملاقات کیتی اتے خطیں دے ذریعے مرزا غلام احمد قادیانی دی تحریک کنوں باخبر رہیے۔ ایندے علاوہ خواجہ فرید انھیں ساریں مصاصین تے مختلف لوکیں دے کردار تے کوششیں کنوں وی پوری طرح باخبر ہن۔ جیرھے خواجہ فرید کوں انگریزوں دی حمایت کراون وچ لگے رہندے ہن اتے انھیں دے سامراج دشمن رول کوں گھٹ کران دے درپے ہن۔ توڑے جو انھیں کوں دی شاید ایہ پتا ہا جو خواجہ فرید اسٹاڈے ساریں منصوبیں کنوں باخبر اے۔ ایہا وجہ اے جو خواجہ حسن نظامی آکھیا ہا۔

” (خواجہ فرید) بہت بھولے اور دنیا سے بے خبر معلوم ہوتے تھے

مگر حقیقت میں ایسا نہ تھا۔ وہ ہر دنیاوی باریکی کو جانتے تھے۔

اُن کی بھولپن کی روش خود ساختہ ہوتی تھی۔..... اُن کے پاس

متعدد دنیا پرست اور دھوکہ باز لوگ بھی رہتے تھے۔ جو اُن کے

بھولپن سے ناجائز فائدہ اٹھاتے تھے۔“ (12)

خواجہ فرید پوری حیاتی اپنا ایہ سامراج دشمن رویہ سلامت رکھیا۔ اتے کہیں

سازش و اشکار تھی کراہیں انگریزیں دی حمایت نہ کہتی۔ بلکہ اہٹی پُر امن سیاسی مزاحمت کہیں نہ کہیں حوالے نال جاری رکھی ہی۔ ایہ سب کچھ انھیں دے سیاسی شعور دی وجہ کنوں ہا۔ آتے اہٹی دھرتی نال محبت و نتیجہ۔ لیکن اپنے مخصوص مقاصد دی وجہ کنوں انگریزیں آتے انھیں دیں نمائندیں خواجہ فرید دی زندگی دے ایں آتے ہے بے شمار پہلوئیں کوں نشا بر نہیں تھیوں ڈتا۔ بلکہ انھیں کوں ہک ”صوفی“ تائیں محدود رکھیا۔

اصل وچ خواجہ فرید والیہ ایہ ہا جو ہک نابغہ چھوٹے چھوٹے لوکیں وچ گھریا ہو یا ہا۔ جیندے اپنے نکلے نکلے مخصوص مفاد ہوندے ہن۔ اولوک خواجہ فرید دیں ذہنیں اتے تخلیقی عذائیں کوں نہ جاندے ہن۔ اپنے ارد گرد روزانہ ہزاریں لوکیں دے موجود ہوں دے باوجود کوئی وی اوندی دانش دے اسرار رموز کنیں واقف نہ ہوندا ہا۔ ات واسطے او کھپے دی اذیت و اشکار ہوند اہا تے اوکوں آکھنا پیا۔

کیا حال سناواں دل دا۔۔۔ کوئی محرم راز نہ مل دا

حوالے

- 1: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ 137-138
- 2: سیال، واحد بخش، کپتان، مقامیں، مجالس (اُردو ترجمہ) الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور اکتوبر 2005ء۔ صفحہ 265
- 3: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ xxv
- 4: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ 176-177
- 5: فریدی، نور احمد خان، مولانا۔ دیوان فرید (مترجم) صفحہ 47-47
- 6: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ 238-239
- 7: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ 212
- 8: سیال، واحد بخش، کپتان، مقامیں، مجالس (اُردو ترجمہ) الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور اکتوبر 2005ء۔ صفحہ 55-56
- 9: انور فیروز، ابوسعید۔ گوہر شب چراغ۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور، بار سوم 1999ء صفحہ 27-28
- 10: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ 473-474
- 11: چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ بار اول 1999ء صفحہ 472
- 12: انور فیروز، ابوسعید۔ گوہر شب چراغ۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور، بار سوم 1999ء صفحہ 27-28

عالمی ادب

ہک ادھورے انسان دیاں ذومعنی لکھتاں

اول 1921ء ایچ اہٹی ہک تحریری وصیت وچ اپنے سنگتی میکس براڈکول ایہ آکھیا جو اوندے مرڻ دے بعد اوندیاں ہر قسم دیاں تحریراں تلف کر ڈتیاں وئجن۔ مگر 3 جون 1924ء کول مرڻ دے بعد اوندے سنگتی اوندے اُتے عمل نہ کیتا بلکہ او اُتہا جو فرانس کاؤکا ایہ چاہندا وی نہ ہا۔ ات واسطے میکس براڈ اوندیاں دستیاں تحریراں ہولے ہولے چھاپ ڈتیاں۔ جنھیں وچ اونداناؤل ”دی ٹرائیل“ وی شامل ہا۔ جیرھا 1925ء وچ چھاپیا گیا۔ ایندے اُتے اینداناؤل وی نہ ہا۔ مگر میکس براڈ دا خیال ہا جو کاؤکا اینکول ایس ناں نال سڈینا ہا۔ ات واسطے ایس ناول کول ایہوناں ڈتا گئے۔ اُچ اسان ایس ناول بارے کجھ چاٹن چوندوں۔

فرانس کاؤکا 3 جولائی 1883ء کول پراگ وچ جایا۔ او ہک ڈل کلاس یہودی خاندان نال تعلق رکھدا ہا۔ اوند اوالد ہر مین کاؤکا (1913ء۔ 1852ء) ہک سخت گیر خاندانی سربراہ اُتے تاجر ہا۔ اوندی ماء اوندے پوکوں زیادہ پڑھی ہوئی ہئی اُتے کافی محنت نال اوندے کاروبار وچ مدد کریندی ہئی۔ ایس خاندان دی زبان جرمن ہئی اُتے کاؤکا اپنیاں تحریراں جرمن زبان وچ لکھیاں۔ فرانس کاؤکا مختلف اداریں وچ تعلیم حاصل کیتی۔ اُتے آخر قانون وچ ڈاکٹریٹ دی ڈگری حاصل کر گھدی۔ اوندے بعد ہک ادارے وچ کلرک دی نوکری کر گھدی لیکن بعد وچ اونکوں چھوڑ کراہیں ہک انشورنس کمپنی وچ چلا گیا۔ اوندے اپنے پوناں تعلقات کشیدہ رہ گئے۔

اوں لپٹے پوکوں ہک ہوں لمبا خط دی لکھیا۔ جیندے وچ اوں آکھیا ”میں تہاڑیں ساریں خوئیں اُتے خائیں کوں براہِ راست محسوس کیجے۔ ات واسطے میں ہک نامکمل انسان ہاں۔“ ایہ خط کافکا اہٹی ماہ کوں ڈے ڈتا تا کہ او اوندے پوکوں مچا ڈیوے لیکن میکس براڈ وانگوں کافکا دی ماہ وی اوندی گزارش تے عمل نہ کیجا۔ اُتے بعد وچ ایہ خط دنیا تے نشا برتھی گیا۔

کافکا دی حیاتی وچ کئی عورتاں آیاں۔ بعض اوقات معاملہ شادی دے نیڑے آویندا ہا۔ مگر ول تریٹ ویندا ہا۔ شاید اوکوں لپٹے ”ادھورے“ ہووٹن یاوت تھلے کی کم وچ زچھے ہووٹن پاروں شادی دی ضرورت نہ ہئی۔ کافکا کوں جوانی وچ تپ دق دا مرض لگ گیا۔ اُتے آخر او ایں بیماری نال 3 جون 1924ء کوں تقریباً چالیہہ سال دی عمر وچ فوت تھی گیا۔

فرانز کافکا اہٹی زندگی وچ کئی کہانیاں اُتے ناول لکھینے۔ لیکن اوندیں کجھ کہانیاں اُتے ہک ناول دے سولیا کجھ اوندی حیاتی وچ نہ چھپیا۔ اوں اہٹی زندگی وچ صرف اپنا ناول *The Metamorphosis* مکمل کیجا۔ باقی تقریباً اونداسب کم نامکمل پیا ہا۔ او کم زیادہ تر میکس براڈ دی تحویل اچ ہا۔ جینگوں اوں چھاپیا۔

میکس براڈ کوں اوندیں کتابیں اُتے ڈائریں وغیرہ دی اشاعت وچ کافی مشکل پیش آئی۔ کیوں جو فرانز کافکا دے لکھن دا اسلوب خاصا مشکل ہا۔ اولے لے لے فقرے لکھدا ہا اُتے شاید ای فل سٹاپ لیندا ہا۔ اُتے او اہٹی نوٹ بکس کوں ادھ وچ لکھن شروع کر ڈیندا ہا۔ کافکا دی شہرت اوندے مرگ دے بعد تھی۔ اُتے اوندیاں تحریراں نقادیں دا موضوع بن گیاں۔ اوندیں بعض تحریریں خاص کر ”دی ٹرائل“ وچ پُر اسراریت دی وجہ کتوں ہر نقاد اوکوں لپٹے نظریے مطابق ڈھالن لگ پیا۔ اوند لپٹے پوکوں لکھیا ہو یا خط تحلیل نفسی دے ماہرین دے ہتھ وچ آ گیا۔ او کافکا

کوں تجھن واسطے ہک دستاویز ہی۔ آتے دل ماہرین نفسیات کا فکا دے نفسیاتی تجزیے تے جُپ گئے۔

کافکا دے معروف ناول ”دی ٹرائیل“ بارے عام طور تے سمجھاویندے جو ایہ ناول کڈا ہیں مکمل نہیں تھیا۔ ایہ بعض جاہن تے غیر مربوط وی ہے آتے ہک باب ادمورا اے۔ (ایہ ناول 1913ء آتے 1915ء ^{دے درمیان} لکھیا گیا ہا۔ آتے ایندا مسودہ 1920ء وچ کافکا میکس براؤڈ دے حوالے کر ڈتا)۔ ناول گرفتاری دے عنوان کنوں شروع تھیندے۔ جیرمی جوزف۔ K دے ناں دے ہک سینئر بینک کلرک دی کہانی اے۔ جینکوں ہک ڈنہہ غیر متوقع طور تے گرفتار کر گھداویندے۔ گرفتار کرن والے نہ اٹھی شناخت کرویندن آتے نہ جرم ڈیندن۔ آتے نہ اوں افسرداناں ڈیندن جنس گرفتاری دا حکم ڈتے۔ دل اوندہ مقدمہ شروع تھی ویندے لیکن اولپٹے جرم کنوں آگاہ کاسی۔ اوندے وکیلین واسطے اوندہ مقدمہ پیچیدہ اے۔ عدالت دا کمرہ بالکل تاریک ہوندے۔ سب کجھ اوندی عقل کنوں باہر ہوندے۔ ادا اٹھی صفائی پیش کرن چھدے آتے مختلف حوالین نال درک بھج کریندے۔ تاہم او جیل کنوں باہر ہندے آتے۔ ایں دوران محبت وی کریندا رہندے۔ کھاوٹ بیون ڈاکم جاری رکھدے آتے اخبار وی پڑھدا رہندے۔ دل اچانک ہک ڈنہہ ڈوا دی آویندن آتے اوکوں کہیں ویران علاقے وچ گھن ویندن۔ آتے پھرتے اوندہ سر رکھتے چاقو دے وار نال جوزف۔ K کوں مار ڈیندن آتے انھیں وچوں ہک آہدے ”کتے وانگوں موت“۔

کہانی دی ایں پڑا سرایت آتے شاید نا مکمل پن نقادیں کوں لپٹے تخیلاتی گھوڑے ڈرکاوٹ دا موقع ڈتا۔ آتے ایں ناول دیاں بے شمار توجیہات کیتیاں گیاں۔ بعض نقاد اینکوں ہک مذہبی ناول سمجھدن۔ بعض جنسی حوالے نال تجزیہ کریندن، بعض ایندیاں مارکسی توجیہات سامنے گھن آئدن آتے بعض اینکوں زندگی دی لایعنیت دی

کہانی سمجھنے کے لئے بعض قانون آتے قانونی کارروائیاں آتے عدالتی نظام دے حوالے
نال جڑیں۔ کافکا دے ہمیں کتابیں دے نال وی ایہوانداز اختیار کیجئے۔

قانون دے حوالے نال اوندی پی ایچ۔ ڈی وی ڈگری آتے انٹرنس کمپنی
وی ملازمت دے دوران عدالتی کارروائیاں بھگتاوے دی روشنی وچ ایہ اوں دور دی
اذیت ناک عدالتی زندگی دا ہک شاندار عکس اے۔ جیندے وچ نا انصافی دا دور
دورہ اے۔

البرٹ کامپو (1960ء۔ 1913ء) اپنی کتاب ”سیسیفس دی کہانی“
وچ کافکا دے فن بارے لکھدیں ہوئیں جوزف۔ ک دی زندگی کوں اپنی مخصوص
لاعنیت دے نظریے نال جویندے۔ او آہدے ”..... (جوزف۔ ک) ناول
دے ابتدائی حصے وچ جہاں ویندے جو اوندی تلاش ایں دنیا وچ ہے۔ او بغیر کہیں
حیرانی دے ایندے خلاف ٹیٹن دی کوشش کریندے۔ او حیرانی دے ایں فقدان تے
وی کڑا ہیں حیرانی دا اظہار نہیں کریندا۔ انھیں تضادات دی وجہ کوں لایعنی تخلیق دی
ابتدائی علامتیں کوں شناخت تھی ویندی اے۔“ (1)

ایندے بالکل برخلاف سانچیز ایں ناول کوں ہک مارکی نقطہ نظر نال
ڈیکھدے او آہدے ”ایندا مطلب ایہ نہیں جو کافکا سماجی سوالات کوں گریز کریندا ہا۔
مثال دے طور تے اوں نہایت واضح طور تے سرمایہ داری دے سماجی تعلقات دا غیر
انسانی بناوے والا کردار ڈٹھا۔ ہک دفعہ اوں آکھیا ہا۔ ”سرمایہ داری ماتحتی دے تعلقات
دا نظام اے۔ ہا ہر کوں اندر دی طرف آتے اندر کوں ہا ہر دی طرف..... ہر چیز
سلسلہ مراتب وچ منظم اے۔ ہر چیز پابہ زنجیر اے۔ (2)۔ سانچیز دے مطابق
جوزف۔ ک بیگانگی دا شکار اے (3) جیڑی سرمایہ دارانہ نظام دی پیداوار اے۔
کافکا دے کم وچ مذہبی خدو خال ہولن دی کوشش وی کیٹی گئی اے۔ ایہ

زیادہ تر اوندے دوست میکس براڈ دی سوانح عمری وچ ملدی اے۔ لیکن سائیکیز دا خیال اے جو میکس براڈ جیڑھیاں مثالوں ڈتے۔ انھیں کون تر وڑ مروڑتے پیش کیتا گئے۔ (4)

سائیکیز دا ایہ خیال ات واسطے وی درست لگدے کیوں جو کافکا خود کون سوشلسٹ اداہا۔ (5)

قاضی جاوید انھیں ساریں نظریات دا حوالہ ڈیندے ہوئیں اپنی گالھ اتھاں ملکیندے جو 'ایہ خدا کنوں محروم کائنات وچ انسان دی لغویت دے تجربے دا اظہار اے۔ ایہ ایں وجودی تذبذب نال اساکوں ڈوچار کریندے جیڑھا ویسے وی ساڈا مقدر اے اتے اسان ایں کنوں بچ تے نئے نکل سگدے۔' (6)

میں اپنی گال کنوں پہلے ایہ سب تفصیل اتھ واسطے بیان کیتی اے جو قاری دے سامنے ایہ گالھ آوے جو دنیا دے مختلف نقادیں ایں ناول دا اپنے اپنے نظریات دے حوالے نال کیوں تجزیہ کیتے۔ اتے ایہ ناول اپنی پہلے کنوں پُر اسراریت اتے پیچیدگی دے بعد بیا کتنا زیادہ پیچیدہ اتے پُر اسرار تھی گئے۔

میڈے خیال وچ اگر نظریات دی عینک لائے بغیر ہوں سادگی نال ایں ناول دی کہانی کھنڈن ڈھاوئے تاں معاملہ سمجھ آسگدے۔ اسان ہک دفعہ ایں کہانی دا تجزیہ کریندوں۔

ایہ ہک آنجھے شخص دی کہانی اے جیڑنوں وچ ڈیسیے بغیر ہک لمبے مقدمے وچ پھساڈ تا گئے۔ اوکوں نہ جرم دا پتہ اے۔ اتے نہ عدالتی کارروائی دا۔ اتے اوندے ہمدرد دوست اتے وکیل وی اوندی کوئی مدد نہیں کر سگدے۔ کیوں جو معاملہ انھیں کون وی سمجھ نہیں آندا۔ مقدمے وچ عدالتی پیشیاں بھگتاوون دے باوجود جوزف۔k آزاد رہندے۔ عشق کریندے، نوکری کریندے، کھاندے پیندے، اخبار پڑھدے اتے

روزمرہ دے کم کارنیز بندے۔ اُتے دل فیصلے سُنے بغیر اوں کنیں موت دے ”فرشتے“
آویندن تے اوکوں ہلاک کر ڈیندن۔

تاہم کتاب دے آخری باب ”انجام“ وچوں ایہ وی ظاہر تھیندے جو کجھ
اشاریں کنوں جوزف ایہ سمجھدے جو او شاید حالی بیچ سگدے۔ کیوں جو موت کنوں ذرا
پہلے ہک انسانی شبیہ تیزی نال اوں ڈو آندی ہوئی نظر دی اے اُتے او سمجھدے جو
اوندا کوئی ہمدرد اُتے بھلا کرکٹ والا خواہش مند آدمی اُندا پئے۔ لیکن اوہ سچد انہیں۔

جیکر اساں ساری کہانی کوں انسانی زندگی دے وسیع تناظر وچ ڈیکھوں
تاں معاملہ آسانی نال سمجھ آسگدے۔ انسان این دنیا وچ اُندے اُتے اوکوں لپٹے
آون دے مقصد دا کوئی پتہ نہیں ہوندا۔ او ساری زندگی حیاتی دا مقدمہ بھگتاون وچ
رُجھیا رہندے لیکن لپٹے طور تے آزاد وی ہوندے۔ اوکوں اونہی زندگی تے لگیاں
ہونیاں پابندیاں دا پورا پتہ وی نہیں ہوندا۔ لیکن او فطرت دے بیٹائے ہوئے قانون دا
پابند وی ہوندے اُتے ہک محدود دائرے (حیثیت دے وچوں او نکل نہیں سگدا) وچ
گھمدار ہندے۔ اوندے اُتے ہک مستقبل دی تاریکی وی ہوندی اے اُتے اوکوں
لپٹے انجام یعنی حیاتی دے مقدمے دے فیصلے دا پتہ وی نہیں ہوندا۔ اُتے ہک ڈیہہ
اچانک موت آویندی اے۔ حالانکہ آخری دم تاں بچن دی اوں اُمید وی لائی
ہوندی اے۔

زندگی دا ایہ سارا عمل حیثیت دے آغاز، مقصد اُتے انجام دا پتہ نہ ہووے۔
انسانی زندگی دی بے معنویت اُتے لایعنیت کوں جنم ڈیندے۔ ایندے علاوہ انسانی
محنت دے اجر کنوں اوندی محرومی اوندی زندگی وچ مزید لایعنیت کوں ودھیندی اے
۔ میڈے خیال وچ ”دی ٹرائیل“ انسانی زندگی دی ہک وڈی تمثیل اے اُتے اوندی
بے معنویت یا لایعنیت کوں ظاہر کریندی اے۔ ایہ اگرچہ ہک فرد دے تکلیف دہ

مقدمے دی کہانی اے۔ جینڈا کوئی سر پیر ہتھ نہیں آندا۔ لیکن ایہ مجموعی طور تے انسانی زندگی دی صورت حال دی عکاسی اے جیں کنوں پوری نسل انسانی گزردی آندی اے۔ ایہ ناول اہٹی پراسرایت یا فن دے حوالے نال ہک وڈا ناول سمجھیا ویندے۔ آتے کا فکا کول اکثر نقاد ویہویں صدی دا وڈا ناول نگار سمجھدن۔ کا فکا دے مزید مطالعے واسطے اوندی ہک عتی کہانی کا یا کلپ The metamorphosis دا وی جائزہ گھنندوں۔ اتے ڈہدوں جو ایں کہانی وچ کا فکا دے خیالات کیا ہن۔

.....

Metamorphosis فرانسز کا فکا دا پہلا ناولٹ اے جیرھا اوندی

حیاتی وچ 1915ء وچ مچھیا۔ Metamorphosis دا مطلب صورت دا تبدیل تھی وچن اے۔ ایں کہانی وچ جیرھا مرکزی کردار اے اوندی انسانی شکل ہک وحشت ناک کیڑے دی شکل وچ تبدیل تھی ویندی اے۔ اوندے بُت وچوں ہر آتے اوندیاں شاخاں نکل آندن آتے اوندی ریڑھ دی پڈی وی پڈ وکھی تھی ویندی اے۔ گریگور سمساک ہک رات کول جیرھلے اٹھدے تاں ڈہدے جو اوندی شکل تبدیل تھی گئی اے آتے اوہک وحشت ناک بھاری بھر کم کیڑے دی شکل بن گئے۔ اوہک گشتی مال وچن والا آدمی ہا۔ آتے لپٹے خاندان دی روزی داسہارا ہا۔ جینڈے وچ اوندی ماء اوندی پو آتے ہک بھین شامل ہی۔ اہٹی ایں شکل کول ڈیکھتے اوکوں سب کنوں پہلے ایہ فکر لگدی اے جو ہن او نوکری تے کیوں ویسی۔ آتے جیرھلے اوندی سپروانزرا آندے تاں اوکمرے وچ لگ ویندے آتے کمرے کول بند کر ڈیندے۔ ایں نویں صورت حال وچ اوندے خاندان والے پریشان تھی ویندن۔ اول کنوں ڈر محسوس کریندن آتے لپٹے روزگار دے ختم تھی وچن تے پریشان تھی ویندن۔ گریگور سمسادی بھین گریٹے Samsa Grete اوندے نال ہوں

پیار کریندی اے۔ آتے ایں حال دے باوجود اوکوں اوندے کمرے وچ اوندی من پسند خوراک پھیندی اے۔ اوندی ماء وی اوندے نال پیار کریندی اے۔ آتے اوندے کمرے وچ وچن دی کوشش کریندی اے۔ لیکن گریگور اپنے آپ کوں لکا گھنڈے۔ اوندے اندر انسانی احساسات اونویں رہندن۔ اوندی بھینٹ ولین دھیندی اے تاں اودی اوندے نال شامل تھیون چہندے۔ اوند اوالد ایں صورت حال کنوں بیزار رہندے آتے اوکوں مارن چہندے آتے ہک دفعہ سب مار کر اہیں اوکوں زخمی کر ڈیندے۔ ہولے ہولے اوندی بھینٹ اول کنوں بیزار تھی ویندی اے آتے فُر پھرتے مال پھین داکم اختیار کر گھنڈی اے تاکہ روزی کمائی ونجے سکے

انہیں حالات وچ جیرھلے گریگور مر ویندے۔ اوندے گھر والے اوندی لاش ڈھن تاں محسوس کریندن جو انہیں دے سرتوں بارہہ ہگئے۔ اونواں فلیٹ پولیندن آتے تیزی نال گریگور سسا کوں بھلن دی کوشش کریندن آتے پٹیاں اُمیداں گریٹے نال ہدہ گھنندن۔ (1)

البرٹ کامیو (1960ء۔ 1913ء) کا فنکا دے بارے لکھدیں ہوئیں ہک مشہور لطیفہ بیان کریندے۔ جو ہک پاہگل دھانوں والے ٹپ وچ پٹھا ہو یا چھیاں پکڑن دی کوشش پیا کریندا ہا۔ اوندے نفسیاتی معالج اول کنوں چھیا۔ کیا ایہ چھیاں پھیندیاں وی ہن تاں پاہگل جواب ڈتا ”احق! ایہ دھانوں والا ٹپ اے“ کامیو اہدے جو ایہ ہک بے ڈھنگی قسم دی کہانی اے۔ لیکن کتلا حد تاں لایعنی دے تاثر نال منسلک اے۔ کامیو اہوں اہدے جو فی الحقیقت کا فنکا دی دنیا اونا قابل شرح کائنات اے جتھاں ایہ سمجھدیں ہوئیں وی جو کجھ ہتھ نہ آؤسی قاری اپنے آپ کوں دھانوں والے ٹپ وچ چھیاں پکڑن دے تکلیف دہ تعیش دی اجازت ڈیندے۔ (2)

کا فنکا دی ایں کہانی دیاں وی بے شمار توجیہات کیتیاں گھین۔ کامیو جیویں

جو آتے ہیں انیکوں زندگی دی بے معنویت دے حوالے نال ڈہدے۔

میڈے خیال وچ ایس ناولٹ وچ زندگی دی بے معنویت ہے ای ہے۔
کیوں جو انسان ہک کیڑے وچ تبدیل تھی ویندے آتے ایس انسان بے حرمت بے
معنی آتے بے مقصد تھی ویندے۔ ایس طرح ایہ کہانی انسانی زندگی دی لایعنیت کوں
ثابت کریندی اے۔ ایندے نال ایہ کہانی انسانی تعلقات دے کئی جہتیں کوں وی
نشاہت کریندی اے۔ سب کوں پہلے ایہ جو خاندانی رشتیں آتے پیار محبت دے وچ وی
معاشیات دا عنصر کم کریندا پیا ہوندے۔ آتے جیر ہلے ایہ معاشی رشتہ ٹرٹ ویندے
تاں پیار وچ دیوانی بھین وی نفرت کرن لگ ویندی اے۔ حتیٰ کہ موسیقی دی مجلس
وچ بھرا دی شمولیت تاں ناپسند کریندی اے آتے پیوتاں جان دا دشمن بن ویندے
آتے مارن تے تکل ویندے۔

رشتیں دے وچ بیگانگی دا عمل وی معاشی مفادات نال جویا ہویا ہوندے۔
اتھاں صرف ایہ نہیں تھیندا جو اہٹی محنت کوں محرومی فرد وچ بیگانگی پیدا کریندی اے
بلکہ اتھاں ایہ وی ہے جو جیر ہلے کہیں فرد دے بے فرد نال معاشی رشتے تریدن تاں او
وی بیگانگی محسوس کرن لگدن۔ خواہ او کسلا قریبی وی کیوں نہ ہون۔ آتے جیر ہلے ایہ
رشتے تریدن تاں انسانی نفسیات تے وی اثر پوندے۔ گریگور دے والدین تے
بھین اوندیاں ساریاں یاداں وی کھل طور تے ختم کرن شروع کر ڈیندن۔ اوکوں
وسارن شروع کر ڈیندن آتے کھل طور تے لا تعلقی کر گھنن۔

اتھاں جیر ہلے گریگور سمسالپٹے بدن داروپ وٹا پھندے۔ اتھاں صرف انھیں دی
بیگانگی وچ معاشی مفادات دا عنصر اہم نہیں بلکہ ایہ خود گریگور سمسادے روپ وٹا وٹ
وچ وی ہے۔ گریگور آخر اے روپ کیوں بدل گھدا۔ ایندے پچھوں اوندانفسیاتی
مسئلہ وی ہا۔ جیر ہا خود معاشی مسئلے نال جویا ہویا ہے۔ گریگور ساری محنت آتے آجر

لپٹے گھر والیس کون کھواتے دل روزگار کماؤں واسطے ٹر پوندے۔ اوندے وچ ایس ذمہ داری آتے پوجھ کتوں ہک گریز موجود ہا۔ جس آخراوکوں ایہ شکل ڈے ڈتی۔ ذمہ داری دی روزانہ تکلیف کتوں بچن واسطے بیا کیا ذریعہ تھی سکد اہا۔ سوائے ایندے جو

اوندے افسرین دین جھڑکیں، حساب کتاب، وقت دی پابندی، آزادی کتوں محرومی کتوں جان چھڑائی ونجے۔ اتے ایس گالھ اوکوں ایہ رستہ ڈکھایا آتے اوں روپ ونا گھدا۔ ایندا اظہار واضح طور تے گریگوری زبانی کہانی وچ اساڈے سامنے آندے۔

: میرے خدا یا اس نے قدرے اداسی کے ساتھ سوچا میرا کام کس قدر تھا کا دینے والا ہے سارا دن بسوں اور ٹریٹوں میں دھکے کھاتا ہوں ایسی اذیت سے میرا جسم شکل ہو جاتا ہے۔ میں جانتا ہوں دفتر میں بیٹھ کر کام کرنے والا میرے اس کرب کو محسوس نہیں کر سکتا۔ وہ سمجھ ہی نہیں سکتا کہ مجھے کیسے عجیب مسائل سے سامنا رہتا ہے۔ کبھی ٹرین وقت پر پکڑنے کی پریشانی کبھی مسلسل سفر کی اذیت کبھی ناکافی نیند غیر معیاری غذا پھر ان سب سے بڑھ کر عارضی دوستیوں کا دکھ جو کاروباری نوعیت کی ہوتی ہیں اور کبھی گہرے جذبے میں نہیں ڈھلتیں یہ سب کچھ کسی عذاب سے کم نہیں ہیں۔

روپ وناؤں دے باوجود گریگوری اندر و انسان جیندا رہیا۔ اوندیاں خواہشاں آتے ضرورتاں اونویں رہیاں۔ محبت دی خواہش، بھین نال پھرتے واکن و جاؤں تے سٹن دا جذبہ وی باقی رہیا۔

The Motamorphosis بیک وقت انسان دے نفسیاتی آتے معاشی مسائل نال تعلق رکھدے۔ آتے انھیں بکھڑویں وچ انسانی زندگی دی بیگانگی آتے لائسیت کوں وی نشاہد کریندے۔ جیڑی سرمایہ دارانہ نظام والا لازمی عذاب ہے کاٹکا دی شخصیت اتے فن بارے جتھاں وڈیں وڈیں تھا داؤکوں کھچلی صدی دا ہک وڈا کہانی کارا کھینے اتھاں کچھ لوک اوں کوں ہک وچنی مرلیض اتے اوندیں تھپتھیں کوں

بیارڈن دیاں تخلیقات وی اہرین۔ علی عباس جلاپوری دا خیال ہے۔ کافکا دیاں قصص
وچ آفاقی مذہبیاتی اتے تہذیبی علامت ورموز گون وی بجائے انھیں کول ہک بیارڈین
دیاں تخلیقات آکھن زیادہ قرین قیاس ہوی۔

چونکہ جلاپوری ہک مخصوص نقطہ نظر دا لکھاری ہاتے واسطے میڈے نزدیک
اوتارائے یک طرفہ تھی سکدی اے۔
(ایں کہانی اتے اہیں ناں وی ہک شاعر امرودی وی دئی گئی اے۔)

حوالے

The trail

- 1- کامیو المیر "سیسٹم کی کہانی" (اردو ترجمہ۔ انیس تاکی)۔ من۔ نوبلی کیشنز پوسٹ بکس
نمبر 1429۔ لاہور
- 2- کافکا۔ فرانتز۔ ٹرائل۔ (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلشرز ٹمیل روڈ۔ لاہور۔ بار
اول 1995 صفحہ 221
- 3- کافکا۔ فرانتز۔ ٹرائل۔ (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلشرز ٹمیل روڈ۔ لاہور۔ بار اول
1995 صفحہ 213
- 4- کافکا۔ فرانتز۔ ٹرائل۔ (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلشرز ٹمیل روڈ۔ لاہور۔ بار اول
1995 صفحہ 213
- 5: http://en.Wikipedia.org/Wiki/Farnz_Kafka
- 6: کافکا۔ فرانتز۔ ٹرائل۔ (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلشرز۔ 27 ٹمیل روڈ
۔ لاہور بار اول 1995ء۔ صفحہ Vii

The Metamorphosis

- 1: کامیو الہیر "سیسٹفس کی کہانی" (اردو ترجمہ۔ انیس ناگی) ص۔ ن۔ پبلی کیشنز، پوسٹ بکس نمبر 1429۔ لاہور
- 2: کانکا 'فرانز۔ ٹرائل' (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلیشرز۔ 27 ٹیمیل روڈ۔ لاہور باراؤل 1995ء۔ صفحہ 226
- 3: کانکا 'فرانز۔ ٹرائل' (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلیشرز۔ 27 ٹیمیل روڈ۔ لاہور باراؤل 1995ء۔ صفحہ 221
- 4: کانکا 'فرانز۔ ٹرائل' (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلیشرز۔ 27 ٹیمیل روڈ۔ لاہور باراؤل 1995ء۔ صفحہ 213
- 5: http://en.Wikipedia.org/Wiki/Farnz_Kafka
- 6: کانکا 'فرانز۔ ٹرائل' (اردو ترجمہ۔ یاسر جواد) گوتم پبلیشرز۔ 27 ٹیمیل روڈ۔ لاہور باراؤل 1995ء۔ صفحہ Vii
- 7- [http://en.wikipedia.org/wiki/The_Metamorphosis.](http://en.wikipedia.org/wiki/The_Metamorphosis)
- 8: کامیو الہیر سیسٹفس کی کہانی' (اردو ترجمہ۔ انیس ناگی) ص۔ ن۔ پبلیکیشنز۔ پوسٹ بکس نمبر 1429۔ لاہور صفحہ 150
- 9: بٹ۔ محمد عاصم۔ کانکا کی کہانیاں۔ اردو ترجمہ۔ جنگ پبلیشرز۔ 13۔ سر آغا روڈ۔ لاہور نومبر 1992 صفحہ 350
- 10: جلاپوری۔ علی عباس۔ مقالات جلاپوری۔ تخلیقات۔ علی بازارہ۔ مزنگ رود لاہور۔ اشاعت 2010 صفحہ 225

زندگی دی لایعنیت وچ خوشی دی گول

زندگی دی لایعنیت دے فلسفے دا علمبردار البرٹ کامیو 7 نومبر 1913ء کوں
 الجزائر وچ جایا۔ جڈاں جوایہ ملک فرانس دی کالونی ہا۔ تقریباً آدھی ساعت کنوں محروم
 کامیو دی ماء پئی ہئی۔ اوند اپو ہک غریب کاشکار ہا۔ جیرھا پہلی عالمی جنگ وچ
 1914ء وچ ماریا گیا۔ کامیو دی ماء انتہائی غریبی دے حالات وچ اوندی پرورش کیتی
 ۔ 1930ء وچ کامیو کوں تپ دق ولھیٹ گھدا۔ آتے اوں اپنا پسندیدہ کھیڈ فٹ بال
 دی کھیڈ چھوڑ ڈتا۔ جیندے وچ گول کیپر دے حوالے نال اوکافی مشہور ہا۔
 کامیو اوکھے سوکھے حالات وچ اپنی تعلیم جاری رکھی آتے 1936ء وچ اپنا
 مقالہ Neo-plotianism and Christian Thought مکمل کیتا۔
 جیرھا ایم اے دی ڈگری دے برابر ہا۔ کامیو 1935ء وچ کیونسٹ پارٹی وچ شامل تھی
 گیا لیکن بعد وچ اختلاف دی بنیاد تے الجیرین پیپلز پارٹی جائن کر گھدی۔ جیندی وجہ
 کنوں اوکوں سابقہ کامریڈ سنگتیں دے نال مخالفت داسامٹا کرٹا پیا۔ لیکن بعد وچ
 اتھاں وی اختلافات دی بنیاد توں کڈھ ڈتا گیا۔ آتے اوول فرانسیسی انارکسٹ موومنٹ
 نال جو گیا۔ آتے ایس حوالے نال کئی مضمون وی لکھیے۔ اوں ڈوجھی جنگ وچ نازیں
 دی بھرپور مخالفت کیتی۔ 1953ء وچ مشرقی جرمنی وچ حکومت دے خلاف تحریک وچ
 انارکسٹیں دی حمایت کیتی۔ اوں ایہ حمایت ڈوجھے ویلے اوں وقت کیتی جڈاں 1956ء
 وچ ایہ مخالفانہ تحریک پولینڈ آتے کجھ عرصہ بعد ہنگری وچ چلی۔

کامیو پہلی شادی 1934ء وچ کیتی جیڑھی جلدی مک ہوئی۔ او اگر چہ شادی دے ادارے دے خلاف ہا آتے اینکوں غیر فطری اہدا ہا لیکن ایندے باوجود اوں ڈوجھی شادی 1940ء وچ ہک پیا نو دی شو قین ریاضی دان خاتون نال کیتی۔ جتھوں اوندے ڈوجڑواں ہال پیدا تھئے۔ مگر کامیو عام عورتیں نال تعلق وی قائم نہ رہی رہ گیا۔

حیدرے وچ پین جمانڈرو ایکٹرس ماریہ کافی مشہور ہے۔
 ایں دوران اوں اخباریں وچ مضمونیں دے علاوہ آزادانہ طور تے لکھن دا کم جاری رکھیا۔ 1941ء وچ اوں لپٹیاں ڈو کتاباں اجھنی (ناول) آتے The Myth of Sisyphus لکھیاں۔ کامیو کوں اوندیں ادبی لکھتیں تے 1957ء وچ ادب دانوبل پرائز ڈتا گیا۔ کیوں جو اوں اہٹی تخلیقات وچ لپٹے دور دے انسانی شعور دے مسائل کوں اُجاگر کیتا ہا۔

کامیو 4 جنوری 1960ء وچ ہک کار دے حادثے وچ تقریباً چھتالی سال دی عمر وچ فوت تھی گیا۔ اوندی موت وی اوندے زندگی دے لایعنی فلسفے دی ہک مثال ہئی۔ ریلوے نکلٹ اوندی جیب وچ ہا لیکن اوں اپٹے ہک الجیرین دوست جیرھا اوندیں کتابیں دا ناشر وی ہادی استدعا تے اوندی کار وچ سفر کرک شروع کر ڈتا۔ ایں حادثے وچ کار ڈرائیور تے ناشروی مر گیا۔

کامیو ہوں سارے موضوعات اُتے مضامین ڈرائے افسانے ناول آتے فلسفیانہ کتاباں لکھیاں۔ اوندے ناولیں وچ۔

(1) "The Stranger" (انجلی) 1942ء۔ (معروف فرانسیسی ادبی نقاد تے فلسفی رولاں بارتھ اینکوں آئیڈیل ناول قرار ڈتے)

(2) The Plague (طاعون) 1947ء

(3) The fall (زوال) 1956ء

(4) A happy death (موت دی خوشی) ایہ ناول شاید 1937-38ء

دے درمیان لکھیا گیا لیکن کامیو دی موت دے بعد 1971ء وچ چھپیا۔

(5) The First man (پہلا آدمی) ایہ نامکمل ناول اے جیرھا کامیو دے

اپنے بچپن بارے ہے۔ ایہ وی اوندی موت دے بعد 1995ء وچ چھپیا۔

غیر افسانوی ادب وچ اوندی کتاب The Rebel (باغی) اے۔

جیندے بعد اوندے اپنے فلسفی سنگتی ژاں پال سارتر (1905-1980ء) نال تعلق

خراب تھئے آتے ہی اہم کتاب The Myth of Sisyphus اے۔ ایہ

1942ء وچ چھپی۔ ایندے وچ بارہاں مضمون ہن آتے اینکوں ترے مختلف

عنوانات وچ ونڈیا گئے۔ اردو وچ انیس ناگی ایندا ترجمہ ”سیسیفس کی کہانی“ دے

نال نال کیے۔ کامیو دا بیسویں صدی دے مغربی فلسفے وچ ہک اہم مقام سمجھیا ویندے

۔ اوندے فلسفے وچ اگرچہ کئی مکاتیب دے حوالے ملدن۔ مگر زیادہ تر موضوعات

انسانی زندگی دے حوالے نال ”موجودیت“ Existentialism آتے لایعینت

Absurdism دے ارد گرد گھومدین۔

ہک دفعہ ژاں پال سارتر اپنے اس سنگتی کامیو کوں ”چرب زبان آتے اٹھی

عظمت کوں نا آشنا“ آکھیا۔ تاہم 1945ء وچ اپنے ہک انٹرویو وچ کامیو آکھیا ہا۔ ا

am not an existentialist Sartre and I are

always Surprised to See our names linked(1)

فرائسی فلسفی ریئے ڈیکارٹ (1650-1596ء) دا قول اے ا

think therefor i am

لیکن اوندے برخلاف کامیو آہدے۔

" I Rebel therefore I exist" ایہدے نال ای او اپنے

فلسفے زندگی دے بے معنویت بارے ایہ وی آہدے۔

"The absurd is the essential Concept and the first truth"

اساں جیرھلے کامیودی کتابیں خصوصاً تاویس کون پڑھدوں تاں انھیں وچ "موجودیت" آتے زندگی تے دنیاوی لایعنیت ہوں واضح نظر آندی اے بلکہ بعض اوقات اینوں لگدے جو اویندا اعلان کریندا پئے۔ او آہدے: ہم ایک طرف دنیا کی اس بھرپور وسعت اور بیگانگی میں جو زمین پر ہمارے مختصر قیام سے یکسر بے نیاز ہے۔ اور دوسری طرف موت کے درمیان جو ہماری زندگی کے جوش و خروش کو ہمیشہ کے لئے مسترد کر دیتی ہے کس لئے زندہ ہیں (2)

اوندی کتاب The myth of Sisyphus زندگی دی بے معنویت دی کھلی تبلیغ اے۔ لیکن دلچسپ گالھ اے ہے جو زندگی دی ایں بے معنویت آتے لایعنیت دے باوجود او ایں کتاب وچ خودکشی دی مخالفت کریندے۔ (2) شاید او زندگی دے اثبات لیوں خودکشی دی مخالفت دے نال نال سزائے موت دی وی بھرپور مخالفت کریندے۔ فرانس کتوں الجزائر دی جنگ آزادی (جیند اسارت زبردست حامی ہا) دا کامیو مخالف ہا۔ آتے الجزائر واسطے متبادل حقوق دی گالھ کریندا ہا۔ تاہم جنگ آزادی دے مجاہدین کون سزائے موت ڈیون دی سخت مخالفت وی کریندا رہا۔ شاید ایندی وجہ ایہ بھی جو کامیو انسان دی انفرادی آزادی داحمایتی ہا۔ او انسانی زندگی دی بے معنویت کون دور کرکے واسطے انفرادی آزادی دا ات واسطے حامی ہا جو اوندے نزدیک ایں بے معنویت کون انفرادی حوالے نال خوشی دی تلاش نال جوڑیا وچ سگدے۔ آتے ایندا اظہار او اپنے ناول A happy death وچ کریندے۔

اوندا خیال اے جو اسان Dualism نال جیندے رہ سگدوں۔

" I can accept periods of unhappiness
because I know I will also experience
happines to Come."

The myth of Sisyphus وچ کامیو ایس گالھ نال دلچسپی

رکھدے۔ جو اسماں کیویں زندگی دی لایعنیت دا تجربہ کریندوں آتے اسماں کیویں
اینڈے نال جیندے رہ سگدوں۔ ایتھاں اسماں اوند افسلفہ موجودیت (وجودیت)
آتے لایعنیت جڑیا ہو یا نظر دے۔

زندگی دی لایعنیت آتے بے معنویت دا احساس اسماں اوندے نال
The Stranger (اجنبی) وچ ہوں نمایاں نظر اندے۔ ایس ناول دا مرکزی
کردار مرساں جیرھا ہک ادارے وچ ملازم ہے۔ کوں اطلاع ملدی اے جو اوندی ماء
مرگئی اے او ماء دی تدفین وچ شامل تھیوں واسطے روانہ تھیندے جیرھلے او ایتھاں
ہوسٹل وچ بچدے تاں اوں کنیں کچھا ویندے جو او ماء دا آخری دیدار کر لسی۔ لیکن
مرساں انکار کر ڈیندے۔ جنازے ویلے او پچھوں پچھوں ہولے ہولے فر دار ہندے
۔ او تدفین دی ساری کارروائی وچ سگریٹ پیندار ہندے۔ بعد وچ کافی پیندے آتے
تدفین دے بعد اپنی فرم دی ہک سابقہ ملازمہ نال جنسی تعلق قائم کریندے آتے قلم
وغیرہ ڈہدے۔

بعد وچ جیرھلے او واپس آندے تاں لپٹے ہک دوست دی خواہش تے
اوندی ناراض محبوبہ کوں خط لکھدے تاکہ او ول آوے تاکہ اوند اوست اوندے نال سم
سگے۔ آتے بے وفائی دے بدلے دے طور تے او کوں انتقاماً کٹ وی سگے۔ خط دے
نتیجے وچ اوندے دوست دی محبوبہ آویندی اے۔ اوند اوست او کوں کٹ تے زخمی کر
ڈیندے۔ اینڈے نتیجے وچ مقدمہ قائم تھی ویندے آتے مرساں بطور گواہ پیش

تھندے آتے آہدے جو ابے وفا ہائی۔ مرساں کوں محبوبہ دے زخمی تھیون واکوئی
ارمان تک وی نہیں تھیندا۔

بعد وچ اوندے دوست دی محبوبہ دا بھرا اوندے دوست دادشمن تھی دیندے
محبوبہ دے بھرا دے نال کجھ بے عرب نو جوان وی ہوندن۔ جیرھے ہک ڈبہ نہہ کٹھے
مرساں اوندے دوست کوں ساحل سمندر تے سیر دے دوران ملدن۔ آتے مرساں
دے سنگتی کوں چاقو نال زخمی کر ڈیندن۔ اتھائیں مرساں کنیں اوندے دوست دا ڈاٹا
ہو یا پستول ہوندے۔ موسم کافی گرم ہوندے۔ گرمی دی شدت نال ریت تے بچھ دیں
کرناں دیاں لاناں مرساں کوں بے چین کریندن او بیزاری آتے فرسٹریشن دی ایس
کیفیت وچ پستول نال ہک عرب کوں قتل کر ڈیندے آتے مریے ہوئے بندے تے
مزید چار فارکر کریندے۔

ناول دا ڈو جھا حصہ ایس قتل دے مقدمے نال تعلق رکھدے۔ مرساں گرفتار
تھی ویندے۔ اوندے واسطے سرکاری وکیل مقرر تھیندے۔ مقدمے دی بے جا
طوالت آتے انتظار وغیرہ مرساں کوں بیزار تے پریشان کیتی رکھدے۔ مقدمے دے
دوران استغاثہ دا وکیل قتل دے بارے گھٹ گالھ کریندے مگر مرساں دی ماء دی
جنازے وچ شمولیت دی ساری کہانی کوں موضوع بنیندے۔ اودالت کوں آہدے
جو مرساں ہک بے رحم انسان اے۔ ایہ اہٹی ماء دی موت تے رُناں نہہا۔ آخری وقت
اوندانہہ ڈیکھن کوں انکار کر ڈتا ہس۔ سپریمٹ پیندارہ پمیا ہا۔ آتے فلم ڈٹھس آتے
اہٹی محبوبہ نال سُتا وغیرہ۔ دراصل پورا مقدمہ قتل دے حقائق دی بجائے مرساں دی ماء
دی موت تے مرساں دے رویے دے گرد گھمدارہ پمیا۔ آخر وچ ”فرانسیسی عوام“
دے ناں تے مرساں کوں مزائے موت دا حکم سُٹا ڈتا ویندے۔

پھاسی چڑھن کوں پہلے قید خانے وچ ہک پادری آندے آتے مرساں کوں

آہدے جو خدا تے ایمان گھن آ۔ پادری دے مطابق مرساں کوں ایندافاندہ تھسی لیکن مرساں پھاسی دا حکم سٹٹن دے بعد ایں عمل کوں بے فائدہ سمجھدے۔ پادری دے بار بار تنگ کرن دے بعد مرساں پریشان تھی ویندے آتے پادری نال اُلجھ پوندے۔ (3)

ایں ناول وچ مرساں دی ساری زندگی آتے ملازمت دی بے مقصدیت، مقدمے دی بے ڈھنگی آتے غیر متعلق کارروائی آتے فرانسیسی عوام دے ناں تے پھاسی انسانی زندگی آتے عدالت دی فضول کارروائی دی بے معنویت بلکہ لایعنیت کوں اُجاگر کریندی اے۔ اٹھاں ساری کہانی وچ جتھاں کامیو زندگی دے بے تکتے کمیس آتے سرکاری اداریں دی کارکردگی دی لایعنیت کوں اُجاگر کریندے۔ اٹھاں زندگی دے خاتمے لیوں پھاسی دی سزا دی وی مخالفت کریندا ہویا نظر دے۔

اگر انسانی زندگی اِطلا بے معنی اے تاں اوندے گز ارن دا کیا جواز اے۔ کامیو دے نزدیک خوشی دی تلاش ای اینداجواز بن سگدی اے آتے اوندے نال زندگی گزاری وچ سگدی اے۔ خوشی دی ایں تلاش دی کہانی کامیو دے بے ناول A happy death وچ اساکوں نظر آندی اے۔ ایں کہانی دا مرکزی کردار داناں دی مرساں نال رلدے ملدے۔ اووی اہٹی جاب کنوں بیزار نظر آندے آتے ہک محبوبہ نال یاری باشی وچ وقت گزریندے۔ ایں دوران او اہٹی محبوبہ دے ہک پرلٹے عاشق زیگر یوکوں ملدے۔ جیرھا جگھیں کنوں معذور اے۔ مگر ہوں امیر اے۔ گنگو دے دوران زیگر یوکوں آہدے جو خوشی وقت آتے دولت منگدی اے۔ خوشی دی ایں تلاش وچ او زیگر یوکوں قتل کر ڈیندے آتے اوندی دولت سمیٹ گھندے۔ ول ایندے بعد اونو کری چھوڑتے یورپ بھج ویندے آتے شہریں دے سیر سپاٹے کریندے۔ لیکن ول ایں یکسانیت کنوں بیزار تھی ویندے آتے لپٹے کجھ پرائیں خواتین دوستیں دی خواہش تے واپس ول آندے۔ اوندیاں او دوست خواتین دی

بے مصرف زندگی گزر رہیں اے مختلف حوالے نال خوشی دی تلاش وچ رہندے۔ او
 انھیں خواتین وچوں ہک نال شادی کر گھندے۔ اے چنگا جیہاں مکان ہک خوشگوار
 تے پسندیدہ ماحول وچ گھن گھندے اے اے اتھاں نکمی زندگی گزارن لگ ویندے۔
 آخر ہک ڈینہ بیمار تھی ویندے تے موت سرتے آ ویندی اے۔ اوڈا کٹر کون آہدے جو
 اوکوں اتجھی دوائی نہ ڈتی وے نچے جیندے نال اوہوش وچ نہ رہے۔ اوہک باہوش اے
 خوشی دی موت مرن چاہندے۔ شاید اتھاں موت دی ایہ خوشی زندگی دے بے
 معنویت کون ختم کرن دی کوشش اے۔ (4)

کامیو دا ناول ”اجنبی“ ہک بندے دے قتل تے اوندے مقدمے دی بے
 معنی کارروائی اے مرکزی کردار مرساں دی پھاسی تے وچ ملدے۔ اینویں ڈوجھا
 ناول ”موت دی خوشی“ دامنڈھ وی ہک قتل کون شروع تھیندے تے ہیرودی موت
 تے وچ ملدے۔ کامیو ایہ ڈسٹ چہندے جو زندگی دا انجام ایہو کجھ اے۔ اے ساری
 زندگی دی جدوجہد بے معنی اے۔ تاہم ”اجنبی“ وچ او غیر فطری موت یعنی پھاسی دی
 مخالفت کریندا نظر دے اے ایندے بارے آہدے:

The absurdity is in Society, s Creating a
 Justice System to Give Meaning.

لیکن ڈوجھے ناول وچ فطری موت کون او خوشی دی موت قرار ڈیندے۔
 ات واسطے اوندے نزدیک زندگی دی معنویت فرد دے لپٹے حوالے نال اے۔ جیرھا
 حالات کون بامعنی بٹیندے۔

Albert Camus presents the World meangless
 therefore it renderd by oneself . It is the indivial
 person who gives meaning to acircumstances

اساں اہٹی زندگی کون کیوں بامعنی بنا سکدوں۔ ایہ ساڈے لپٹے اے ہے۔

حوالے

- 1- http://en.wikipedia.org/wiki/Albert_Camus
- 2- ناصر حسین۔ الفیغ کامیو۔ نکارشات۔ ٹیبل روڈ۔ لاہور۔ پہلی اشاعت 1991ء صفحہ 29
- 3- کامیو، الیبر، ”سیسیفس کی کہانی“ (اردو ترجمہ۔ انیس تاغی) ص۔ ن۔ پہلی یکشنز پوسٹ بکس نمبر 1429۔ لاہور
- 4- کامیو، الیبر، ”ایچی“ (اردو ترجمہ۔ بشیر چشتی)۔ مکتبہ ادب جدید۔ 15۔ ٹیل روڈ۔ لاہور۔ جون 1959ء
- 5- کامیو، الیبر، ”موت کی خوشی“ (اردو ترجمہ۔ ڈاکٹر فرید اللہ صدیقی) شی بک پبلسٹ۔ اردو بازار۔ کراچی

آرٹ

مصوری.....جبرداہک انکار

عام طور تے آرٹ کنوں مراد فنون لطیفہ کھداویندے۔ جدیدے وچ خاص طور تے شاعری مصوری موسیقی اتے رقص وغیرہ شامل ہن۔ مواد دا انتخاب اوندی ترتیب تنظیم اتے اصول قوانین دی سمجھ ہنرمندی تے مہارت نال استعمال دا نال آرٹ ہے۔ شاعری وچ رواں بحر مناسب الفاظ دے انتخاب اتے انھیں دا مناسب مقام تے استعمال۔ مصوری وچ رنگیں دا انتخاب اتے انھیں دے ہک بے نال مناسب ہم آہنگی۔ رقص وچ جسم دے مختلف اعضاء کول ہک توازن نال حرکت ڈیون فن دے تقاضے پورے کریندے۔

موسیقی وانگوں مصوری وی ہک عالمی زبان ہے۔ ایہ زمان مکان دی قید کنوں آزاد انسانی احساسات اتے خیالات دی مشترکہ ترجمان ہے۔ ایہ انسانی جذبات کول سوہٹپ دے شعور نال آشنا کریندی اے اتے مسرت تے بصیرت دے حصول کنوں وی اپنے ناظر کول مالا مال کرن نال ہک مخصوص پیغام وی ڈیندی اے۔ جبرداہک انکار ہے۔ ایہ انسانی احساسات وچ تحریک بیدار کرتے دنیا دی بد صورتی

کوں ختم کرکے واجذبہ بیدار کریدی اے اے نا انصافی دے خلاف جدوجہد دی ہمت
پدھویدی اے۔

انسان اپنی ابتدائی زمانے کتوں مصوری نال بچو یا ہو یا ہے۔ اولپٹے
احساسات اے پینامات واذریعہ مصوری ای کتوں پٹیند اریے۔ اوجیرہٹے عاریں وچ
رہندا ہا تاں اول وپٹے وی مصوری کتوں کم گھندا ہا۔ ایں قسم دی مصوری دے نمونے
اساکوں لہجہ وی عاریں وچ ملدن۔ (1)

انسانی ارتقاء نال مصوری دا ابتدائی عمل وی فن فن کہئے۔ ول دنیا وچ
انھن والیں مختلف مذہبی اے سیاسی تحریکیں لپٹے پینامات واسطے مصوری دا آسرا
گھدے۔ ایران وچ مانی (273-215ء) دی تحریک ایہدی مثال ہے۔ جیہہ اثر
ہوں بعد تاں مصوری اے رہ کہئے۔ (2) ایہدے علاوہ کمال الدین بہراد دے
انقلابی اسلوب نے مصوری دے معنوی دبستان دی بنیاد رکھی (3)

مصوری دے مسلسل ارتقاء نال جدید مغرب وچ ایہدیاں مختلف تحریکیں
سامنے آئیاں۔ جنھیں وچ Fauvism- Impressionism۔
Expressionism- Cubism اے Surrealism وغیرہ کافی
مشہور ہن اے بے شمار نامور مصوری پیدا تھئے۔

جنوبی ایشیا وچ وی مصوری لپٹے طور تے عروج حاصل کیا۔ ہندومت دی
مذہبی ضرورت دے علاوہ مسلمانیں دے دور وچ مغل مصوری اپنا مقام بنا یا۔

پاکستان وچ وی مصوری جدید تقاضیں نال خود کتوں ہم آہنگ کرکے دی
کوشش کریدی آندی اے اے کئی معروف مصور پیدا تھیں۔ جنھیں وچ استاد اللہ بخش
عبدالرحمن چغتائی، شاہ علی، صادقین، احمد پرویز، گل جی، ایما موکا احمد، فیضی، رحیمین، علی
امام، زین العابدین، حنیف، رائے، سلیم، ہاشمی اے آرنیکا گوری زوار حسین اے کئی ہئے

کافی مشہور ہیں۔ انھیں وچوں ہوں ساریں دی پینٹنگز وچ انسانی مسائل دی عکاسی ملدی اے۔ زین العابدین بنگالی قحط بارے ڈو ہزار خا کے بٹائے۔ شا کر علی نہ صرف جدید مصوری کوں بامعنی آتے پائیدار بنیادیں تے کھڑا کیتا بلکہ ہمیشہ ایٹنی سنجان ترقی پسند حوالے نال کرائی۔ انھیں ایٹنی تخلیقی توانائیں کوں طاقت دی مزاحمت واسطے وقف رکھیا۔ شا کر علی دی پینٹنگ The flight جیڑھی آزادی دے موضوع تے ہے۔ ایندے وچ نیلے پکھیں دی ہک قطار جیندے پر پیلے رنگیں نال بٹائے گھمیں۔ اندھارے کنوں سو جھلے ڈو سفر کریندے پھین (4) اینوں سلیمہ ہاشمی دی سماجی جبر کوں اپنا موضوع بٹائے۔ اتجھے مصوریں وچ اے آرنارگوری خصوصی طور تے قابل ذکر ہے اول سیاسی اتے سماجی موضوعات تے تصویراں بنائیں۔ سپریم کورٹ اتے لال مسجد اسلام آباد بارے اوندیاں تصویراں کافی اہم ہن۔

سرائیکی وسیب وچ ہر چھوٹے وڈے شہر وچ مصور موجود ہن۔ انھیں وچوں ڈھیر ساریں Land scape بارے کم کیجے۔ لیکن کجھ مصوریں پوٹریٹ سازی وچ وی مہارت حاصل کیتی اے۔ لیکن زیادہ تر مصوریں اینکوں اپنا ذریعہ روزگار بٹائی رکھیے۔ انھیں دے ہوں گھٹ پینٹنگز وچ کوئی Message یا کہیں universal truth دا اظہار ملدے (یا شاید کوئی اتجھی پینٹنگ میڈی نظر توں نہیں گزری)۔

دنیا بھر وچ ادب وانگوں مصوری وی جبر'نا انصافی آتے ظلم دے خلاف مزاحمت دارول ادا کریندی آئی ہے اول لوکیں وچ حسن دے شعور کوں بیدار کیجے اتے اپنے حقوق دے حصول واسطے بیداری دا ذریعہ بنی اے۔ اتے دنیا کوں سوہنپ نال مالامال کرن دی کوشش کیتی اے۔

اتھاں میں قلمین دے ہک معروف مصور فرانسس گو یا دے بارے کجھ آکھن

چند اہل اولوں کو جدید پینٹنگ دا بانی سمجھیا دیندے اور انسانی آزادی آتے مساوات دا علمبردار رہا۔ اے میڈے پسندیدہ مصوریں وچوں ہے اتھوں میں اوندی ہک پینٹنگ ”3- مئی 1808ء“ دے بارے وی تھوڑی جہیں کچھ لکھ کر لیاں۔ جیڑھی انسانی قتل عام آتے دہشت دے خلاف مزاحمت دی علامت ہے۔ میڈی خواہش اے جو سرائیکی وسیب دے مصور پٹنڈے دے ذریعے سرائیکی دھرتی آتے تھیوں والے مسلسل جبر استحصال آتے نا انصافیاں کوں نشا بر کرن۔ تے اتھوں دے لوکیں دے احساسات وچ نا انصافی دے خلاف مزاحمت دے رویے کوں بیدار کرن۔ جیڑھا سرائیکی شاعری کریدی پئی اے۔

فرانسکو گویا 30 مارچ 1746ء کوں سین وچ جایا۔ اوند اپو نلمع سازی دا کم کریدا ہا۔ گویا چوڑاں سالوں دی عمر وچ ہک مصور جوزے لوزان (Jose Luzan) دی شاگردی اختیار کر گھدی۔ بعد وچ اوروم چلا گیا آتے 1771ء وچ مصوری دے ہک مقابلے وچ ڈوجھا انعام گھدا۔ ہولے ہولے اوندیاں پینٹنگز شاہی خاندان دی توجہ دیاں مرکز بن گئیاں۔ جیڑھی وجہ کنوں او دربار نال وابستہ تھی گیا آتے 1779ء وچ شاہی دربار واسب کنوں وڈا مصور بن گیا۔ ایں عرصے وچ اول اہٹی ہک مشہور پینٹنگ ”چارلس دوم آتے اوند خاندان“ بٹائی۔

1792ء وچ او ہک نا معلوم پڑا سرا ر بیماری دا شکار تھی گیا۔ جیڑھی وجہ کنوں او عمر بھر واسطے پوڑا تھی گیا۔ جدید تحقیق مطابق اوندی ایہ بیماری کچھ دماغی آتے نفیساتی حالات دا نتیجہ تھی۔

1793-94ء وچ گویا بارہاں چھوٹیاں چھوٹیاں تصویریاں بٹائیاں۔ جنھیں وچ ہک مشہور پینٹنگ Courtyard with lunatics ہے۔ جیڑھے وچ خوف آتے سماجی تنہائی دا اظہار ملدے۔ انھیں تصویریں وچ اوندے خصوصی آئیڈیاز

وی نظر آمدن۔ جیندے وچ قید آتے جلا وطنی دے خلاف آواز ملدی اے۔ انھیں
اتے بعد دیں کجھ تصویریں وچ قیدیں اُتے تشدد آتے جبرکوں وی موضوع بٹایا گئے۔

1799ء وچ گویا اپٹیاں اسی پینٹنگز دے چھابن دا سلسلہ شروع کیا۔

حینکوں خیالی (Caprichos) داناں ڈتا۔ انھیں وچوں اوندی تصویر The

sleep of reason produces monsters کافی معنی خیز اے

اتے گویا دی عقلیت پسندی تے روشن خیالی کوں ظاہر کریندی اے

1800ء وچ اول اپٹیاں ڈومعروف پینٹنگز The Nude

Maja اُتے The clothed Meja بٹایاں۔ ایہ ہک سٹی ہوئی عورت دیاں

ڈو تصویراں ہن۔ ایہ عورت جو 'ایہ کون ہے' بارے مصوری دے نقادیں دا اختلاف

ہے۔ کجھ Maja تال گویا دا کہیں نہ کہیں قسم دا تعلق ثابت کریندن چڈاں جو بعض

انھیں تصویریں کوں صرف آئیڈیل تصویراں سمجھدن۔ The Nude

Maja مٹی نوعیت اُتے جدت دے حوالے تال مغربی مصوری وچ تقریباً پہلی

پینٹنگ اے۔

1808ء وچ جیرھلے فرانس سپین تے حملہ کیا تاں گویا حملہ آوریں اُتے

انہیں دیں ہمدردی دیاں تصویریاں بنائیاں۔ کیوں جو انقلاب فرانس داحمایتی ہا۔
 آتے سمجھدا ہا جو اتھاں وی انصاف آتے مساوات دابول بالا تھیسے لیکن جیر حلے اوں
 فرانسیسی فوجیں دی طرفوں لوکیں کوں پھاسی لگدا اڈٹھا تاں اوں سوال کیتا۔ کیا ”ایہو
 انصاف آتے مساوات ہے“؟ آتے 1814ء وچ جیر حلے فرڈینڈ ہفتم سپین دے تخت
 تے بحال تھیا تاں گویا فرانسیسی حملہ آوریں دی حمایت دے الزام توں مگر گیا آتے
 فرانس دے سپین آتے حملے بارے پینٹنگز دا ہک سلسلہ شروع کیتا جینکوں The
 disasters of war داناں ڈٹا ویندے۔ اول جنگ وچ تھیون والے ظلم
 بارے شاہکار تصویریاں بنائیاں آتے اوں ظالم عہد کوں اہٹی مصوری وچ
 Preserve کر ڈتا۔ (ویسے وی اوندیں ہمیں تصویریں وچ اوں دور دا جیندا
 جاگدا اسپین محفوظ ہے)۔

1819ء وچ گویا میڈرڈ دے ہاہروں دریا دے کنارے ہک مکان گھن
 گھدا۔ جیر ہا ہک ”پوڑے آدمی دامکان“ دے ناں نال مشہور ہا۔ اتھاں ہن ہک بیا
 پوڑا آتے رٹوا فنکار آن آباد تھیا۔ کیوں جو اوندی زال جوزفا
 (Josefa) 1912ء وچ مر گئی ہئی۔ گویا اتھاں اہٹی پینٹنگز دا ہک نواں سلسلہ
 شروع کیتا۔ جینکوں Black Paintings آکھیا ویندے۔ پینٹنگز دے ایں
 سلسلے وچ اوندی انسان دوستی واضح انداز وچ نظر آندی اے۔

1826ء وچ اوکھ عرصے واسطے فرانس چلیا گیا۔ لیکن 1828ء وچ سپین
 دل آیا آتے ایہں سال بیاسی دا تھی تے فوت تھی گیا۔ آتے اہٹی مٹی وچ دفن تھیا۔
 فرانسکو گویا دیاں اکثر پینٹنگز میڈرڈ (سپین) دے پراڈومیوزیم وچ
 رکھیاں ہونیاں ہن۔ انہیں تصویریں وچوں مصوری دے نقادیں دا خیال ہے۔ کجھ
 پینٹنگز گویا دی بجائے اوندے شاگردیں دیاں ہن۔ کیوں جو انہیں تصویریں وچ

ٹیکنیک گویا دی شاہکار تصویریں دی ٹیکنیک کتوں ہوں ہلکی ہے۔

گویا دیاں ہوں ساریاں پینٹنگز شاہکار ہن۔ جنھیں وچ The

The Second of may 1808 disaster of war دیاں ڈو پینٹنگز

آتے The third of May 1808 شامل ہن

ایں موضوع تے اصل وچ چار تصویراں ہن۔ جنھیں وچوں ڈو گم تھی گھن۔
 جیو دی وجہ حکمرانیں دی ناپسندیدگی آکھی ویدی ہے (تاہم ڈو جنھیں عنوانیں نال
 تصویراں ملدین۔ جنھیں بارے کجھ نقادیں دا خیال ہے جوایہ اوہے گم شدہ تصویراں
 ہن)۔ گویا دے بارے وچ اوندیں پینٹنگز دے حوالے نال کئی نہیں قلمیں دے علاوہ
 قلم "goya,s ghosts" کافی شاندار قلم ہے۔ سیاسی تے مذہبی جبر نال عوام
 دی بے بسی آتے روشن خیالی واسطے قربانیاں ایں قلم وچ نظر برہن آتے اوں دور دی
 یورپ تے جین دے حالات دا نقشہ پیش کیتا گئے۔

The second of May 1808 ہک آئل پینٹنگ اے ایہ

1814ء وچ تیار کیتی گئی ایہ فرانسیسی حملہ آوریں دے خلاف چاقو چھریں نال مسلح
 عوام تے مشتمل شہریں دا مدافعتی حملہ ہے۔ جیو دے وچ فوجی تے عام شہری گم گماتا
 ہن۔ گھوڑیں تے سوار مسلح فوجی عوام دا قتل عام کریدے ہن۔ بے شمار لاشاں زمین
 تے ہن۔ اتے عوام بہادری نال لڑدے پئی۔

The third of May 1808 دی 1808ء دی ایہں دور وچ

بٹائی گئی۔ ایہ دی آئل نال Canvas پینٹنگ اے۔ ایہی لبائی آتے چوڑائی
 268 x 437 سینٹی میٹر (106-137 انچ) ہے۔ 1808ء وچ
 نپولین (1769-1821ء) دی طرفوں جین آتے حملے آتے شاہی خاندان دے
 آخری فرد دی برطرفی دے خلاف عوام وچ شدید رد عمل تھیا۔ جیو دے نتیجے وچ

فرانسیسی فوجیں عوام اُتے تشدد اُتے ظلم دی انتہا کر ڈتی۔ ایہ پینٹنگز فوجیں دی ایس
 دہشت گردی اُتے عوام دی طرفوں مزاحمت دی نمائندگی کریندی اے۔ پینٹنگز وچ
 ہک فائرنگ سکواڈ دے اکہوں خوف زدہ لوکیں کول موت داسامٹا ہے۔ ادھ وچ ہک
 بندہ چٹی رنگ دی کھلی قمیض اُتے پہلی پتلون وچ ملبوس فضا وچ بازولہراتے فائر سکواڈ
 کول چیلنج پیا کریندے۔ ایہ بندہ لپٹے لباس اُتے ڈھپ وچ سڑھے ہوئے چہرے
 کنوں مزدور لگدے۔ زمین تے رکھیا ہو یا لیمپ ڈوہیں گروہیں دے درمیان ڈرامائی
 انداز وچ سو جھلا پینڈا پئے (شاید ایہ رات دا منظر ہے۔ لیمپ دارنگ ہک معنی خیز
 اندازہ وچ ادھلے بندے دے لباس نال مشابہت رکھدے۔ ادھلے بندے دے کھپے
 پاسوں بھومیں اُتے رت وچ لٹ پت تے مسخ شدہ چہرے نال لاشاں ہیکن۔ ڈو جھی
 قطار وچ کجھ بے لوک دین۔ جنھیں دا اوہوانجام تھیوٹ والا ہے۔ ادھلے بندے دے
 سچے پاسوں ہک بندہ رراہب دُعامنگد انظر دے۔ سچے پاسوں فائر سکواڈ ہے۔ جنھیں
 ادھلے بندے اُتے فائرنگ واسطے بندوقاں تانڑیاں ہوئیاں دین۔ مجھے دے پکھوں
 ہک پہاڑی ہے اُتے اُبھے پاسوں ہک عمارت جیند اوروازہ مجھے ڈو کھلدے۔
 ایہ پینٹنگ ہک مقبول عام اُتے اعلیٰ درجے دے فن دی مظہر ہے اُتے اہشی
 پیش کش تے قوت نال ground breaking شاہکار دے طور تے اسٹاڈے
 سامنے آندی ہے۔

پینٹنگ واضح طور تے اوں وقت دی روایتی مصوری کنوں ہٹتے ہے۔
 ایہ نویں دور دی تقریباً پہلی پینٹنگ ہے۔ مصوری دے ہک مورخ Kenneth
 Clark ایندے بارے اہدن:

" The first great picture which can be called
 revolutionary in every sense of the word, in

style in subject and in intention"

ایس پینٹنگ دنیا وچ کئی مشہور مصوریں کوں متاثر کیتے۔ جنھیں وچ
Edourd manet (1832-1882ء) آتے پہلو پکاسو
(1881-1973ء) شامل دس۔

ایہ پینٹنگ کہیں ہیر وازم دی علامت کاسی۔ ایہ عوامی قتل عام دی ہک تصویر
ہے۔ جیندے وچ ہک عام آدمی دی طرفوں واضح مزاحمت دا اشارہ وی ہے۔ گویا
دے ہک سوانح نگار لکھیے۔ ”جو ایس پینٹنگ وچ شہادت دے رتبے تے کہیں اہم فرد
دی بجائے ہک نامعلوم شخص دی شہادت کوں صورت حال نال جوڑیا گئے۔ پینٹنگ
وچ شہادت دا رتبہ لپٹے سارے فنی حسن آتے رومانی شان نال نظر آندے۔ گویا
اپنے فن دے ذریعے لپٹے موضوع دی وحشت کوں گھٹ کر ڈی کوشش کیتی۔“
کجھ مغربی نقادیں ایس پینٹنگ کوں یسوع مسیح دی شہادت نال جوڑیے۔
انھیں دے نزدیک ادھ وچ کھڑے بندے دے ہتھ تے زخم دانیشان یسوع مسیح دی
قربانی ڈا اشارہ اے۔ آتے لائین دی موجودگی (جینکوں پہلے وی کئی مصوریں
استعمال کیتے) کنوں خدا دی موجودگی مراد ہے۔ حالانکہ ایہ درست کاسی۔ بلکہ ایہ ہک
وقعہ دی تصویر ہے۔ جینکوں پینٹ کیتا گئے۔ آتے خوف زدہ عوام دے وحشت ناک
قتل دے دوران ہک عام آدمی دی طرفوں بہادری تے جرأت نال اوند اچیلج شدہ
مقابلہ وی ڈکھایا گئے۔ حقیقتاً ایہ ظلم آتے جبر دے خلاف مزاحمت دی ہک تصویر ہے
آتے جبر دا انکار ہے۔ ایندے بارے Kenneth clark لکھدے:

"----- With goya we do not think of the studio
or even artist at work. we think only of the
event. does this imply that the "third of may"
is a kind of superior journalism, the record of

an incident which depth of focus is sacrificed to an immediate effect? I can ashamed to say that i once thought as, but the longer I look at this extraordinary picture and at goya,s other work , the more clearly I recognise that I was mistaken.

مصوری حسن دی تخلیق داناں اے لیکن اوندے برخلاف ایہ تصویر کہیں
ہک سوہنے منظر کوں پیش نہیں کریندی بلکہ ایندے دج ہک ڈراکلا منظر اے
اتے ایں وحشت ناک منظر کو کہیں فنی چالاکی نال لکاون دی کوشش دی یحیں کہتی کمی
۔ مگر ایندے باوجود ایندا آپنا حسن اتے آپی کشش اے۔

(ایں کنوں اگلا مضمون وی ہک پھینی مصور پبلو پکا سودی ہک مشہور تصویر گنور
نی کا بارے ہے۔ ایہ وی ہک تاریخی تصویر ہے۔)

حوالے

- 1: شیما مجید، فن مصوری پاکستان رائٹرز سوسائٹی 70۔ شاہراہ قائد اعظم۔ لاہور طبع اڈل 2005ء۔ صفحہ 54
- 2: اردو انسائیکلو پیڈیا (چوتھا ایڈیشن) فیروز سنٹر لمیٹڈ۔ لاہور۔ 2005ء صفحہ 1264
- 3: شیما مجید، فن مصوری پاکستان رائٹرز سوسائٹی 70۔ شاہراہ قائد اعظم۔ لاہور طبع اڈل 2005ء۔ صفحہ 54
- 4: شیما مجید، فن مصوری پاکستان رائٹرز سوسائٹی 70۔ شاہراہ قائد اعظم۔ لاہور طبع اڈل 2005ء۔
صفحہ 163

5: http://en.wikipedia.org/wiki/The_third_of_May_1808

گورنی کا..... بر بادوی دی علامت

پابلو پیکاسو (Pablo Picasso) 25- اکتوبر 1881ء کوں اسپین دے شہر ملاگا (Malaga) وچ جایا۔ اوندا پوہک مصور ہا۔ آتے مختلف اداریاں وچ مصوری دا استاد ریہا۔ پیکاسو پچھن وچ ای مصوری وچ دلچسپی گھنٹی پئے گیا۔ ست سال دی عمر وچ اوں اپنے پوکنیں مصوری دی تعلیم حاصل کرن شروع کر ڈتی۔ آتے بعد وچ فائن آرٹس نال تعلق رکھن والے ہک سکول وچ داخلہ گھن گھدا۔ آتے ہوں جلدی اپنے ہم جماعتیں کنوں اکوں نکل گیا۔ پیکاسو دے پو اوکوں گھر نال ہک انج کمرہ گھن ڈتا جتھاں پیکاسو اپنے فن دی آزادانہ مشق کر سکدا ہا۔

پیکاسو پہلی دفعہ 1900ء وچ پیرس گیا۔ آتے زندگی بھر اُتھاؤں دا تھی تے رہ گیا۔ 1905ء وچ او مصوری دے شائقین دا محبوب بن گیا آتے 1907ء وچ پیرس وچ ہک آرٹ گیلری دا ابا قاعدہ ممبر بن گیا۔ اُتھاں اوں ہوں سارے فنکاریں آتے مصوریں نال دوستیاں بنا گھدیاں۔

1918ء وچ پیکاسو ہک خاتون اولگا نال شادی کر گھدی۔ ایں خاتون پیکاسو کوں اعلیٰ حلقیں وچ متعارف کرایا لیکن بعد وچ ڈوہیں طلاق دے بغیر انج رہن پئے گئے۔ پیکاسو ڈو شادیاں کیتیاں لیکن ہوں ساریں عورتیں نال آزادانہ تعلقات قائم رکھئے۔

پیکاسو ڈو جھی عالمی جنگ دے دوران فرانس وچ رہندا پایا ہا۔ جرمنیں دے

پیرس اُتے قبضے دے دوران اوں خاموش زندگی گزاری اُتے اہٹی پیننگز دی زیادہ نمائش نہ کیتی۔ کیوں جو نازیں کوں پکا سودی پیننگز دا اسلوب پسند نہ ہا۔ 1944ء وچ پیرس دی آزادی دے بعد پکا سومصوری دی ہک ٹینگر طالبہ نال دوستی بنا گھدی۔ جیرھی پکا سوکونوں چاہدہ سال چھوٹی ہی۔ اوں خاتون بعد وچ اہٹی 1964ء وچ چھپن والی کتاب Life with Picasso وچ پکا سودے خراب رویں دا ذکر کیجے۔

حیدرے تحت اوں خاتون کوں زندگی گزارٹی پئی۔

پکا سو 1961ء وچ Jacqueline Roque (1986ء۔
 1927ء) نال ہی شادی کر گھدی۔ جیرھی پکا سودی موت تائیں قائم رہی۔
 پکا سو کجھ فلماں بناوٹ وچ فلم سازیں دی مدد وی کیتی۔ انھیں وچوں
 1955ء وچ ہٹن والی فلم ”The Mystery of Picasso“ دی شامل ہے۔
 اٹھ اپریل 1973ء کوں رات دے ہک کھاٹے وچ جیرھا اوں اُتے اوندی زال لپٹے
 دوستیں کوں ڈتا ہویا ہا۔ پکا سو اچانک انتقال کر گیا۔ اوندے آخری الفاظ ایہ ہن:

Drink to me , drink to my health, you know I
 can,t drink any more.

تنہائی دے احساس دی وجہ کونوں اوندی بیوہ 1986ء وچ خودکوں گولی مار
 تے خودکشی کر گھدی

پکا سو نظریاتی طور تے امن دوست اُتے ترقی پسند فنکار ہا۔ پہلی اُتے ڈو جھی
 عالمی جنگیں دے دوران او کہیں فریق دی طرفوں جنگ وچ شامل نہ تھیا۔ کیوں جو سپین
 اُتے فرانس دے قوانین دے تحت اوندے واسطے جنگ وچ شرکت لازمی نہ ہی۔
 البتہ اولپٹے فن دے ذریعے سپین دے آمر جنرل فرانکو اُتے فاشسٹیں دی ہمیشہ بھر پور
 مذمت کریندا رہیا۔ 1944ء وچ پکا سو باقاعدہ طور تے کمیونسٹ پارٹی دا ممبر بن گیا

آتے پولینڈ وچ تھیون والی امن کانفرنس وچ شامل تھیا۔ اوکوں سوویت یونین دی طرفوں لینن امن انعام دی ملیا۔ لیکن جوزف سٹالن دی ہک پوٹریٹ بناون تے پارٹی دی طرفوں تنقید اوندی گرم جوشی ختم کر ڈتی تاہم زندگی دے اخیر تائیں او پارٹی ممبر رہ گیا۔ پکاسو کوریادی جنگ وچ امریکہ آتے اقوام متحدہ دی مداخلت دی سخت مخالفت کیتی آتے ہٹی ہک ہم پینٹنگ ”کوریاج قتل عام“ (Massacre Korea) بنائی۔

پکاسو کوں ویسویں صدی دا ہک وڈا مصور سمجھیا ویندے آتے تجربی مصوری دا موجد وی۔ اوندے پینٹنگز دے کم کوں کئی حصیں وچ ونڈیا ویندے۔ پہلے دور (1904ء۔ 1901ء) کوں Blue Period آکھیا ویندے۔ ایں دور دی پینٹنگز وچ اوں اُداس آتے بیمار کرداریں دیاں تصویراں نیلے رنگ نال بنائیاں۔ ایں دور وچ طوائفاں آتے فقیر وی اوندے موضوع رہیں۔ ڈو وچھے دور (1907ء۔ 1905ء) کوں Rose Period آکھیا ویندے۔ ایں دور دیاں تصویراں سنگتری آتے گلابی رنگ وچ بنائیاں گھنیں۔

ترتیبھا دور (1909ء۔ 1908ء) African Influenced

period آکھیا ویندے۔ ایہ افریقین آرٹ کنوں متاثر ہے۔ بعد وچ اوندی ملکعبیت Cubism دا دور شروع تھیندے۔ جینکوں ڈو حصیں وچ ونڈیا وچ سگدے۔ تحلیلی ملکعبیت Analytic cubism آتے ترکیبی Synthetic cubism۔ ملکعبیت فن مصوری دی تاریخ وچ ہک اہم موڑ رکھدی اے۔ تحلیلی ملکعبیت کوں پکاسو اتے براك نے رواج ڈتا۔ ملکعبیت دراصل فطرتی پینٹنگ کوں رد کریندیں ہوئیں چیزیں کوں مجرد فارم وچ کمپوز کرن دی صورت ہئی۔ ایندے بعد پکاسو کلاسیکی اسلوب وچ حقیقت نگاری نال تصویراں بناون لگا۔ اتے بعد وچ تجربی مصوری ڈومر گیا۔ اونکوں کوزہ گری نال وی دلچسپی ہئی آتے اوں کوزہ گری دا ہک وڈا

سٹوڈیو وی بٹایا (3)۔ پکاسو ہے کم مثلاً مجسمہ سازی آتے ڈرائنگ دے علاوہ تقریباً 1885ء پینٹنگز لپٹے پچھوں چھوڑیاں۔ اوندیں ہوں ساریں پینٹنگز عالمی شہرت حاصل کیتی اے۔ جیندے وچ امن دی فاختہ کوریا وچ قتل عام روندی ہوئی عورت آتے ”گورنی کا“ شامل دس۔

اتھاں میں گورنی کا (Guernica) (غرناطہ) جینکوں ہوں عالمی شہرت ملی ہے۔ دے بارے تھوڑی جہیں وضاحت کریاں۔ ”گورنی کا“ تجریدی آرٹ دا ہک اعلیٰ نمونہ ہے۔ ایہ پینٹنگ جون 1937ء وچ بٹائی گئی جیرمی پین دے علاقے Basque دے شہر ”گورنی کا“ (غرناطہ) تے سول واردے دوران جرمنی آتے اٹلی دی بمباری دے بعد تباہی دا منظر پیش کریندی ہے۔ ایہ تصویر پکاسو واسطے مصیبتیں دا سبب وی بنی۔ پیرس تے نازیں دے قبضے دے دوران ہک نازی فوجی آفسر اوندے کمرے وچ پہنچ آیا آتے ”گورنی کا“ پینٹنگ دا لگا ہویا فوٹو ڈکھ تے پکاسو کنوں ”کھنیں کیا ایہ تصویر تیاں بٹائی اے؟“ (did you do that?) پکاسو جواب ڈتا۔ (No you did) (3)۔ تیں تیاں بٹائی اے۔ (یعنی تباہی دا ایہ منظر تیاں تخلیق کیجے) ایں تصویر دی پہلی نمائش 1937ء کوں ای پیرس وچ تھیون والے ہک میلے وچ کیتی گئی تاں جو دنیا کوں ایں تباہی بارے ڈسایا وچ سکے۔ ”گورنی کا“ آئل کیونس پینٹنگ اے۔ ایندے واسطے بھورا کالا آتے چٹا رنگ استعمال کیتا گئے۔ ایندی لمبائی آتے چوڑائی 349 x 776 سینٹی میٹر (137.4 x 305.5) انچ ہے۔

عام طور تے ایں پینٹنگ کوں جنگ دی تباہی جنگ مخالف رویے آتے امن دی خواہش نال تعبیر کیتا ویندے۔ پکاسو ایں تصویر وچ جرمن جہازیں آتے انھیں دی بمباری دی بجائے انسانی دکھیں آتے انھیں دی چیخ پکار دی تصویر پیش کیتی اے۔ در

اصل مصور ایہ ڈسن چاہندے جو بمباری دے نتیجے وچ شہرتے لوکیں تے کیا گزری۔
 ایں تصویر دین علامتیں دی تشریح کافی مشکل ہے۔ ہک دفعہ ایں تصویر دین علامتیں
 بارے پکاسو کنوں چکھیا گیا تاں اول جواب ڈتا۔

"----- It is not up to the painter to define the
 symbols , it would be better if he wrote them
 out in so many words . the public who look
 picture must interpret the symbols they
 undrstand them

ایں تصویر وچ نوح بنیادی علامتاں ہن۔

ڈاند۔ بلب۔ زخمی گھوڑا۔ لیپ۔ عورت موئے ہوئے بال نال۔ مردا ہویا
 سپاہی۔ فرار تھیدی ہوئی عورت۔ سڑدے مکان وچ ہک آدمی۔ اتے اخباریں دے
 کچھ تراشے۔

تصویر دے اُتے تے کھپے پاسوں ہک وڈے اکھیں والا ڈاند ہے۔
 حیدے جسم تے ہک وڈے زخم اے۔ اُتے ہک بلب ہے۔ نال ہک زخمی گھوڑا ہے چیرھا
 سخت تکلیف وچ ہے۔ جیویں اوکوں تیز دھارا لے نال پھٹوڑی کر ڈتا گیا ہووے۔۔
 دل ہک لیپ ہے۔ گھوڑے دے سر تلے ہک روندی ہوئی عورت ہے اُتے اوندے
 ہاہیں وچ ہک مویا ہویا بال ہے۔ اتے اوندے تلے ہک مردا ہویا سپاہی ہے۔ سج
 پاسوں ہک فرار تھیدی ہوئی عورت ہے۔ اتے بالکل سج پاسوں سڑدے ہوئے
 مکان وچ ہک بندا ہے۔ ول ادھ وچ اخباریں دے کچھ تراشے ہن۔

”گنورنی کا“ دی وضاحت وسیع انداز وچ کییتی گئی اے۔ اُتے او نہ صرف
 ہک پئے کنوں مختلف بلکہ بعض اوقات متضاد وی ہے۔ ایں تصویر وچ ڈاند اُتے گھوڑا

ہوں اہم ہن۔ ایندے بارے مصوری دے ہک مؤرخ آکھے جو ڈاند آتے گھوڑا
 سین دے کلچر وچ ہوں اہم مقام رکھدن۔ آتے پکاسو انھیں کرداریں کوں اہٹی پینٹنگز
 وچ مختلف اوقات وچ مختلف معنی نال استعمال کیجے۔ ات واسطے ڈاند آتے گھوڑے
 بارے تشریح داکم ہوں مشکل اے۔ اہٹی ہک ہی پینٹنگ (The dream
 and lie of farncو) وچ پکاسو جنرل فراکنکو کوں ہک دیہہ دی شکل وچ پیش
 کریندے جیرھا پہلے لپٹے گھوڑے کوں کھاویندے آتے بعد وچ ہک ناراض ڈاند نال
 جنگ لڑدے۔ تاہم کجھ لوکیں دا خیال ہے جو ڈاند بے رحمی اتے تاریکی کوں ظاہر
 کریندے۔ کجھ لوکیں نزدیک اے طاقت دی علامت ہے۔ جیرھی انھیں کوں
 برداشت اتے ول لڑن دی ہمت ڈیندی اے۔

Berger ایندی تشریح کریندے ہوئے آہدے جو انسانی جسمیں دی
 وضع قطع احتجاج دی نشاندہی کریندی اے۔ پکاسو لپٹے بھورے کالے آتے پچھے رنگ
 ڈکھ درد واسطے استعمال کریندے۔ بھاہ وچ سڑدی عمارت نہ صرف ”گورنی کا“ دی
 تباہی ظاہر کریندی اے بلکہ سول وادی بربادی کوں وی نشاہر کریندی اے۔ بلب بچھ
 دی علامت ہے۔ تلے بھنی ہوئی تلوار لوکیں دی شکست دی علامت ہے۔

گھوڑے دی علامت بارے ایہ آکھیا ویندے جو ایہ سین دے عوام یا
 جمہوری سینٹی حکومت دی علامت ہے۔ جیرھے فراکنکو اتے اوندی حمایتی جرمن حملے
 دی مصیبت داسا منا کریندے سین۔

لیپ کوں بچ دے سو جھلے دی علامت دے طور تے وی ڈٹھا گئے۔ عورت
 دی جھولی وچ موئے ہوئے بال کوں معصوم بالیں دے قتل دی علامت سمجھیا ویندے
 جیندے آتے ماٹریں وین کریندیاں سین۔ مردا ہو یا سپاہی تکلیف وچ ہے اوندے
 ہتھ آتے زخم جنگ دی تباہی دی علامت ہے۔ نال پھل زندگی دی علامت ہے۔

ہک عورت بمباری دے خوف کنوں بھجن دی کوشش کریندی پئی ہے۔ او معصوم لوکیں دی علامت ہے جیرھے جنگ دے عذاب دا شکار ہن اتے ایں عذاب وچوں نکلن دے قابل وی کئے نہیں۔ بالکل سجے پاسوں ہک آدمی سڑ دے ہوئے مکان وچ پسیا ہویا ہے۔ ایہ وی شاید عورت ہے۔ او شعلیں وچ گھری ہوئی ہے۔ امداد واسطے اوندے ہتھ نضا وچ ہن۔ درد دی وجہ کنوں اوندا وات کھلیا ہویا ہے۔ اوندا سر پھوٹتیں جھکیا ہویا ہے اتے دہشت دی اتجھی تصویر ہے جیس کنوں بچن دا کوئی رستہ کئی نہیں۔ اخباریں دے تراشے جنگ وچ صحافت دے رول کوں ظاہر کریندین جئیں جنگ کوں ہر ممکن ہواڈتی۔ اتے دنیا کوں ایں جنگ بارے معلومات دی ڈتیاں۔ ایں تصویر دیاں بے شمار تشریحاں کیتیاں گھین۔

میڈے خیال مطابق ڈاند دی ڈکھ بھری شکل اتے زخم گھوڑے دا اذیت وچ ہوون، تلوار دا بھنا ہوون، سپاہی دامرٹ، عورت دی جھولی وچ مویا ہویا پال ہوون، سب تباہی دیاں علامتاں ہن۔ جتھاں مدافعت ناکام تھی گئی۔ جنگی سواری گھوڑا اتے تلوار بچ ترٹ گھین۔ عمارتاں اتے بندے بمباری دے نتیجے وچ سڑ گھین۔ لیکن ایندے باوجود زندگی دی ازسرنو بحالی دا امکان ہے۔ لیمپ بلدا پئے۔ مہل وی کھڑ دے ہین۔ تصویر وچ استعمال تھیون والے رنگ وی معنی خیز ہن۔ کالے (ماتھی رنگ) نال چٹے رنگ دا نشان اسن دی نشانی ہے۔ جیندے ذریعے خوشحالی واپس آ سگدی اے اتے بھورا رنگ جیرھا کالا اتے چٹا رنگ مل تے بڈے۔ جنگ دے ڈوہیں منظریں کوں برابر حیثیت نال پیش کریندے۔ جیندے وچوں ظاہر تھیندے جو جنگ دی تباہی غالب نہیں آسگدی۔ ات واسطے امید دی کرن باقی ہے۔ اتھوں ایہ ظاہر تھیندے جو ایہ پینٹنگ جنگ دی تباہی پیش کرن دے باوجود کہیں قسم دی قنوطیت دا پیغام نہیں ڈیندی۔ ایں تصویر دے بارے پکاسو کنوں گھنیا گیا تاں اوں آکھیا:

" this bull is a bull and horse is a horseif you give a meanig to certain things in my paintings it may be very true, but it is not my Idea to give this meaning. what ideas and conclusion you have got I obtained too, but instinctively, unconsciously. I make the painting for the painting . I paint the objects for what they are .

اِس پینٹنگ کوں سیاسی طور تے خاص اہمیت ڈتی گئی۔ اُتے امریکہ تے یورپ دے ہوں زیادہ شہریں وچ ایندی نمائش لے عرصے تاں جاری رکھی گئی۔ تاکہ جنگ دے خلاف لوکیں وچ احساس پیدا کیا ونجے۔ بعض نقادیں دا خیال ہے جو پکا سواہٹی اِس پینٹنگ دے ذریعے ہک آرٹسٹ دے طور تے اہنی سیاسی وابستگی دا اظہار کیے۔ لیکن کجھ ہنھیں نقادیں دے مطابق اینکوں صرف ہک سیاسی کم نہیں آکھیا ورنج سگدا۔ بلکہ اِتھاں پکا سودی ایہ کمٹنٹ ڈیکھٹی چاہیدی ہے جو فن انسانی حقوق دا رکتلا تحفظ کر سگدے اُتے عام آدمی کوں سیاسی جرائم جنگ اُتے وحشت ناک موت کنوں کیوں تحفظ ڈے سگدے۔ میڈا خیال اے جو مصوری وچ ہمیشہ سیاسی اظہار تھیدا آئے عالمی مصوریں پہلی عالمی جنگ۔ سوویت یونین دے قیام اُتے ڈوجھی عالمی جنگ کوں وی پینٹ کیا ہا۔ اِس سلسلے وچ (1898--1969) BenShahn کافی مشہور ہے جنہیں انہیں نیم تجریدی پینٹنگز دے ذریعے سماجی نا انصافی کوں نمایاں کیا۔ پاکستان وچ اے۔ آر ناگوری اِس دی شاندار مثال ہے۔ خود پکا سونے مصوری بارے آکھیا ہا۔

It is an instrument for offensive and

(3) defensive war against enemy "گٹورنی کا" شاید ایسا
 ہک تصویر نہیں بلکہ ایہ ہک سلسلے دی کڑی اے جیڑھی جنگ دے خلاف انسانی شعور کوں
 بیدار کریندی اے آتے انھیں وچ مزاحمت دا جذبہ پیدا کریندی اے۔ پکاسوائس
 سلسلے وچ اہدے:

"..... My whole life as an artist has been
 nothing than a continous struggle against
 reaction and the death of art. how could any
 body think for a moment that I could be in
 agreement with reaction and death..... in the
 panel on which I am working , which I Should
 call "Guernica", and in all my recent work of
 art, I clearly express abhorrence of the
 military caste which has sunk spain in an
 ocean of pain and death.

اتھوں "گٹورنی کا" بارے پکاسودی سوچ ہوں واضح انداز وچ نظر آندی
 اے۔ "گٹورنی کا" اپنا ہک سیاسی آتے تاریخی پس منظر وی رکھدی اے۔ کیوں جو
 اوں ویلھے پورا یورپ عالمی جنگ بھگتائی کھڑا ہا آتے ڈو جھی جنگ دے دہانے تے ہا۔
 ات واسطے ضروری ہا جو اتلا وڈے مصوری پینٹنگ کوں شہرت ڈے تے لوکیں وچ
 جنگ دے خلاف مزاحمتی شعور کوں ودھایا ونجے۔ آتے ڈو جھاپس منظر ایہ وی ہے جو
 "گٹورنی کا" یورپ دا ہک شہر ہا۔ جڈاں جو پکاسودی پینٹنگ "کوریاج قتل عام" دی
 ایہو جڈی وڈی تصویر اے۔ آتے اوندا موضوع دی ایہو ہے۔ لیکن چونکہ "کوریاج"
 غریب ایشیائی ملک ہا آتے اوں جنگ وچ امریکہ آتے اقوام متحدہ دی مداخلت ہی۔

ات واسطے ”کوریاج قتل عام“ کوں اتلا شہرت نہ ڈتی، گئی اُتے نہ اوندی شہر شہر نمائش تھی۔ پکاسو بہر حال ہک جنگ مخالف اُتے امن دوست مصور ہا۔ اُتے اوندا فن وی اوندے خیالات دی نمائندگی کریندے۔ ”گٹورنی کا“ پکاسودی ایس قسم دی ہک نمائندہ پینٹنگ ہے جیرھی دھرتی نال محبت کوں ظاہر کریندی اے۔ جنگ کنوں نفرت تے امن نال محبت داسنیہا وی ڈیندی اے۔

حوالے

- 1: [http P:// en. wikipedia. org/wiki/ pablo_ picasso](http://en.wikipedia.org/wiki/pablo_picasso)
- 2: اُردو انسائیکلو پیڈیا (چوتھا ایڈیشن)۔ فیروز سنز لمیٹڈ۔ لاہور 2005ء صفحہ نمبر 425

وادی سندھ و آرٹ

خواجہ فرید دے ابا سیں خواجہ خدا بخش محبوب الہی ہک دفعہ مجلس وچ بیٹھے ہن۔ انھیں دے چہوترے تلے ہک عورت آئی اے تہن تے کچا دن شروع کر ڈتا۔ خواجہ خدا بخش دی مجلس وچ بیٹھے ہوئے ہک مرید مولوی عثمان اوں عورت دی انگل پکڑتے خود وی اوندے نال رقص شروع کر ڈتا۔ ہک پے مرید میاں لعل خان خواجہ خدا بخش کوں مولوی عثمان دی ایں ”حرکت“ پڑ وول ول توجہ ڈیوائی۔ مگر آپ خاموش ریہے۔ بعد وچ خواجہ خدا بخش فرمایا ”جو دھمال رقص ناچ، جہمردیاں مختلف قسماں صوفیاء کرام دے وجد اے رقص کنوں نقل کیتیاں ہو یاں ہن (1) جڈاں جو

خواجہ خدا بخش خود وی محفل سماع وچ رقص کریندے ہن (2)

اے خواجہ فرید وی ہک دفعہ محفل سماع وچ جذبے اے سرمستی نال اتجھا رقص کیتا جو انھیں دی ٹوپی ڈھبہ پئی (3)

رقص دیں مختلف قسمیں وچوں اتجھے مذہبی رقص کوں عام طور تے دھمال آکھیا ویندے۔ جیندے وچ سرمستی نال سر کوں کھپے اے اے تلے زور شور نال لوڈیا ویندے اے ہتھیں دیں انگلیں نال آسمان ڈوناں اشارے کیچے ویندن اے اللہ ھو اللہ ھو دالعرہ ماریا ویندے اے اچے اچے پیر چاتے زمین تے ماریے ویندن۔

دھمال دا پٹا ہک ردھم ہوندے اے بے تال صوفی کوں ناپسند کیتا ویندے بعض اوقات اونکوں محفل سماع وچوں وی کڈھ ڈتا ویندے (4)۔

استیجا دھمال عام طور تے حضرت سخی سرورؒ ضلع ڈیرہ غازی خان دے مزار
یا سندھ دے سہون شریف وچ حضرت عثمان مروندی المعروف سخی شہباز قلندرؒ
(1252ء-1143ء) دے دربار تے ڈٹھا دھنچ سکدے۔ جیدے واسطے عام طور
تے تغارہ تے تغارچی موجود ہوندن۔

دھمال دے علاوہ رقص دی ہی مشہور قسم کتھک وی خواجہ فرید شوق نال
ڈہدے ہن۔ ”نماز عشاء دے بعد حضرت اقدس (خواجہ فرید) کتھکان ناچ دافرمایا۔
کتھک لوک مارواڑ وچوں آئے ہوئے ہن۔ رقص تے ناچ وچ ماہر ہن۔ مجلس وچ
حضرت قطب الودین خدام آتے اہلکاران حاضر ہن۔ کتھک لوک آئے۔ آتے نچن
شروع کر ڈتا۔ انھیں وچ ہیراناں دا چھویر رقص وچ ”یگانہ روزگار“ ہا۔ اوندے
علاوہ پورن ناں دا اک جوان وی شامل ہا۔ جیرھا ہیرے کنوں وڈا ہا آتے لپٹے فن وچ
اول کنوں زیادہ ماہر ہا۔ اوندے رقص دا معیار اتلا اچا ہا جو حاضرین ڈیکھ تے حیران رہ
چکے۔ اگرچہ حضرت اقدس دے سامنے اس کنوں پہلے وی کئی مجالس رقص تھی چکیاں
ہن لیکن ایہ مجلس ایٹنی مثال آپ ہی۔ حضرت اقدس جیرھے فطرتا ہر صاحب کمال
دے فن دے قدردان تے مشتاق ہن۔ ہوں محفوظ تھئے۔ (5)

کتھک دا مطلب کہانی ہے۔ اس ناچ دے ذریعے کوئی کہانی بیان کیتی
ویندی ہے۔ ہندوؤں وچ انھیں مذہبی کہانیاں دے علاوہ رادھا کرشنا تے مٹی کھیل
ہوں پسندیدہ ریہے۔

مسلمانیں دھمال عہد خصوصی طور تے نواب آف اودھ و اجعلی شاہ دے دور
وچ ایہ رقص مقبول ریہا۔ نواب خود وی رقص عورتیں نال رل تے رقص کریندا ہا۔ بعد
وچ طوائفیں وچ کافی عرصہ ایہ رقص مقبول ریہا تے گوہر جان نامی خاتون ناں پیدا
کیتا۔ نوابیں دے عہد وچ موسیقی وانگوں رقص دے وی گھراٹے بن گئے۔ جنھیں وچ

لکھنؤ، بنارس تے جے پور کافی مشہور ہن۔

مہاراجہ خاندان دیا پاکستانی رقص مہاراج غلام حسین (2001ء۔ 1905ء) کافی مشہور رہے آتے ہندوستان وچ ایس حوالے نال اودے شکر دی ناں کماے۔ کتھک ناچ ہندوستان دے اٹھ مشہور ناچیں وچوں ہے۔ حضرت عیسیٰ کنوں چار سو سال پہلے بھارتا منی دی کتاب نیتا شاستر وچ رقص کوں چار حصیں وچ ونڈیا گئے آتے چار علاقائی حوالے نال ایندیاں چار قسمیاں ہن۔ جنھیں وچوں پہلی سیکولر (سرایکی جھمر، بھنگڑا) ڈوجھی مذہبی (دھمال) تریکھی تجریدی آتے چوتھی تشریحی (کتھک) ہے۔ خیال کیجا ویندے جو جنوبی پنجاب دے سارے کلاسیکی رقص اٹھاؤں نکھتن۔

رقص ہندو مذہب وچ عبادت دا درجہ رکھدے۔ شیو (Shiv) دی پوتا حیئت کوں نتارا، نتاراج (نٹ راگ) یا King/Lord of dance دی آکھیا ویندے نے بھاء آتے رقص کرتے اہٹی وچھڑی ہوئی محبوبہ پاروتی کوں حاصل کیجا (6)۔ آریائیں جیویں اپٹے جنھیں دیوتا نہیں خصوصاً کالے کرشن جی دا تصور دراوڑیں کنوں گھدے۔ اینویں شیو دیوتا دا تصور وی اٹھاؤں گھدے۔ (7) وادی سندھ دی ابتدائی تہذیب دے بانی دراوڑیں آتے منڈا قبائل دیں روایات "تنزمت" وچ رقص آتے گاؤں وچاؤں کوں مذہبی تے مقدس حیثیت حاصل ہئی۔ تنزمت وچ عورت آتے ماء دھرتی دا تصور آپت وچ ہنڈھیا ہو یا ہا۔ عورت نسل انسانی دے تسلسل وچ بنیادی حیثیت رکھدی ہئی آتے ماء دھرتی غلہ پیدا کرتے جیون دا جواز ڈیندی ہئی۔ ات واسطے رقص نال عورت مرد کوں آتے مرد عورت کوں خوش کریندا ہا آتے دل ڈوہیں رل تے آسانی قومیں کوں راضی کرن واسطے گاندے ہن تے رقص کریندے ہن تاکہ بارش وسدی رہے، دریا و اہندے

ریسہن آتے آناج پیدا آھیندا ریہے۔ (8)

ایں طور وادی وچ جنسی عمل آتے رقص ہک تقدس اختیار کر چکے ہن۔ (9)
اتے ایں تقدس دے حوالے نال مذہبی عبادت گاہیں وچ رقاصائیں دے مجھے بناوٹ
دار وراج چل پیا آتے ایں بالآخر اعلیٰ فن دی شکل اختیار کر گھدی۔
موتہ جو داڑو دی کھدائی وچوں کئی مجھے ملین جنھیں وچوں ڈو پجاری آتے
رقاصہ (Dancing girl) خصوصی توجہ دامر کر رہن۔

پجاری (جینکوں پروہت بادشاہ داناں وی ڈتا ویندے) دا مجسمہ فن مجسمہ
سازی داسلمہ طور تے ہک اعلیٰ نمونہ ہے (10) آتے اینویں کانسی دا بٹیا ہو یا رقاصہ دا
مجسمہ اہنی نفاست تے نزاکت دے حوالے نال ماتا دیوی دے اکثر مورتمیں کنوں کئی
درجہ اعلیٰ آتے ارفع ہے (11) ماہرین آثار قدیمہ انھیں مجسمیں دی دل دل تعریف
کیتی ہے۔

”کانسے دا بٹیا ہو یا رقاصہ دا ہک مجسمہ انھیں دی فن کاری دا عمدہ نمونہ ہے۔
مجسمہ موئن جو دڑو وچوں رقبہ اچ آردے ہک مکان وچوں چار فٹ چھ انچ دی گہرائی
وچوں لھینے۔ ایندے پیر گوڈیں کنوں تلے ٹرٹھے ہوئے ہن۔ (ہنٹ لہ آئین) آتے
اوندی موجودہ لمبائی چار انچ ہے۔ مجسمہ داسچا ہتھ کولھے آتے ہے۔ کھنہ ہانہ پوری دی
پوری چوڑیں نال ڈھکی ہوئی ہے آتے کجھ اگوں تے ٹھکی ہوئی ہے۔ کھنہ پیر سدھا
آتے سچا کجھ دل کھادی کھڑے۔ سر کجھ جھکیا ہویا ہے۔ اگھیں وڈیاں وڈیاں ہن۔
تک کجھ چھٹی آتے وال گھنگھریا لے ہن۔ (12)

کانسی دا بیٹے ہوئے رقاصہ دے مجسمے جیندے والیں دی آرائش آتے ڈو جھی
سجاوٹ لے بلوچستان دے رکھی کلہر دیں کچی مٹی نال بیٹے ہوئیں مورتمیں دے مشابہ
ہے۔ بھرے بھرے تھوڈیں والی ایہ خاتون آسریلوی نسل نال متعلق لکدی ہے۔

آسٹریلوی نسل دے لوکیں دا کالا رنگ آتے لے بلوچستان دا پرائیڈاں گدروشا“ یعنی
کالے رنگ والے لوکیں دا وطن دا آپت وچ تعلق معنی خیز ہے۔ (13)

عام طور تے ایں رقصہ (نچدی ہوئی چھوہر) دی عمر دا اندازہ پندرہاں
سال لایا پگئے۔ ایہ مغروئز اعتماد آتے جنسی عمل دی شوقین لکدی ہے۔

”تہذیب سندھ نال متعلق چھوٹیں مورتنیں وچوں نچدی ہوئی چھوہر دا ایہ
کانسی دا مجسمہ سب کنوں زیادہ قابل غور ہے۔ بے باک آتے شہوت انگیز بالکل ننگی۔
صرف ہگی وچ ہک ہار ہے آتے ہا نہیں وچ کنگٹی۔ اونداسارا انداز خود اعتمادی دا ہے
۔ سرموثر انداز وچ جھکیا ہویا ہے آتے ہوں کارگیری نال بٹایا ہویا چہرہ آدمی واس
نمونے دا تاثر ڈیندے۔ (14)

عام طور تے ماہرین آثار قدیمہ دا خیال ہے جو ایہ ہک رقصہ دا مجسمہ ہے
لیکن کجھ ماہرین ایں کنوں اختلاف کریدن۔ او آبدن ”اساں یقین نال نئے آکھ
سکدے جو ایہ رقصہ ہے۔ لیکن او جیرھا کجھ کریندی پئی ہے اوندے بارے بہتر
چاندی ہے آتے اوکوں شاندار طریقے نال سمجھدی پئی ہے ایہ مجسمہ کہیں ملکہ دا تھی
سکدے۔ یا دل کہیں اہم عورت دا۔ جیرھی کہیں حاکم قسم دی شخصیت دی مالک
ہوے۔ (15)

بلاشبہ نچدی ہوئی چھوہر دا ایہ مجسمہ اول دور دے فن دا اعلیٰ شاہکار ہے۔ بلکہ
میڈے نزدیک فنِ رقص دی ایہ تجسیم ہے آتے ایں مجسمے وچ ڈوڈے فنِ رقص آتے
مجسمہ سازی کوں ہک اکائی دی شکل ڈے ڈتی ہوئی ہے۔ اینویں پجاری یا پروہت
بادشاہ دا مجسمہ وی مجسمہ سازی دے فن دا کمال ہے۔

”جسمیں وچوں سب کنوں زیادہ اہم ڈی۔ کے ایریا وچوں لہیا ہویا
پروہت یا پجاری دا مجسمہ ہے۔ جیرہا ست انچ لمبا ہے۔ ایندا انچلا دھڑ غائب ہے۔ ایہ

ہک چادر ویرھی پٹھے۔ جیندیاں کنیاں مڑیاں ہوئیاں ہن آتے کھے موٹھے توں چادر پچی ہانہہ دے تلے ہئی ہے۔ ایند آتے تبت طرز دی نقاشی ہے۔ جسے دی داڑھی کھنٹی آتے اتلے تھوڑے منے ہوئے ہن آتے آکھیں ادھ کھلیاں ہن۔ کہیں زمانے وچ ایندے اندر سچیں دے نکلے لگے ہوئے ہوں۔ تک اوسط درجے دا ہے جیرھا کافی اندر پٹھے ہوئے متھے وچ سدھا زبیا کھڑے۔ منہ درمیانی درجے دا ہے۔ تھوڑے موٹے ہن۔ سردے ادھ وچ سیندھ کھتی ہوئی ہے۔ آتے سردے چارے پاسوں ہک پٹی پدھی ہوئی ہے۔ جیویں متھے دے درمیان وچ ہک گول جیہاں چھلا بٹیا ہویا ہووے۔ ایس طرح ہک گول چھلا بچے تھہ تے ہدھے ہوئے سادے بازو بند وچ وی ہے۔ کن دے تلے ڈوسوراخ ہن جنھیں وچ ہار یا گچی دا کوئی بیا گھاٹاں پاتا ویندا ہوی۔ ایہہ مجسمہ سنگ تراشی دا اعلیٰ نمونہ ہے۔ (16)

”نچدی ہوئی چھوہر“ دا مجسمہ کوئی سدھی سادی کانسٹی تراشی نہیں بلکہ ایہ ہک اشجھا مجسمہ ہے جیرھا چھوہر دی کھنٹی دے صورت حال، کیفیت آتے واقعے کول بیان کریندے۔ نچدیں ہوئیں لپٹے اعضا دی حرکت، سر دا تھوڑا جیہاں نخرے دے انداز وچ جھکا کرک لپٹے بچے پیر کول اگوں تے آتے کھے پیر کول مروڑتے رکھن، چہرے تے بلا دی خود اعتمادی، ہک ہانہہ کولھے تے آتے چوڑیں بھری ڈوجھی ہانہہ دا خمیدہ گوڑے آتے رکھن آتے گھٹے نال لڈیا ہووون آج دی جنوبی ایشیا تے پاکستان دیں کئی رقصاں دے انداز وچ ڈٹھا وچ سگدے۔ ایہ مجسمہ رقص دے ہک واقعے دی پوری تجسیم ہے۔ ایندے علاوہ عورت خصوصاً رقص دے مزاج دا ناز آتے رنگارقص ناظرین کول بے خود کر ڈیوون دی نفسیاتی ہنرمندی دے علاوہ انھیں دی جنسی کمزوری کنوں فائدہ چاؤن دی ہوشیاری وی ظاہر کریندے۔

سدھی سادی پورٹریٹ بناؤن یا کہیں شخص دا مجسمہ بناؤن دی بجائے کہیں

صورت حال یا واقعے دی تجسیم اعلیٰ فن دی نشاندہی کریندے۔ جتھوں ایہ ظاہر
تھیندے جو نہ صرف مجسمہ ساز و ڈفن کار ہا بلکہ وادی سندھ وچ ایہ فن وی اپنٹے اعلیٰ
مرتبے تے فائز ہا۔

”سچدی ہوئی چھوہر“ بارے جیویں جو آتے آئے کجھ محققین دا خیال ہے جو
ایہ ملکہ یا کہیں معتبر عورت دا مجسمہ ہے۔ میڈے خیال وچ درست کائنی۔ میں اُنھیں
علماء نال اتفاق کرینداں جیرھے جو ایکوں رقا صہ اُہن۔ کیوں جو ایہ ہک تنگی عورت دا
مجسمہ ہے۔ جڈاں جو اوں وقت دے معتبر لوک کپڑے استعمال کریندے ہن۔
جیویں جو پجاری دے مجسمے وچ اوندے جسم تے چادر ہے۔ کیوں جو اوں وقت
پجاریں کوں سماج وچ اعلیٰ رتہ حاصل ہا آتے رقا صائیں کوں او مقام حاصل نہ ہا۔
ات واسطے ہک تاں ایہ رقا صہ عام طبقے دی عورت ہے۔ ملکہ یا معتبر خاندان دی عورت
نہیں۔ کیوں جو ملکہ آتے معتبر خاندان دی عورت دا ننگا رقص ممکن نہیں لگدا۔ ویسے ملکہ دا
تصویر ات واسطے وی درست کائنی جو موہنوداڑ و وچ بادشاہت دا کوئی ثبوت نہیں لہیا۔
تاہم پجاریں دے وجود کوں ایہ ثابت تھیندے جو او وقت عبادت گاہیں ہون آتے
چونکہ رقص کوں مذہبی حیثیت حاصل ہئی ات واسطے مندریں وچ رقصائیں یا دیودائیں
دا وجود پاتا ویندا ہوسی۔

”دیوتائیں تے روہیں کوں خوش کرن واسطے رقص سرو د خاص مذہبی اہمیت
رکھدے ہن۔ چنانچہ وادی سندھ وچوں آنجھیاں مہراں ملیں جیندے وچ ہک آدمی
دول وچ ہک اکرے آتے کجھ لوک سچدے ہوئے نظر آندن۔ ہک مہر آتے ہک آدمی
ہک شینہ اہوں دول یا مردنگ (ڈھولک) وچ ہڈ کھایا گئے۔ ہک مہر آتے ارنے
بھینے دے سامنے ہک عورت سچدی ڈ کھائی گئی ہے۔ ایہ گالھ یقین نال نہیں آکھی وچ
سکدی لیکن ڈ جھیں قدیم تہذیبیں وچ ایندا وجود آتے وادی سندھ وچ کانسو دا بٹیا ہویا

رقاصہ داجسمہ، مردنگ آتے تھا پ ڈیوٹ والی کھڑتال وغیرہ وی موجودگی اس کچھ کوں
تقویت ڈیندی ہے جو رقص اتھوں دی عبادت دا ہک اہم جزو رہیا ہوسی آتے دیو
داسیاں وی ہوسن۔ (17)

نچدی ہوئی عورت داجسمہ جیڑی عمارت وچوں نکھتے اوندے بارے کچھ
محققین دا خیال ہے جو او عبادت گاہ ہئی۔ ات واسطے اسماں آکھ سکدوں جو ایہ مجسمہ
کہیں دیو داسی دا ہے جیڑی اپنے فن وچ مہارت رکھدی ہئی آتے ممکن ہے جو اس
حوالے نال ہولے ہولے او کوئی دیوی یا پجیڈ دار تہہ حاصل کر گئی ہووے آتے خصوصی
طور تے ایند اشاندہ مجسمہ تیار کرتے عبادت گاہ وچ سجایا گیا ہووے۔

وادئ سندھ دی تہذیب دے زوال دے بعد رقص آتے مجسمہ سازی دا فن
آریا میں دے واسطے نال جنوبی ایشیا وچ پھیل گیا۔ بھارتا منی دی کتاب نیشا ستر وچ
ڈتیاں ہوئیاں رقص دیاں ساریاں قسماں آتے شیو دیوتا دے رقص دیاں جہشاں اتھاواں
گھدیاں گھنیں آتے اپنے علاقائی حوالے نال تبدیلی دے بعد آج تائیں راج گھن۔
سرائیکی وسیب وچ غنی کنٹاں تے خادم کھوسہ دین سرائیکی جہر دیاں
رمزاں آتے نئی سرور تے شہباز قلندر دے درباریں تے دھال نال ملتان دے صادق
علی شہزاد (1950ء.....) دے خواجہ فرید والے مجسمے وچ وی وادئ سندھ دے
آرٹ دا تسلسل نشا ہے۔

حوالے

- 1: سیال، واحد بخش، کمیٹین، مقامیں المجالس (آرڈو ترجمہ) الفیصل ناشران کتب۔ آردو بازار لاہور
اکتوبر 2005ء صفحہ 786
- 2: سیال، واحد بخش، کمیٹین، مقامیں المجالس (آرڈو ترجمہ) الفیصل ناشران کتب۔ آردو بازار لاہور
اکتوبر 2005ء صفحہ 788

- 3: سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقامیں، مجالس (اردو ترجمہ) الفیصل ناشران کتب۔ اردو بازار لاہور
اکتوبر 2005ء صفحہ 560
- 4: سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقامیں، مجالس (اردو ترجمہ) الفیصل ناشران کتب۔ اردو بازار لاہور
اکتوبر 2005ء صفحہ 485
- 5: سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقامیں، مجالس (اردو ترجمہ) الفیصل ناشران کتب۔ اردو بازار لاہور
اکتوبر 2005ء صفحہ 485
- 6: [htt P:// en. wikipedia. org/wiki/Dance_in_India](http://en.wikipedia.org/wiki/Dance_in_India)
date: 21-4-2011
- 7: زہیر رانا، پاکستان۔ تہذیب کا بحران، تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء صفحہ 147
- 8: زہیر رانا، پاکستان۔ تہذیب کا بحران، تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء صفحہ 141
- 9: زہیر رانا، پاکستان۔ تہذیب کا بحران، تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء صفحہ 145
- 10: صدیقی محمد ادریس، وادی سندھ کی تہذیب، گلشن ہاؤس۔ 18۔ مرگ روڈ۔ لاہور 2003ء۔ صفحہ 80
- 11: صدیقی محمد ادریس، وادی سندھ کی تہذیب، گلشن ہاؤس۔ 18۔ مرگ روڈ۔ لاہور 2003ء۔ صفحہ 83
- 12: صدیقی محمد ادریس، وادی سندھ کی تہذیب، گلشن ہاؤس۔ 18۔ مرگ روڈ۔ لاہور 2003ء۔ صفحہ 78
- 13: صدیقی محمد ادریس، وادی سندھ کی تہذیب، گلشن ہاؤس۔ 18۔ مرگ روڈ۔ لاہور 2003ء۔
صفحہ 141
- 14: مورٹمر ویلر، سر۔ وادی سندھ اور تہذیبیں (اردو ترجمہ) بک ہوم۔ 46۔ مرگ روڈ لاہور۔
ستمبر 2003ء۔ صفحہ 61
- 15: [htt P:// en. wikipedia. org/wiki/Mohengo_daro](http://en.wikipedia.org/wiki/Mohengo_daro)
date: 21- 4-2011
- 16: صدیقی، محمد ادریس۔ وادی سندھ کی تہذیب، گلشن ہاؤس۔ 18۔ مرگ روڈ۔ لاہور
2003ء۔ صفحہ 79-80
- 17: صدیقی، محمد ادریس۔ وادی سندھ کی تہذیب، گلشن ہاؤس۔ 18۔ مرگ روڈ۔ لاہور
2003ء۔ صفحہ 131

میڈا عشق وی توں

موجودہ انسانی تہذیب کنوں ہزاراں سال پہلے وادی سندھ وچ دراوڑیں یا انھیں کنوں وی اہوں انسانی زندگی وچ آج وانگوں ڈوبیادی ضرورتاں ہن۔ ہک خوراک تے ہی جنس۔ انھیں دے حصول واسطے انسان کوں ہوں جدوجہد کرنی ہوندی ہئی۔ ہک تاں انسانی نسل دے ارتقاء واسطے عورت کوں خوش رکھنا ہوندا ہا۔ آتے ڈوبنچھ 33
زرعی پیداوار لیوں بارش واسطے نامعلوم آسمانی قوتیں کوں راضی رکھنا ہوندا ہا۔ ایس عمل واسطے اوں کنیں نہ علم ہوندا ہا آتے نہ ہتھیار آتے انھیں ڈوبن چیزیں دا پیداؤش دے عمل دے حوالے نال ہک پے نال رشتہ وی ہوندا ہا۔ یعنی ہک عورت داتے بیاماء دھرتی دا۔
ات واسطے انسان عورت کوں خوش رکھن آتے زرعی پیداوار واسطے آسمانی قوت کوں راضی رکھن لیوں انھیں دی تعریف دا حربہ استعمال کیتا آتے ایندے واسطے او انھیں دے اہوں رقص کریندا ہا۔ گڈاؤں گڈاؤں اتے ساز و سچھدا ہاتے امید رکھدا ہا جو گڈاؤں وچاؤں تے ٹھن ٹھن نال ایہہ قوتیاں خوش تھیندین آتے ہر قسم دے تولیدی عمل کوں جاری رکھدین۔

”آریاؤں کی آمد سے پہلے ہمارے معاشرے کی رہتل جادو کی رہتل تھی۔ جسے جادو کی ثقافت یا میجک کلچر کا نام دیا جاتا ہے اور جس میں عظیم عمل، تمام اوزار، مشینیں، شاعری، گانے، رقص اور دیگر فنونِ فطرت کی قوت پر قابو پانے کے لئے جتن میں تخلیق

کئے۔ (1)

”فطرت کی قوتوں کے خلاف جدوجہد اور کسی کام میں مل کر زور

لگانے کے لئے جس ردھم کی ضرورت تھی۔ وہ جادوگری کے عمل

میں پیدا ہونے والی موسیقی اور رقص کے ذریعے منظم ہوا۔“ (2)

آتے ”اُس دور کی رہتل کا پہلا سرچشمہ جنسی عمل ہے۔ اُس دور کے جو نقش و

نگار ملتے ہیں۔ وہ جنسی عمل کی علامتیں ہیں۔ قدیم شاعری میں سب سے اہم رشتہ مرد

اور عورت کے رشتہ کو قرار دیا گیا ہے۔ جادوگری کی سب سے بڑی دیوی رقص کرتی

ہوئی (Dancing girl) دریافت کی گئی ہے۔ (3)

شاعری دے موضوعات و تعلق جنس نال تاں ہے ای ہے لیکن موسیقی و

تعلق وی اول دور کنوں جنسی عمل نال جڑیا ہویا ہے۔ اول دور دے جادوئی مذہب

”تنزمت“ وچ راہگیں کوں ڈیکھوں تاں اوندے ترے مرحلے ہن۔ پہلا الاپ یا

اکارڈ و جھاہلپ آتے ترے بجھا ڈرت۔ آتے اوہند و متھالوجی کنوں تھیں یں ہوئیں اچ

وی رانج ہن۔ عام راگ آتے خصوصاً طبلے دے حوالے نال۔ ”موسیقی کی تاریخ ہمیں

بتاتی ہے کہ تینوں شکلیں دراصل عورت اور مرد کو ایک دوسرے کو جنسی عمل کے لئے تیار

کرنے کی شکلیں ہیں۔ بلہیت جو ردھم کے ساتھ شروع ہوتی ہے۔ وہ جنسی عمل کے

شروع ہونے کی عکاسی کرتی ہے۔ اور ڈرت جو تیز رفتار ہوتی ہے جنسی عمل کے آخری

حصے کو ظاہر کرتی ہے۔ (4) اینویں ای ”جس طرح جنسی عمل میں ایک دوسرے کے

ساتھ جُونے والے مرد عورت شاعری ناچ اور گانے کو عشق کا لازمی اور تکمیلی عنصر سمجھتے

تھے۔ اس طرح کاشتکاری کا پیداواری عمل کرنے والے بھی شاعری ناچ اور گانے کو

کاشتکاری کا تکمیلی عنصر سمجھتے تھے۔ (5)

”تنز ازم“ (جادوئی ثقافت) دراصل زراعت آتے جنسی عمل کوں ڈو

بنیادی تخلیقی عمل قرار دینا ہا۔ جیندے تکمیلی عناصر ناچ، گاؤں، وچاؤن، ہن۔

فنون لطیفہ دا ایہ سارا عمل دراوڑیں یا انھیں کنوں وی پہلے شروع تھیا آتے آریائیں دے آؤن دے بعد جیرھلے ذات پات دا نظام بٹیا آتے مقامی باشندیں کون غلام بٹاتے شو در قرار دتا گیا تاں انھیں دی ایہ امیر ثقافت وی انھیں کنوں کھس گھدی گئی آتے آریائیں، شو دریں دے دیوتائیں وانگوں انھیں دی ثقافت کون اپٹے ویدیں تے پرانیں دا حصہ بٹا گھدا آتے الہامی قرار دتے ڈتا (6)۔ ایندے بعد ہولے ہولے ہندو عالمیں آتے تاں کیلیں موسیقی کون باقاعدہ ہک علم دی شکل ڈے ڈتی آتے جنک میل (ٹھاٹھ) تیار کر گھدے ہکے تے ول جنسی عمل تے بینہ وساؤن دے وی راگ بن گئے۔ تتر ازم دی ہک سدا سہا گن دیوی ”بھرویں“ ہندو موسیقی وچ بھیروین ٹھاٹھ تے ول راہ گئی بن گئی۔ جیرگی سدا سہا گن ہے آتے ہر موسم تے ہر ویلھے گاؤں وچ سہدی اے۔

موسیقی دے ابتدائی عالمیں چار مت قائم کیجے آتے ہر جنک میل بٹائے۔ لیکن بعد وچ لکشن سنگیت دے مصنف بھانکھنڈے (1860ء-1937ء) ڈاٹھ ٹھاٹھ مقرر کیجے۔ اوندے مطابق سارے راگ انھیں ڈاٹھ ٹھاٹھیں وچ پاتے ویندن (7) کافی انھیں ڈاٹھ ٹھاٹھیں وچوں ہک ٹھاٹھ ہے۔ ایہ جنک میلیں وچ ہاؤینوین نمبر تے ہے آتے گرنٹھیں وچ اینداناں کریر پریامیل ہے۔ لیکن ہک خیال ایہ وی ہے جو اافی ٹھاٹھ کون حضرت امیر خسرو (1325ء-1253ء) شامل کیجے آتے ایندے نال ہک ہی ضلع کافی وی ہے۔ ایہ وی امیر خسرو دی ایجاد ہے۔ کافی ٹھاٹھ دا پہلا راگ وی کافی ہے۔ ایہ سپورن ہے یعنی آروہ آتے انوروہ وچ پورے ست سُر لکھن۔ پنجم اینداوا دی آتے شروع سوا دی ہے۔ ایندے گاؤن دا وقت شام دا ہے۔

آروہ: سارے گم پادھان سا

انورہ: سان دھا پام گ رے سا
 ضلع کافی کھماج، جھنجھوٹی آتے پیلو دا مرکب ہے۔ ایند ا بھاؤ، غزل ٹھری،
 قوالی تے بھجن دا ہے۔ (8)

کافی راہب دیاں آپٹیاں راہبٹیاں وی ہن۔ جنھیں وچوں بھیم پلاسی، سندھورا
 پٹ دیپ، باکیشری، بھارا، بندرا بنسی سارنگ، میاں دی ملہار، شدھ سارنگ، سور داسی،
 ملہارا آتے دھناسری وغیرہ مشہور ہن۔ (9)

آتے انھیں وچوں بعض وچ خواجہ فرید دیاں وی کئی کافیاں ملدین۔
 کافی جتھاں موسیقی دا ہک ٹھاٹھہ آتے ہک راگ ہے اتھاں سرائیکی شاعری
 وچ ہک صنف وی ہے۔ جیندے ناں نال خواجہ فرید آپٹا سارا کلام آکھیے۔

کافی دامنڈھ کیوں ہدھا گیا۔ ایندے بارے مختلف خیالات ہن۔ ہک
 خیال ایہ ہے جو سندھی خصوصاً شاہ لطیف دی وائی ایندی بنیاد ہے لیکن خواجہ فرید دی کافی
 براہ راست شاہ لطیف دی وائی کنوں اخذ کئے نہیں۔ کیوں جو خواجہ فرید کنوں پہلے وی
 کافی گو سرائیکی شاعری موجود ہن۔ کافی کول ایہ ناں ڈیوٹ وچ دی اختلاف ہے۔
 کچھ اینکوں سہون شریف دے حجریں (کافیں) کنوں اکتھھی مشتق سمجھدن لیکن کچھ
 اینکوں عربی دے لفظ قناعت کنوں ماخوذ سمجھدن (10)۔

بالکل اینویں کافی دی ہیئت وچ وی اختلاف ہے۔ حقیقتاً کافی دے سب
 کنوں وڈے شاعر خواجہ فرید (1901ء۔ 1845ء) دی شاعری وچ کافی دی کوئی
 مخصوص فارم کانتی۔ بعض کافیاں جینکوں آسانی نال غزل دی صنف وچ رکھیا و ہج
 سکہے۔ اووی کافیاں ہن۔ ایندے علاوہ انھیں کافیں دی وی کوئی خاص ہیئت مقرر
 کانتی۔ اصل وچ کافی کول شاعرانہ ہیئت آتے موسیقی نال ترلا تے ڈیکھٹا چاہیدا ہے
 ۔ اینویں کافی دے اوزان بارے وی علماء وچ اختلاف ہے۔ کچھ دا خیال ہے جو کافی

موسیقی نال "ماترک چھند" دی لکھی گئی اے۔ لیکن کچھ دا خیال ہے جو کافی اُردو عربی عروض وچ لکھی گئی اے۔ خواجہ فرید گوں ماترک چھند آتے عروض تے مکمل مہارت ہئی۔ آتے انھیں دے ملفوظات (مقائیس الجالس) وچ ایندے کئی ثبوت موجود ہن (11)۔ اٹھیاں کافیاں جیڑھیاں غزل دی فارم دھم دھم زن زیادہ تر عروض دے مطابق ہن۔ لیکن جیرھے شاعر (جیویں جو خواجہ فرید ہن) کوں علم موسیقی نال دلچسپی ہئی۔ او پہلے نال رٹھیکہ منتخب کریندے ہن۔ (12) جیویں جو خواجہ فرید دین بعض کافیاں کوں اندازہ تھیندے۔ خواجہ فرید گوں علم موسیقی تے پورا عبور حاصل ہا۔ ہک مجلس وچ انھیں علم موسیقی تے گفتگو کریندیں ہوئیں فرمایا "اصول راگ جو ہندوستان میں مروج ہیں چھ ہیں اول بھیری، دوسری سری، سوم مینگھ، چہارم ہنڈول، پنجم مالکوں، ششم دپک۔ چنانچہ تمام راگنیاں ان چھ راگوں سے نکلی ہیں۔" ہمیں مجلس وچ انھیں کتاب "مطلع العلوم" دا ذکر وی کیتا۔ اول او کتاب بکول تے خواجہ فرید دے سامنے پڑھی گئی۔ جیندے وچ سارے راگ را پٹیاں دا ذکر ہا۔ (13) اینویں خواجہ فرید گوں آلات موسیقی ر مزامیر نال وی مکمل شناسائی ہئی۔ ہک ہی مجلس وچ مزامیر دے بارے کالھ کریندیں ہوئیں خواجہ صاحب فرمایا "اول آلات جیندے وچ تار لگی ہوئی ہے۔ انھیں وچ سارگی، تنبورہ، آتے ستار وغیرہ ہن۔"

لیکن جیرھے ہوا دے پھوکے نال وجائے ویندن۔ انھیں وچ مڑی، شہنائی آتے بنسری ہن۔ ایہ سب مزامیر آکھیے ویندن۔ ایندے علاوہ دف، ڈھولک، نغارہ وغیرہ ہن۔ ایہ مزامیر وچ داخل کائی (14)

خواجہ فرید آتے خصوصاً چشتی صوفیاء کرام موسیقی دی محفل کوں قوالی آہدے ہن۔ قوالی دی موجودہ شکل حضرت امیر خسرو دی ترتیب ڈتی ہوئی سمجھی ویندی ہے۔ (15) قوالی دا موضوع حمد، نعت آتے منقبت ہوندے۔ قوالی دا اپنا مخصوص

انداز ہے۔ ایندے انداز وچ مخصوص ٹکڑیں داکرمار، مخصوص تالی بولیں دی چلت آتے
تاڑی داکھٹکا ہک خاص لطف پیدا کریندے۔ قوالی کئی آدمی مل تے آہن۔ قوالی وچ
گاوٹ دے بول آتے تال تے زور پڑتاویندے۔ ایندے تال دے سم تے خالی کون
واضح کرن واسطے طبلے، ڈھولک تے زور نال تھاپ ڈتی ویندی اے آتے سارے قوال
زل کراہیں ہتھیں نال تاڑی وچیندن۔ (16)

قوالی وچ ہوں سارے مزامیر کون وی شامل کیتا ویندے۔ خصوصی طور تے
ڈھولک وی شامل ہوندی ہے۔ ہک مجلس وچ خواجہ فریدؒ ڈسایا، مجلس سماع وچ اصل
ڈھولک دا وچاؤن ہے۔ جیرھی صرف کوٹ شریف وچ باقی ہے۔ نہیں جاہیں تے
ڈھولک دی جاہ طبلہ، تنبورہ آتے سارنگی گھن گھدی ہے۔ کوٹ ٹٹھن وچ بعض لوک
مزامیر نال وی آہن آتے وچیندے وی ہن لیکن عام دستور ڈھولک دا ہے۔ (17)
خواجہ فریدؒ قوالی دے علاوہ خالص موسیقی نال دلچسپی دی وجہ کون پے ساز وی
سُندے ہن۔ ہک دفعہ مولوی محمد علی راجن پوری خواجہ فریدؒ دے نوں محل دی تعمیر واسطے
مبارک ڈیوٹن آئے تاں قوال وی نال گھن آئے۔ خواجہ صاحب فرمایا۔ شہنائی وچائی
وہجے۔ قوالیں شہنائی وچ غزلاں سٹائیاں۔ حتی کہ نماز عصر دا وقت تھی گیا۔ عصر دی
نماز دے بعد آپ مسیت دے ہک کونے وچ بہہ گئے آتے قوالیں کون آکھیا جو شہنائی
وچ راگ بھاگ گاؤن آتے قوالیں حکم دی تعمیل کیتی آتے خواجہ فریدؒ محفوظ تھئے۔
(18) (اتھوں ایہ واضح تھیندے جو خواجہ فریدؒ گوں راگیں نال شناسائی ہی)۔

موسیقی نال محبت ڈیکھ تے کئی گلوکار از خود خواجہ فریدؒ گوں لپٹے فن دا مظاہرہ
ڈکھاؤن واسطے آویندے ہن۔ ہک دفعہ ہک قوال آیا آتے طاؤس وچاؤن شروع کر
ڈتا۔ اوں طاؤس آتے مور دی شکل ٹٹی ہوئی ہی۔ خواجہ فریدؒ فرمایا اینکوں لہاسٹو۔ اوں
قوال تصویر لہاسٹی آتے ول خواجہ صاحب کون طاؤس وچا تے سٹایا۔ (19)

خواجہ فرید دے عقیدت مندیں وچ بے شمار ہندووی مَن آتے اووی لپٹے
 فن دامظاہرہ کریندے مَن۔ مولانا رکن الدین مقابمیں الجالس وچ لکھیے۔ ہک دفعہ
 اسماں غلامیں دے دیرے تے موجود ہاسے۔ ہک خادم آتے ڈسایا جو خواجہ صاحب
 فرمیدن۔ سارے لوک آؤنچو ہک تماشا ہے آتے اسماں سارے چلے گیو سے۔ آتے
 خواجہ صاحب دے سامنے بہہ گیو سے۔ مجلس وچ رنگین قالین وچھی ہوئی ہی آتے
 شیشے دے ڈولائین ہلدے لاتھے مَن۔ خواجہ صاحب ہتھ وچ تیسری گھن تے وظیفہ
 پڑھدے پٹھے مَن۔ بشن لال گویا لپٹے ہراہیاں نال ہک پاسے پٹھا ہا۔ اوں رتے
 کپڑے پاتے ہوئے مَن آتے پیریں وچ گھنگر وپدھے ہوئے مَن۔ پہلے اوں
 اٹھی تے رقص کیتا آتے اوندے ہراہی طبلے تے سارنگی نال اوندی سنگت کریندے
 رہیے۔ کجھ دیر رقص کرک دے بعد اوں راگنی تنگ وچ خواجہ صاحب دی ایہ کافی
 گاؤں شروع کر ڈتی ء

شالا راکا ایندم رات

مونچا مٹھوا ، ماٹھوں کاک جا

ایندے نال خواجہ صاحب کجھ محفوظ تھے آتے واہ واہ اکیونے 20)

(دیوان فرید کافی نمبر 26 وچ ایہ شعراں ہے۔ میڈا مٹھوا ماٹھوں کاک

جا۔ شالا راکاں ایندم رات آتے خواجہ طاہر محمود کوریج دے دیوان تے راگنی دانان

پہاڑی لکھیا ہویا ہے)

اینویں بعض مجلسیں وچ ہندووی گندے مَن۔ مولانا عزیز الرحمن خان

لپٹے معروف دیوان فرید دے پیش لفظ وچ لکھدن ”مجھے اُس زمانے کا وہ ناقابل

فراموش واقعہ بار بار یاد آ کر دل کو چر کے لگاتا ہے جب حضور (خواجہ فرید) کی مجلس

قوالی میں ایک نوجوان نامی کاستھ بنارس کی طرف سے آیا ہوا تھا۔ جون موسیقی کے

ساتھ ساتھ خوبصورتی کے تمام لوازمات سے آراستہ تھا۔ اُس کی قوالی کے وقت بلا مبالغہ قیامت پھا ہو جاتی تھی اور حضرت خواجہ کی جو حالت ہوئی تھی۔ وہ خاص خاص لوگ ہی بیان کر سکتے ہیں۔ میرا قلم ان جذبات کی عکاسی سے عاجز ہے۔“ (21)

خواجہ فریدؒ ہک مجلس وچ فرمایا راگ انتہائی مؤثر ہوندا۔ موسیقی نال خواجہ فریدؒ دی دلچسپی دا ایہ عالم ہا جو اپنے وصال والے ڈینہہ بلکہ وصال کنوں کجھ دیر پہلے انھیں دے منظور نظر قوال میاں برکت علی ربانی انھیں کنیں آیا آتے آکھیں ایں غلام کتاب زلیخا وچوں کجھ شعر یاد کیتن۔ میں ستار گھن آواں تے پیش کراں۔ لیکن آپ نے انکار کر ڈتا۔ برکت علیؒ ڈوجھے دفعہ دل عرض کیتا تاں آپ اجازت ڈے ڈتی مگر حاضرین آکھیا جو خواجہ صاحب تے ضعف آتے استغراق طاری ہے۔ ایہ مناسب کئے نھیں۔ (22)

خواجہ فریدؒ دی حیاتی وچ تقریباً ہر عرس تے قوالیاں تھیندیاں ہن آتے مختلف قوالیاں دیں چوکیاں لگدیاں ہن حتیٰ کہ اجیر شریف وچوں وی قوال آندے ہن۔ جیندے وچ خواجہ فریدؒ دا مستقل منظور نظر قوال برکت علیؒ وچ شامل تھیندا ہا۔ آتے بعض اوقات خواجہ فریدؒ کہے وی برکت علیؒ کوں سُن دے ہن۔ برکت علیؒ دا تعلق امرتسر دے گھرا لے نال تھیندا ہا۔ جیندے وچ موجودہ دور دے معروف ذکا غلام حسن شگن وی شامل ہن۔ (23) ہک مجلس وچ خواجہ فریدؒ برکت علیؒ بارے فرمایا جو برکت علیؒ کوں فن راگ وچ کمال حاصل ہے۔ اوکوں چار سو کنوں زیادہ راگنیاں یاد ہن۔ ایں سلسلے وچ او عالم فاضل ہے آتے ہر راگنئی دے اختراع آتے تالیف وچ مہارت رکھ دے۔ (24)

انھوں ایہ ظاہر تھیندے جو خواجہ فریدؒ دیں کافیں دی کمپوزنگ برکت علیؒ کریندا ہوسی۔ ویسے خواجہ فریدؒ خود وی موسیقی تے مہارت رکھن دی وجہ کنوں کمپوزنگ

دے اسرار رموز چاند سے ہوں۔ ہک محفل وچ انھیں ڈھولک وچاوں والے کون ٹوکیا
 آتے اوکوں مدھم سر وچ وچاوں دا آکھیا۔ ایندا مطلب ایہ وی ہے جو خواجہ فرید گول
 آتے تیور سُر میں وچ فرق کر سگدے ہن بلکہ نت نویں مقامی راگنیں دی اختراع
 کنوں وی باخبر راہندے ہن۔ ہک دفعہ گلی وچ ہک آدمی گانمن گاندا ویندا ہا۔ خواجہ
 فرید اوسن تے آکھیا جو خیال گانمن نشی غلام حسن گانمن (1848ء۔ 1791ء) دی
 اختراع ہے۔ جڈاں جو خیال پہلہ (جملہ) میرن شاہ دی ایجاد ہے۔ (25)

خواجہ فرید دی موسیقی تے اتلا مہارت دی وجہ کنوں اندازہ تھیندے جو اوکافی
 لکھن کنوں پہلے نال رٹھیکہ خود منتخب کریندے ہوں۔ (26)

خواجہ فرید دے کافیں دے بعض مجموعیں خصوصاً خواجہ طاہر محمود کوریجہ دے
 دیوان آتے ہر کافی نال راگ داناں لکھیا ہویا ہے۔ ایندے بارے میکوں ریکارڈ
 آتے کچھ نہیں ملیا۔ لیکن اندازہ ہے جو ایہ خواجہ فرید خود ڈسائے ہوں یا اول برکت علی
 اینویں کمپوز کیتے ہوں۔

میں گالھ کون ہوں سارا ودھا گیاں۔ میڈا مقصد ایہ ہے جو قارئین کون علم
 تھیوے جو خواجہ فرید دی علم موسیقی تے مہارت دی وجہ کنوں انھیں دیاں اکثر کافیاں
 مقبول عام راگنیں یا راگنیں وچ تخلیق کیتیاں، گھنیں جیڑھی ہک شعوری کوشش تھی
 سگدی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو خواجہ فرید دی کافی بے شمار گلوکاریں شوق آتے جذبے نال
 گائیں۔ کیوں جو انھیں وچ ہک خاص خوبصورتی، تاثیر آتے مخصوص کیفیت پیدا
 تھیندی ہے آتے گلوکاریں کون ونڈی ہے۔

کافی کون گاون واسطے غزل تے گیت وانگوں استھائی آتے انترہ ہوندے
 مگر عام طور تے کافی گاون کنوں پہلے گلوکار مختلف الاپ گھندے آتے دل کوئی شعریا
 ڈوہڑہ آہندے۔ کافی گاون دے دوران مختلف تانیں نال اوکوں سجایا ویندے۔ غزل

دی نسبت کافی وچ کلاسیکی رنگ آتے سُر میں دا پھیلاؤ زیادہ ہوندے۔ ایہ آتلے سُر میں وچ شاندار لگدی ہے۔ معروف گلوکار میں وچ استاد سلامت علی خان زاہدہ پروین، حسین بخش دیاں گائیاں ہونیاں کافیاں گائیکی دے اعلیٰ نمونے ہن۔ کچھ گلوکار میں کافی کوں لوک کہتیں دے رنگ وچ آکھیے ایندے باوجود ایہ ہوں ہڈ اثر ہن۔ (27)

خواجہ فرید دے کافیاں کوں بدروملتانی، ثریا ملتا نیکر، فقیرا بھگت، موہن بھگت، حسین بخش خان ڈلھڑھی، سخاوت حسین دے علاوہ آج دے بے شمار گلوکار میں گائیں آتے کاندے پھین۔ انھیں وچ ہر گلوکار دا اپنا سٹائل ہے۔ خواجہ فرید دی ہک کافی ”پیلاں پکیاں نی وے“ کوں ثریا ملتا نیکر، حسین بخش خان آتے پٹھالے خان دی گائے۔ ثریا ملتا نیکر اوکوں ہک بے پھلکے لوک گیت دی شکل وچ آکھیے۔ جڈاں جو حسین بخش خان اوکوں ہک خاص کلاسیکی انداز وچ عاشق علی خان دی بے مثال تان دا انداز ڈتے جڈاں جو پٹھالے خان دا انداز ہک گہرے قسم دا وجدانی رعارفانہ انداز ہے۔

پٹھالے خان 1926ء وچ تنبووالا تحصیل کوٹ ادو ضلع مظفر گڑھ وچ چایا۔ اوہدا خاندانی ناں غلام محمد ہا۔ پٹھالے خان دے والد داتاں خمیسہ خان ہا آتے اوکھار دا کم کریندا ہا۔ پٹھالے خان ستویں جماعت وچ پڑھدا ہا جو اوہدا وڈیرا فوت تھی گیا۔ اوہدی ماں غریبی دے حال وچ اوکوں پالیا۔ پٹھالے خان موسیقی پہلے لیدے دے ہک استاد نذر حسین خان آتے بعد وچ وہو دے قاضی رمضان کونوں سکھی۔ (28)

لیکن ہی روایت دے مطابق انھیں ایہ فن بابا میر خان کیوں سکھیا۔ (29)

لیکن موسیقی نال جنون دی حد تائیں محبت اوکوں اپنے ریاض نال ہک وڈا گلوکار بیٹا یا او موسیقی دے اسرار رموز چاند ہا۔ آتے اوہدے گائیکی دے انداز کھائیں کھائیں کلاسیکی یا نیم کلاسیکی موسیقی دی بھلک نال موسیقاریں وچ خود کوں منوایا۔ پٹھالے خان دا خواجہ فرید نال کوئی وجدانی رشتہ ہا۔ اوں خود کوں خواجہ فرید

دیں کافیں کچاؤں واسطے وقف رکھیا آتے ہوں ساریاں کافیاں کچیاں۔ اوں اہٹی
 مخصوص سائل آتے مؤثر گلوکاری نال خواجہ فرید دی شاعری دے عارفانہ میلانات
 کوں نویں معانی ڈتے۔ آتے عالمی سطح تے منوائے۔ شاید قدرت خواجہ فرید دی
 شاعری دے سوز و گداز کوں دنیا تے نشا بر کرڻ واسطے پٹھائے خان کوں جنم ڈتا۔
 حیدرے وچ پٹھائے خان دیں اہٹیں محرومیں دا ڈکھ وی شامل تھی گیا۔ جتھاں خواجہ
 فرید دے کلام وچ Muse دیوی البندی اے اُتھاں پٹھائے خان دے گلے وچ
 سرسوتی دی آواز وی گونجی ہے۔

پٹھائے خان دی طرفوں خواجہ فرید دیں مختلف کچائیں ہونیں کافیں وچ
 تفریق یا موازنہ کرڻ میڈے واسطے ممکن نہیں۔ ات واسطے اُتھاں میں صرف اُنھیں
 دی ہک کچی ہوئی کافی ”میڈا عشق وی توں“ دا ذکر کرینداں۔ اگرچہ فن دا ایہ شاہکار
 نمونہ کہیں وی تبصرے دا نہ محتاج اے آتے نہ اوندیں خوبیوں کوں سمجھاسکدے کیوں جو
 اوند اعلق صرف سٹن آتے لطف تے روحانی مسرت حاصل کرڻ نال ہے۔ ایں کافی
 پٹھائے خان دے اندر تخلیقی عمل کوں رواں دواں کر ڈتا آتے اوکوں جذبے نال کچاؤں
 دا انداز وی سکھایا۔

خواجہ فرید دیں کافیں دے فنی حسن تے کچاؤں کرڻ میڈے واسطے ہک مشکل
 کم اے۔ ایں حوالے نال تجزیہ کریندے ہونیں ہر کافی میڈے ہتھوں تلک ویندی
 ہے۔ ”میڈا عشق وی توں“ خود فن شاعری دا ہک اعلیٰ نمونہ ہے۔ ایہ لپٹے مطالب
 فلسفیانہ فکر فنی حسن آتے تاثیر نال مالا مال ہے فنی حسن وچ ایہ فکری آتے لسانی حوالے
 نال صنعتی تضاد دا اپنا آپ نمونہ ہے۔ مثال دے طور تے ایں کافی دا پہلا شعر لپٹے
 مفہوم وچ ہک نظریے وچ یقین آتے ایمان دی کچاؤں کریندے لیکن آخری شعر
 ”امکان“ دی کچاؤں کریندے۔ جیرھا ہمیشہ مذہب آتے فلسفے وچ شبہات دا موضوع

ریہے۔ اینویں لسانیاتی حوالے نال صنعتی تضاد شعریں وچ ہی خوبی پیدا کیتی ہے۔

میڈا ڈکھ سکھ 'رودن' کھلن وی تون

میڈا درد وی تون درمان وی تون

میڈیں خوشیں دا اسباب وی تون

میڈے سولیں دا سامان وی تون

پٹھائے خان دی گائیکی دے فن تے مہارت این کافی کون منتخب کیے۔

آتے کافی آتے درج راگ ملہار دی بجائے اینکوں "ایمن" وچ آکھے۔ کلیان ٹھاٹھ

دی این راہنٹی مدھم (تیور) ہے۔ باقی سارے سُر شدھ (خالص) ہن۔ ایند ابرن

(سُریں دی تعداد) سپورن (ست سُریں داراگ) ہے۔ وادی سُریں (کہیں راگ)

وچ کثرت نال استعمال تھیون والا سُریں گندھارا آتے سمو وادی (گھٹ اہم) نکھاد

ہے۔ کافی واوقت رات دا پہلا پہر ہے۔ ایندی خاص تال نی رے گا ماگارے نی سا

ہے۔ آروہ سارے گا ما پادھانی سا آتے اور وہ سانی پاماگارے سا ہے۔ (30)

ماضی وچ اینکوں یمن آتے ایمن کلیان آکھیا ویندا ہا۔ بعد وچ این راگ

کوں یمن دی ڈو جھی قسم سمجھ تے گایا تے وچا یا وچن لگا۔ اہ کل یمن یا یمن کلیان ڈو

انج انج راگنیں دی شکل وچ رانج ہن۔ فرق صرف اتلا ہے جو ایندی انور وھی وچ

شدھ مدھم کوئل لائی ویندی ہے۔ ایمن یا یمن کہیں شہر دی ناں نال مناسبت دی وجہ

کنوں ہے۔ (31)

پٹھائے خان غلام علی دے برخلاف "رئی" ہوون دی بجائے میڈم نور

جہاں وانگوں کھلے کھلے نال گاؤن والا فنکار ہے آتے اوں این کافی کون وی کھلے کھلے

نال گائے۔ چونکہ پٹھائے خان کون کافی گاؤن دے فن تے مہارت ہئی۔ ات واسطے

انہیں اس کافی کون کاؤن ویلھے فن دے تقاضے پورے کیتن۔

کافی کاؤن کنوں پہلے جیویں گلوکار الاپ گھندن آتے کوئی شعر یا ڈوہڑہ وی پڑھدن۔ پٹھائے خان وی اس کافی کنوں پہلے خواجہ فرید دا بک ڈوہڑا پڑھیے ☆
 کافی کاؤن وچ مختصر تائیں نال اوکوں سجایا ویندے لیکن پٹھائے خان اپنے مخصوص انداز وچ بعض جاہیں تے لمبیں تائیں نال رنگ جمائے۔ جیندے وچ سُرین دا پھیلاؤ معمول کنوں زیادہ ہے۔ اینویں کافی دے مخصوص انداز وچ اینکوں اُچے سُرین وچ گائے۔ اس طرح گائیکی دا ایہ انداز پٹھائے خان دے مخصوص سائل دا شاہکار بن گئے۔ جینویں خواجہ فرید دی کافی دے فنی حسن دا تجربہ مشکل ہے۔ اینویں پٹھائے خان دی آواز دا مخصوص حسن آتے فن گائیکی دا تجربہ وی اوکھا ہے۔ تاہم خواجہ فرید دی ایہ شاہکار کافی ایمن راگ دین دل پذیر سُرین وچ پٹھائے خان دی مستانی گائیکی نال سرائیکی موسیقی دا ہک غیر فانی شہکار بن گئی اے۔ جتھاں شاعری موسیقی آتے گائیکی دی سکون ہک اکائی دار روپ گھن گھدے آتے ہمیشہ زندہ رہن والا نمونہ بن گئے۔ جیرھا ہمیشہ لوکیں دے ویس کوں گر میند اراسی۔

☆ ایہ ڈوہڑا خواجہ فرید انہیں بکے سارے ڈوہڑے جیرھے خواجہ فرید دے نال نال منسوب ہن
 مختلف شاعریں دے خود ساختہ ہن۔ پٹھائے خان وی انویں خواجہ فرید دے ڈوہڑے پڑھا ہا۔ ہک دفعہ میں
 انہیں کون ایہ کچھ ملتی تان انہیں آکھیا میں تان تیلے ہوئے ڈوہڑے پڑھاں۔ دل انہیں وعدہ کیتا جو میں
 آجوں تے ایویں نہ کریں۔ پچھن انہیں ایہے آتے ملن کتیاں؟ (۱۰۰)

حوالے

1: زیر مائنا پاکستان تہذیب کا بحران۔ تخلیقات 29۔ سہیل روڈ۔ صفایا والا چوک۔ لاہور

ستمبر 1997ء۔ صفحہ نمبر 143-141

- 2: زمیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران۔ تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء۔ صفحہ نمبر 145
- 3: زمیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران۔ تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء۔ صفحہ نمبر 146
- 4: زمیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران۔ تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء۔ صفحہ نمبر 209
- 5: زمیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران۔ تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء۔ صفحہ نمبر 258
- 6: زمیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران۔ تخلیقات، 29۔ ٹیبل روڈ۔ صفحہ والا چوک۔ لاہور
ستمبر 1997ء۔ صفحہ نمبر 146
- 7: انجم شیرازی، مہادیات موسیقی۔ اردو سائنس بورڈ۔ 299۔ اپر مال روڈ۔ لاہور طبع اول
2005ء صفحہ 50-69
- 8: ظا انصاری، ایوان الغیض سحر۔ خسرو نامہ المعروف خسرو شناسی۔ مشتاق بک کارز۔ اردو بازار۔
لاہور صفحہ 310-311
- 9: جونہو عبدالجبار ڈاکٹر۔ کافیاں۔ بزم ثقافت۔ ملتان۔ جون 2003ء۔ صفحہ 35
- 10: جونہو عبدالجبار ڈاکٹر۔ کافیاں۔ بزم ثقافت۔ ملتان۔ جون 2003ء۔ صفحہ 35
- 11: سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقامیں، مجالس، الفیصل، ناشران، داتا جرنل کتب، اردو بازار لاہور۔ اکتوبر
2005ء۔ صفحہ 345-568-569
- 12: جونہو عبدالجبار ڈاکٹر۔ کافیاں۔ بزم ثقافت۔ ملتان۔ جون 2003ء۔ صفحہ 37
- 13: سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقامیں، مجالس، الفیصل، ناشران، کتب، اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ
491
- 14: سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقامیں، مجالس، الفیصل، ناشران، کتب، اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ
نمبر 782
- 15: انجم شیرازی، مہادیات موسیقی۔ اردو سائنس بورڈ۔ 299۔ اپر مال روڈ۔ لاہور طبع اول
2005ء۔ صفحہ 145
- 16: انجم شیرازی، مہادیات موسیقی۔ اردو سائنس بورڈ۔ 299۔ اپر مال روڈ۔ لاہور طبع اول
2005ء۔ صفحہ 146

- 17: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 1102
- 18: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 465
- 19: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 575
- 20: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 431
- 21: عزیز الرحمن خان، دیوان فرید۔ عزیز الطابع الیکٹرونک پریس، بہاول پور۔ صفحہ 4
- 22: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 1108
- 23: انجم شیرازی، مہادیات موسیقی۔ اردو سائنس بورڈ۔ 299۔ اپر مال روڈ۔ لاہور طبع اول 2005ء۔ صفحہ 110
- 24: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 491
- 25: سیال واحد بخش، کمیٹن، مقامیں الجالس، الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور 2005ء۔ صفحہ 405
- 26: جوئیچو عبدالجبار ڈاکٹر۔ کافیاں۔ بزم ثقافت۔ ملتان۔ 2003ء صفحہ 37
- 27: انجم شیرازی، مہادیات موسیقی۔ اردو سائنس بورڈ۔ 299۔ اپر مال روڈ۔ لاہور طبع اول 2005ء۔ صفحہ 147
- 28: روزنامہ پاکستان۔ ملتان ویب رگ ایڈیشن۔ مورخہ 22 مارچ 2011ء
- 29: [http:// en. wikipedia. org/wiki/Pathanay_Khan](http://en.wikipedia.org/wiki/Pathanay_Khan)
- 30: جوئیچو عبدالجبار ڈاکٹر۔ کافیاں۔ بزم ثقافت۔ ملتان۔ 2003ء صفحہ 104-115
- 31: ظا الصاری، ابوالفیض سحر۔ خسر و نامہ المعروف خسر و شناسی۔ مشتاق بک کارز۔ اردو بازار۔ لاہور صفحہ 306

جائزے

”پچھیرا“ دا مطالعہ

ایہ بکے یقین دی گالھ ہے۔ جو سرائیکی زبان نال محبت رکھن والا میڈیا ہر قاری پروفیسر شوکت مغل آتے سرائیکی زبان ادب آتے تاریخ بارے انھیں دے کم کنوں واقف ہوسی۔ ات واسطے میں اتھاں انھیں دا کوئی تعارف نہ کرویاں بلکہ صرف ”پچھیرا“ بارے گالھ کریاں۔

”پچھیرا“ پروفیسر شوکت مغل دے لسانی ادبی تاریخی آتے فریڈیات دے حوالے نال مضمونیں دا ترجمہ مجموعہ اے۔ ایس کنیں پہلے انھیں دے ایس قسم دے ڈو مجموعے ”کھوتے کھوٹا“ آتے ”کٹائی“ آچکین۔

”پچھیرا“ 2009ء وچ ”جھوک“ پبلشرز ملتان چھاپیے۔ ایندے وچ کل تیرھاں مضمون شامل ہن۔ جینکوں ڈو حصیں وچ ونڈیا گئے۔

1: علمی مضامین 2: فریڈیات

انھیں مضمونیں دی ترتیب کجھ ایس طور تے ہے۔

علمی مضامین:

- 1: کجھ سرائیکی اُردو ہندی تے پنجابی بارے
- 2: سرائیکی زبان دا ارتقاء
- 3: سرائیکی وچ لوک قصے دی روایت
- 4: سرائیکی زبان وچ پہا کے

- 5: کھوتا سہول..... ہک ناں چڑھیا دھاڑل
 6: کڑیل خان ملتانی دا پوتر ارحیم یار خان
 7: سرانگی ادب وچ جنسی حوالے
 8: سندیس راسک دا تجزیاتی مطالعہ..... سرانگی دے حوالے نال
 9: پاکستان آتے جدید عصری تقاضے
 فریدیات:

10: کلام فرید دیاں لسانی پرتاں

11: خواجہ فرید دا آفاقی پیغام

12: سرانگی لفظ ”گوئیں“ دی بحث

13: خواجہ فرید دے کلام وچ محبت تے امن واسنیہا

کتاب دا پہلا مضمون جیویں جو میں ڈسیم۔ سرانگی اُردو ہندی تے پنجابی بارے ہے۔ ایں مضمون وچ پہلے او اُردو دی گالھ کُریدین۔ ایہدی ابتداء وچ انھیں محمود شیرانی، ڈاکٹر وزیر آغا، ڈاکٹر محی الدین قادری زور دے اُردو بارے نظریات ڈتن۔ آتے اُردو دی تعمیر وچ سرانگی دے اثرات دا ہر حوالے نال جائزہ گھدے۔ ایہدے بعد او پنجابی زبان بارے گالھ کُریدین۔ او اکبر اعظم دے دربار دے ہک معروف رتن ابوالفضل (1612-1551ء) دی کتاب ”آئین اکبری“ دا حوالہ ڈیندیں ہوئیں اہدن جو ایں کتاب وچ زبانیں دا جھٹھاں حوالہ ڈتا گئے اتھاں پنجابی زبان دا کھائیں ناں کائے۔ او اے وی ڈسیدین جو امیر خسرو (1325-1253ء) دی منظوم ”مہینہ“ لغت ”خالق باری“ وچ ادھ کنوں زیادہ لفظ سرانگی زبان دے دن۔ ایہدے نال او ڈاکٹر نبی بخش بلوچ، ڈاکٹر ناموس آتے تاریخ ادبیات مسلمانان ہندو پاک دے حوالے ڈیندیں ہوئیں اہدن جو سرانگی پنجابی زبان کنوں ہک پُرانی زبان

اے آتے ایندے نال نال اوایہ غلط فہمی وی دور کریندین جو سرانیکئی سنسکرت وچوں مکھتی ہوئی زبان اے۔ ایندے اہگوں کالھ ودھیندیں ہوئیں عین الحق فرید کوئی ڈاکٹر وزیر آغا آتے علامہ عتیق فکری دے حوالے نال ڈ سیندن جو نہ صرف سرانیکئی زبان سنسکرت وچوں مکھتی ہوئی زبان نہیں بلکہ خود سرانیکئی دے سنسکرت آتے اثرات سن۔ (ایندا ثبوت انھیں دے بعد دے ہک مضمون سندیس راسک وچوں وی مل ویندے)۔ نال نال پروفیسر شوکت مغل این پڑاٹے نظریے کوں وی رد کریندن جو سرانیکئی ہندی زبان واپر چھاواں ہے۔ انھیں دا خیال اے جو ہندی ہوں بعد وی زبان اے۔ البتہ ایہ غلط فہمی ات واسطے پیدا تھی اے جو بعض کتابیں آتے اشعار وچ سرانیکئی کوں ”ہندی“ آکھیا گئے۔ جیرھا بالکل غلط اے۔

ایہ مضمون کئی حوالیں نال ہوں اہم اے۔ مثال دے طور تے

1: سرانیکئی زبان کہیں وی ہی زبان خصوصاً پنجابی آتے ہندی دالہجہ نہیں آتے نہ سنسکرت وچوں مکھتی اے۔ بلکہ ایہ ہک آزاد زبان اے آتے انھیں ڈ وہیں زبانیں کوں زیادہ ہڈائی اے۔

2: اُردو وی سرانیکئی زبان کوں ہوں بعد وی زبان اے آتے اُردو وی تعمیر وچ سرانیکئی زبان داسب کوں زیادہ حصہ اے۔

ایں طور ایہ مضمون سرانیکئی زبان بارے ہوں سارنیں غلط فہمیں کوں دور کریندے۔ ایں مضمون دی ایہ وی خوبی اے جو ایہ ہوں واضح ہے۔ ایندے وچ کہیں قسم دا ابھام کاسی۔ اُردو ہندی پنجابی تے سرانیکئی دے درمیان رشتیں کوں ہوں سلیس آتے رواں انداز وچ نشا بر کریندے۔

ایندے بعد ڈ وچھا مضمون ”سرانیکئی زبان دا ارتقاء“ دے ناں نال اے۔ ایں مضمون کوں پروفیسر شوکت مغل وادی سندھ دیں پرائیں انسانی سلیس منڈا آتے

دراوڑیں دی تاریخ کنوں شروع کریندن۔ اُتے مضمون دے مُنڈھ وچ ای ڈس ڈیندن جو سرائیکی زبان دامنڈھ دراوڑیں، کول، بھیل، سنہال وغیرہ دیں زبانیں تے ہدھاہگئے۔ اُتے اپنٹے ایں دعوے دی ثبوت وچ منڈا قبائل دی ہک زبان منڈاری دی لغت دے سرائیکی زبان تے اثرات کول نشا بر کریندن۔ اُتے ایندیاں ڈھیر ساریاں مثالاں وی ڈیندن جو اُچ وی سرائیکی زبان وچ منڈاری زبان دے لفظ کتلا حد تائیں داخل ہن۔ ایندے نال نال او دراوڑ زبانیں اُتے آریائی زبان سنسکرت دے سرائیکی زبان تے اثرات وی نشا بر کریندن۔ اتھاں او ہک معروف آریائی زبان ”پالی“ داوی ذکر کریندن جیرھی ہدھ مت دی مذہبی زبان ہئی۔ اُنھیں دا خیال اے جو ہدھ بھکشو ملتان وی آئے اُتے پالی زبان اکیندے ہن۔ اُنھیں بھکشوئیں دا کم ”گھاٹیں“ نال تیل کڈھن ہا۔ ات واسطے ”تیلیں“ کول پالی وی آکھیا ویندا ہا۔ اُتے اُچ تیں ملتان دے ”تیلیں“ کول پالی آکھیا ویندے۔ جیرھا سرائیکی زبان اُتے پالی زبان دے اثرات دا نتیجہ اے۔

گالھ کول اہوں تے فریندیں ہوئیں پروفیسر شوکت مغل ملتان تے سکندر یونانی دے حملے دی گالھ کریندن۔ اُتے ایں حوالے نال سرائیکی زبان اُتے قدیم یونانی زبان دے جیرھے اثرات پئے اُنھیں کول وی بیان کریندن حتی کہ مسلمانیں دے دور تائیں آہنچدن اُتے عربی، فارسی زبانیں دے سرائیکی تے اثرات کول کئی حوالیں نال بیان کریندیں ہوئیں اُنھیں دا خیال اے جو خصوصی طور تے فارسی زبان سرائیکی زبان دے مصداق تریکیں افعال، فقریں دی پٹا وٹ، صوتیات اُتے رسم الخط تائیں اثر چھوڑے۔ سرائیکی زبانیں اُتے اُنھیں زبانیں دے اثرات دے حوالے نال او پاکستانی ہمسایہ زباناں پشتو، بلوچی، سندھی، براہوی، گوجری، ہندکو اُتے پنجابی دے اثرات کول وی تسلیم کریندن۔ ایندے اہوں او سرائیکی زبان بارے لکھدن۔

جو سرائیکی ہک تہذیبی اُتے ثقافتی زبان اے اُتے ایندیاں اکھلاں، محاورے،
 ’بھارتاں، دُعا کیں، پلوتے، لولیاں، لوک گاؤں ایندے ثقافتی طور تے امیر زبان ہون
 دا ثبوت ہن۔ اِتھاں اُو خصوصی طور تے پہا کیں داوی ذکر کریندن۔ پروفیسر شوکت
 مغل دے مطابق پہا کے عورت ذات بٹائیں اُتے پہا کیں دیں موٹھی صفتیں دی
 وضاحت کریندیں ہونیں ایہ وی ڈ سیندن جو ایہ عورت دی زبان توں ادا تھیندن
 ایندے وچ طنز تے اصلاح دا پہلو ہوندے اُتے عام طور تے ایہ ہم قافیہ ہوندن۔

ایندے بعد اوسرائیکی دیں مخصوص چکرا رازیں ہاں ’جا ڈا اگا کادے بارے
 ڈ سیندین اُتے انھیں دی ادا تگی بارے وی گالھ کریندن۔ اُتے آخر وچ سرائیکی
 زبان دی اصلیت بارے لکھدن اُتے سرائیکی دی وجہ تسمیہ بارے جتلا وی نظریے
 ڈتے، گھین انھیں دا منڈھ کنوں آخر تا میں ذکر کریندن۔ جیرھے تقریباً پنج ہن اُتے
 آخر وچ سرائیکی زبان دے مختلف لہجیں دی گالھ کریندن اُتے مقامی زبانیں دے
 رشتے وچ اوسرائیکی اُتے سندھی کول ماہ تے دھی اُبدن۔

اگلا مضمون ’سرائیکی وچ لوک قصیں دی روایت‘ بارے ہے۔ پروفیسر
 شوکت مغل دے نزدیک سرائیکی وچ سرائیکی لوک قصیں دی روایت اِتلا پُرائی اے
 جتلا سرائیکی وسیب۔ انھیں دے نزدیک سرائیکی لوک قصہ اسما ڈاپٹا لوک قصہ ہے
 اُتے ایہ لوک سانجھ وی علامت ہے۔ انھیں دے نزدیک صدیاں کنوں ایہ لوک قصے
 سینہ در سینہ چلے آئین۔ ایندے نال اوقصہ بیان کرن والے شخص ’قصولی‘ دا خصوصی
 کردار وی ڈ سیندن۔ پروفیسر شوکت مغل قصیں کول ڈ وحوالیں نال ڈ بدن۔ ہک تاں
 زبانی قصے اُتے ڈ وچھے لکھینے ہوئے قصے۔

زبانی قصے سٹاؤن والے قصولی دا ذکر کریندیں ہونیں اوقصہ بیان کرن دے
 انداز داوی ذکر کریندن۔ جو اوقصہ کیرھے انداز وچ شروع کریندے اُتے کیویں

اوکوں توڑتائیں پچھندے آتے او ایندے نمونے وی درج کریندن۔ اوسرا نیکی ویسب دے کچھ خاص ”قصولیں“ دے نال وی ڈسیندن آتے ایں سلسلے وچ خصوصی طور تے ریڈیو پاکستان ملتان دے کردار دی تعریف کریندن۔ ایندے نال لکھیں ہوئیں قصیں بارے مختلف کتابیں دے نال وی ڈسیندن۔ جیندے وچ اشرف بزدار طاہر غنی، غامی بہاول پوری آتے عبداللہ عرفان دا خصوصی طور تے ذکر کریندن آتے عبداللہ عرفان دی کتاب ”نا تھ جی“ کوں اہم قرار ڈیندن۔ آتے مضمون دے آخر وچ نمونے دے طور تے ہک لوک قصہ درج کریندن۔

لوک قصہ نہ صرف کہیں زبان دی قدامت دا ثبوت ہوندے بلکہ کہیں وی قومیت دے مزاج آتے روایات کوں وی نشا بر کریندے۔ انھیں قصیں وچ لوکیں دے خواب، خواہشات، ہوں سوئے انداز وچ نشا بر ہوندن۔ لوک قصیں دیں حوالیں نال اسان کہیں وی قومیت دا نفسیاتی جائزہ گھن سگدوں۔

سرا نیکی وچ بلاشبہ لوک قصیں دی روایت ہوں پرائی اے۔ لیکن ایندے آتے زیادہ تحقیقی کم نہیں تھیا۔ ایں حوالے نال شوکت مغل دا ایہ کم اہم اے آتے اہوں تے کم کرن والیں سانگے تحریک دا باعث وی ہے۔

اگھا مضمون ”سرا نیکی وچ پہا کے“ ہے۔ ایہ وی ہک اچھا موضوع اے جیندے آتے ہوں گھٹ کم کیتا گئے۔ تاہم پروفیسر شوکت مغل ایندے آتے کم کیتے آتے ہوں سارے پہا کے کٹھے کیتن۔ آتے کئی حوالیں نال انھیں دا تفصیلی تجزیہ وی گھدے۔ شوکت مغل دا خیال ہے۔ جو اکھاٹاں مردیں دیاں بٹائیاں ہوئیاں ہن آتے پہا کے عورتیں دے۔ شوکت مغل دے نزدیک پہا کے عورتیں دی خالص زبان، سچے جذبے آتے سوچ تے احساسات دے اظہار ہوندن۔ ایندے نال او پہاکیں کوں مختلف موضوعات دے حوالیں نال تقسیم کریندن آتے تجزیہ وی کریندن۔ شوکت مغل

دا یہ تحقیقی کم وی ہوں قابل قدر اے۔ اس مضمون وچ ہوں سارے پہاکیں کوں محفوظ
کیا گئے تاہم میکیوں شبہ اے جو ایہ سارے پہا کے عورتیں دے بٹائے ہوئے ہن
کیوں جو عورتیں دے حوالے نال مردیں دے بٹائے ہوئے پہا کے تھی سکدن۔

اگلے مضمون دا عنوان ”کھوتا سہول“ ہک ناں چڑھیا دھاڑل“ ہے۔ کھوتا
سہول ضلع مظفر گڑھ دا ہک پڑاٹا دھاڑل ہا۔ اوندی کہانی ایف ڈیلیو۔ سکیمپ ایٹی
کتاب ”ملتان سٹوری“ (1917ء) وچ لکھی اے۔ ”ملتان سٹوری“ کوں بعد وچ
شوکت مغل ترتیب ڈتا۔ مگر اس کہانی دا کوئی منڈھ پائند نہ لھیا۔ ات واسطے پروفیسر
شوکت مغل ایندے اُتے کم جاری رکھیا۔ اُتے جیر ہایا مواد ملیا اوکوں کٹھا کرتے اس
مضمون دی شکل وچ مکمل کیا اُتے اس حوالے نال ”کھوتا سہول“ بارے آکھیں
ہوئیں واریں دے ہتھ لگے حصے وی درج کیتن۔

اس توں اگلا مضمون ”کڑہل خان ملتان دا پوتر ارحیم یار خان“ ہے۔ اس
مضمون دی کہانی وی پہلے مضمون وانگوں ہے۔ ایہ مضمون وی سکیمپ دی ”ملتان
سٹوری“ دی ہک کہانی کوں مکمل کرن دی کوشش اے۔ اس مضمون وچ کڑہل خان
دے ہن تائیں شجرے کوں درج کیا گئے۔

ایہ مضمون ملتان دے ہک پہلوان خاندان نال تعلق رکھدے۔ ایہ مضمون
اُتے پچھلا مضمون جیرھے موضوعات نال تعلق رکھدن۔ اوندے اُتے وی سرائیکی وچ
تقریباً نہ ہووٹ دے برابر کم اے۔ سکیمپ دیں ملتان کہانیاں اُتے کم کرن اُتے
اوندے بعد انھیں کہانیاں دا اگلا پچھا کولن ہک مشکل کم ہا۔ جینکوں شوکت مغل دے
جذبے توڑ تائیں بچائے۔ اٹھھے کردار سرائیکی وسیب دی تاریخ دا حصہ ہن۔ جینکوں
بعض تعصبات اُتے عدم دلچسپی دی وجہ کوں نظر انداز کیا گئے؟ شوکت مغل اٹھھے
موضوعات تے وی کم کرتے وسیب دی گننام تاریخ کوں نشا برکیے۔ جیرھا ہر حال

لائق تحسین اے۔

ایندے بعد ”سرائیکی لوک ادب وچ جنسی حوالے“ نال دا ہک اہم مضمون کتاب وچ شامل کیتا گئے۔ ایہ مضمون سرائیکی ادب وچ پہلی دفعہ لکھیا گئے۔ کیوں جو ایں کنوں پہلے میڈی نظر وچوں اتجھی کوئی تحریر نہیں گزری۔ لکھاری عام طور تے ایں موضوع تے لکھن تے گریز کریندن۔ کیوں جو مرہبہ وسیبی روایات وچ اینکوں زیادہ چنگا نہیں سمجھیا ویندا۔ حالانکہ بلاشبہ اتجھے موضوع اُتے کم کرن اُتے اتجھے لوک ادب کوں محفوظ کرن دی لوڑ ہے۔ پروفیسر شوکت مغل ایں موضوع تے سارا لوک ادب محنت اُتے تحقیقی چھان پھان نال کٹھا کیے اُتے اوندے بعد نفسیاتی حوالے نال ایندا تجزیہ دی کیے۔ انھیں دے نزدیک لوک ادب وچ جنسی حوالیں دیاں ایہ وجوہات تھی سگدن۔

- 1: سامع کیے دلچسپی
- 2: جدت اظہار دی خواہش
- 3: جنسی مزے رلذت دا احساس
- 4: ذومعنویت دے کمال دا اظہار
- 5: حقیقت پسندی دی سک
- 6: ترقی پسندی تے روشن خیالی
- 7: رجعت پسندی دی نفی

ایندے نال پروفیسر شوکت مغل انھیں جنسی حوالیں دی تاریخ داوی تفصیلی جائزہ گھدے۔ اُتے دراوڑیں دے مادر سری نظام کنوں آریائی دور دے پدر سری نظام تائیں بدلدیں ہوئیں ثقافتی رویں کوں نشا بر کیے۔ جیندے ذریعے مرد دی بالادستی قائم تھی۔ اُتے عورت دی توہین تے تحقیر دارواج پیا۔ اُتے جنس دے حوالے نال مرد و جنسی عضو مردانگی طاقت دا مظاہر ہن گیا۔

مضمون دے آخر وچ اچھے جنسی لفظاں، جنسی اعمال تے حرکات دے
 اکھاں ہجھارتاں آتے کنائے وی درج کیتن۔ آتے ہوں حدتائیں کھلے ہوئے جنسی
 لفظیں دی مناسب لفظیں نال پردہ پوشی وی کیتی اے۔

بلاشبہ شوکت مغل دا ایہ ہک تفصیلی کم اے آتے اہٹی نوعیت داسرائیکی وچ
 واحد تے اہم۔ جیندے واسطے اخلاقی جرأت دی لوڑ ہئی۔ اگر کہیں محقق آتے نقاد وچ
 اپنے خیالات آتے تحقیق کوں نشا بر کرن دی ہمت آتے جرأت نہ ہووے تاں اول
 تحقیق دا کوئی فائدہ نہیں ہوندا۔ پروفیسر شوکت مغل وچ ایہ سب خوبیاں موجود ہن۔
 ات واسطے ایہ مضمون لکھیا ونچ سکے۔ اس کون ہک مضمون ”سندیس راسک دا تجزیاتی
 مطالعہ...سرائیکی دے حوالے نال“ ہے۔ ”سندیس راسک“ مبینہ طور تے عبدالرحمن
 نال دے ہک شاعر دی لمبی نظم اے۔ چیرھی 233 بندیں تے مشتمل اے۔ عبدالرحمن
 دے بارے خیال اے جو او ملتان دارہا کوہا۔ آتے پارہویں صدی عیسوی وچ زندہ
 رہندا پیا ہا۔ ایہ نظم سنسکرت زبان وچ لکھی گئی۔ لیکن اوں دور دیں مقامی زبانیں
 جینکوں پراکرت آتے اپ بھرنش دا ناں ڈتا ویندے داوی اس نظم وچ اثر موجود
 اے۔ ایہ نظم ہک خاتون دے سنیے تے مبنی اے۔ جیندا اپنے روزی کماون واسطے
 پردیس گیا ہویا ہے آتے اوندی مٹھی ماندی زالی ہک پاندھی دے ذریعے اونکوں سنیہا
 پٹھیدی اے۔ ”سندیس راسک“ دے ترجمے دے مطالعے نال ظاہر تھیندے جو
 عبدالرحمن بھر پور تخلیقی صلاحیتیں رکھن والا ہک قادر الکلام شاعر ہا۔ جیندے وچ
 جذبے دی شدت موجود ہئی آتے شاید اونکوں عشق دا ذاتی تجربہ وی ہا۔

سندیس دا مطلب سنیہا ہے آتے راسک ہک جھمردی قسم ہے۔ چیرھی کرشن
 دیوتا دے گرد اوندیاں گوپیاں مریندیاں ہن۔ پروفیسر شوکت مغل اہٹی زبان وچ
 سندیس راسک دا ترجمہ ”دیوتا یا محبوب کیے سنیہا“ کیے۔

پروفیسر شوکت مغل اس نظم دے سنسکرت متن وچوں سرائیکی دے لفظ تلاش کرن دی کوشش کیتی اے۔ جیرھے اُچ وی راج کھن۔ مغل صاحب اس نظم وچوں مختلف لسانی آتے صوتیاتی حوالے نال تقریباً ساڈھے چار سوسرائیکی لفظ گولین آتے انھیں دے اردو معانی وی ڈتن۔

سرائیکی لفظیں دے اس پٹاؤ کنوں پہلے شوکت مغل سندیس راسک دے متن دا تجزیاتی مطالعہ وی کیچے آتے شاعر دی قادر الکلامی آتے فنی دسترس دا جائزہ وی گھدے آتے ڈسائے جو او کیویں سوہنیاں سوہنیاں تشبیہات ورتیندے۔

نظم دا مختصر خلاصہ ڈیون دے بعد انھیں نظم دے داخلی حوالیں نال اوں وقت دے ویسی طور طریقے سوہنپ دا معیار، گاؤں وچاؤں دے ڈھنگ، لوکیں دیاں خوش مزاجیاں آتے عشق محبت دیں روایتیں دا کھوج وی لائے۔ آتے ایندے نال زبان دے ورتارے دی گالھ وی کیتی اے۔

سنسکرت متن وچوں سرائیکی لفظیں دی گول پھول ہک محنت طلب کم ہا۔ کیوں جو سنسکرت دی املا سرائیکی دی املا کنوں مختلف اے۔ ایندے علاوہ صوتی آتے معنوی اختلافات وچوں لفظ دے اصل مادے دی گول وی کرنی ہی۔

پروفیسر شوکت مغل ایہ سارا کم انتہائی مہارت نال کیچے۔ اس کم نال ساڈھے آتے ایہ نشا بر تھئے۔ جو اوں ویلھے سنسکرت زبان آتے مقامی زبانیں اتے خاص طور تے ملتانى بھاشا دا اکتلا اثر ہا۔ ملتانى بھاشا جیڑھی عبدالرحمن دی ماء پوی وی تھی سگدی اے۔

ایندے بعد ”پاکستان آتے جدید عصری تقاضے“ دے نال دا مضمون اے۔ اس مضمون دے حوالے نال شوکت مغل دا خیال اے جو ساڈا فرض اے جو اسان عالمی بھائی چارہ آتے خوت کوں ودھاؤں، بین الاقوامی سوچ اُبھاروں، مذہبی

اختلافات، فرقہ بندی، گروہی سوچ، علاقائی تعصبات مناوہ دی کوشش کروں۔
 ایندے علاوہ اساکوں تعلیم دے شعبے وچ اہکوں تے ودھٹاں چاہیدا اے۔ جیندے
 نال ترقی دے رستے کھل سکدن آتے آخروج او اہدن جو اگر اسان قائد اعظم دے
 ایں قول کم، کم، کم تے عمل کروں تاں دنیا کنوں بچھوں نہ رہسوں۔

ایندے بعد کتاب دا ڈوجھا حصہ شروع تھیندے۔ جیرھا ”فریدیات“ دے
 عنوان نال ہے۔ ایں حصے وچ چار مضمون ہن۔

- 1: کلام فریدیاں لسانی پرتاں
- 2: خواجہ فرید دا آفاقی پیغام
- 3: سرائیکی لفظ ”ہو کلیں“ دی بحث
- 4: خواجہ فرید دے کلام وچ محبت آتے امن واسنیا

شوکت مغل اپنے پہلے مضمون دے منڈھ وچ ”فریدیات“ دے موضوع
 دے جواب لے نال کالہ ٹریندن آتے ایں موضوع تے لکھاریں دے پہلے تھے ہونے کم
 داسر سری جائزہ گھندن۔ آتے ایں کم واسطے مسعود حسن شہاب، علامہ طاہر ڈاکٹر مہر
 عبدالحق، اسد ملتان آتے ڈاکٹر شیکل دیں تحریریں وچوں کجھ اقتباسات وی درج
 کریندن۔ ایندے بعد او خواجہ فرید دی اٹھارویں کافی وچ استعمال تھے ہونے لفظ
 ”اجارا“ دے بارے بحث کریندن۔ انھیں دا خیال اے جو ”اجارا“ خالص سرائیکی
 لفظ اے آتے فارسی لفظ ”ازارا“ کنوں نکھتا ہویا اے آتے ایندا مطلب ”ایرا“ ہے۔
 خواجہ فرید ایں لفظ کون اپنے شعر وچ ایں استعمال کیجے۔

پڑھ بسم اللہ گھولیم سرکوں۔ چاتم عشق اجارا

پروفیسر شوکت مغل اہدن جو جیرھلے کہیں عمارت دا ایرا رکھیا ویندے تاں
 کہیں جانوردی قربانی یا صدقہ کیتا ویندے۔ ات واسطے خواجہ فرید دے شعر وچ عشق

کرن ویلھے سرگھولن کنوں مراد ایہا رسم اے۔ جیڑھی ”ایرا“ رکھن دی بنیاد اے۔
 ایندے بعد انھیں خواجہ فرید دی معروف کافی ”آئے مست ڈیہاڑے ساواں دے“
 دے بند وچ استعمال تھئے ہوئے لفظ ”پون“ کول گھدے۔

چارے پاسوں زور پون دے

شوکت مغل دا خیال اے جو اکثر شارحین فرید این لفظ کول ”پون“ لکھینے۔
 جیڑھا غلط اے اتے ایندے نال معنی وی بدل ویندن۔ انھیں دا خیال اے جو سرائیکی
 وچ ”پون“ دا آزادانہ استعمال موجود اے اتے ایند واسطے انھیں کئی مثالیں وی ڈتن۔
 جیویں ”ون پونے“ ”ون سونے“ ”ون کونے“ وغیرہ

ایندے بعد انھاں خواجہ فرید دی شاعری دیں فنی خوبییں دے حوالے نال
 لفظیں دی تصغیر دا ذکر کیجے۔ لفظیں دی تصغیر جیڑھی خواجہ فرید دے کلام وچ عام ملدی
 اے کلام وچ سوہنپ اتے بیان وچ نفاست نال دل دی اوں حالت کول وی بیان
 کریندی اے جیڑھے وچ ڈنگھی محبت ہوندی اے۔ ایں طرح او خواجہ فرید دے کلام
 وچ محاوریں، مخصوص لفظیں دے استعمال اتے مصادر تے زبان دیں خاص اداویں
 دے ورتا دے تے وی سو جھلا پیندن۔

ایہ مضمون خواجہ فرید دی زبان دی قدامت اتے لفظیں دا برکل استعمال تے
 ترکیبیں بناوٹ دی فنی مہارت کول نشا بر کریندے اتے خواجہ فرید دے کلام دے
 شاعرانہ حسن کول مثالیں نال پیش کریندے۔

اہل مضمون ”خواجہ فرید دا آفاقی پیغام“ دے ناں نال اے۔ ایں مضمون دا
 لب لباب ایہ اے۔ جو رجائیت اتے امید دا اظہار خواجہ فرید دی شاعری دا موٹھی
 اتے آفاقی پیغام اے۔ شوکت مغل اپنے ایں دعوے کول ثابت کرن واسطے خواجہ فرید
 دے دور داپس منظر، خواجہ فرید دا صوفیانہ منصب اتے کلام وچوں متعلقہ اشعار پیش

کیتن۔ ایہ مختصر مضمون اے۔ تاہم انھیں دے اس دعویٰ کوں رد نہیں کیا وہ سچ سگدا۔
جو خواجہ فرید رجائیت آتے امید دے آفاقی پیغام دا شاعر ہے۔

اگلا مضمون سرانیکی لفظ ”ہوکلیں“ دی تحقیق بارے ہے۔ خواجہ فرید ایں لفظ
کوں اپنے ہک شعروچ ایں پیش کیجے۔

رائیں ٹھڈیاں ٹھار ہوکلیں تتیاں نی دے

ایں لفظ شارحین فرید کوں ہوں پریشان کیجے آتے انھیں وچوں اکثر ایں
لفظ دی شکل آتے معنی تبدیل کر ڈیندن۔ شوکت مغل دا خیال اے جو خواجہ فرید ایہ ٹھیک
لفظ استعمال کیجے۔ انھیں دا خیال اے ”ہوکلیں“ اوں کھڈے کوں اہدن جیر حالگھ کنوں
کچن واسطے ریت وچ بٹایا ویندے (آتے ظاہر اے خواجہ فرید دی روی وچ ایہ بٹائے
ویندے ہوں) شوکت مغل اپنے معنی دی تائید وچ شاہ حسین، گرنتھ صاحب، رگ بہر
سنگھ بھرت دے کلام وچوں حوالے وی ڈتن۔ آتے ترے پنجابی ڈکشنریں وچوں
”ہوکلیں“ دے ایہی معنی تلاش کرتے ڈسائن۔

ظاہر اے ایہ وی محنت طلب کم ہاتے ہک تنازعے کوں مکاوٹ واسطے ضروری
وی ہا۔ میں خود وی ایں لفظ دی اصلیت تے معنی بارے گوگو دی صورت وچ ہم۔
شوکت مغل دی تحقیق ہک نویں امکان کوں ظاہر کریندی اے۔ کتاب دا آخری
مضمون ”خواجہ فرید دے کلام وچ محبت تے امن واسنیہا“ دے نال نال ہے۔
ایندے وچ کوئی شبہ نہیں جو خواجہ فرید رجائیت آتے امید دے نال محبت آتے امن دا
پیام بروی ہے۔ شوکت مغل اپنے مضمون وچ خواجہ فرید دے ایں سنیہے کوں انھیں دے
شعریں دے حوالے نال واضح کیجے۔

پروفیسر شوکت مغل وی ایہ کتاب بلاشبہ ایں طور تے اہم اے جو ایندے وچ
بعض ہوں تنازعہ مسئلے طے کیجے وکھن۔ سرانیکی زبان دی اصلیت کوں نشا برکتیا گئے

آتے لوک ادب دے حوالے نال ہوں تخلیقی کم کرتے اوند تہزیہ کیچا گئے۔
 پروفیسر شوکت مغل دا انداز تحقیق آتے تنقید عالمانہ ہووے دے نال جدید
 ادبی لسانی تے تاریخی تقاضے وی پورے کریندی اے۔ او اپنے موضوع آتے ہوں
 واضح سوچ رکھدن۔ جیندی وجہ کنوں انھیں دی تحریر وچ ابہام نہیں ہوندا۔ اورواں
 آسان قابل رسائی آتے منطقی ہوندی اے۔ جیڑھی نا صرف قاری کوں سہولت نال
 سمجھ آندی اے بلکہ قائل وی کریندی اے۔ آتے پچھرا دے سارے مضمون میڈی
 ایں کالجھ دی تائید وی ہن۔

وِکَاؤِ چھانورا

لپٹے سفر نامے، خاکیں آتے انٹائیں دے علاوہ باسط بھٹی افسانے وی لکھیں۔ اوندے پندرہاں افسانیں دا مجموعہ ”وِکَاؤِ چھانورا“ 2004ء وچ چھپے جینکوں پبل پبلی کیشنز احمد پور شرقیہ چھاپے۔ میں اینکوں ڈو دفعہ پڑھیے آتے ہک افسانہ ”مذرانہ“ دا اردو وچ ترجمہ وی کیچے۔

مخنتی تے خوش خلق باسط بھٹی فطری تخلیقی صلاحیتیں دا مالک اے۔ جیہدا اظہار اوں ہر صنف وچ کیچے۔ اولپٹے خیالات دے اظہار وچ مصلحت پسندی کنوں گھٹ کم گھندے۔ اوندے کجھ افسانے طاقتور طبقے کوں ناراض کرن واسطے کافی ہن لیکن خوشی دی کالھ اے جو احوالی تائیں بچیاو دے۔

”سردار“ ہک دیرہ دار زمیندار اے جیرھا روایتی طور تے چوریں دی ٹولی پالی رکھدے۔ آتے غریبیں دیاں چوریاں کراتے چٹیاں وصول کریندے۔ او ایں چٹی وچوں تھوری جہیں رقم چوریں کوں ڈے تے چوری دا مال واپس ڈویندے آتے باقی رقم نال شراب، کباب تے عورتیں دے مزے لکھندے۔

سرائیکی وسیب دے سدھے سادھے لوک ہالیں زالیں دے کھاہٹے وچ تے یا اوکوں حوالے کرتے اپٹا مال ولویندن۔ آتے ہوں سادہ لوحی نال سردار دے شکر گزار وی رہندن تے دُعائیں وی ڈویندن۔

ایہ افسانہ وسیب سماج دے ہک تنگت نما پرانے ٹیٹ ورک دی نمائندگی

کریندے۔ جیندے وچ رحیمن (جیند مال چوری تھی ویندے) سردار (دیرہ دار زمیندار) آتے رکھو (چور) شامل اے۔ ایہ سرائیکی وسیب دے یاپورے جنوبی ایشیاء دے عمومی کردار ہن۔ جیرھے ہوں پچھوں ماضی وچ وی موجود ہن آتے ایہا وجہ اے جو 1860ء دی تعزیرات وچ آٹھجے جرائم دیاں سزائیں موجود ہن مگر آزادی دے باوجود وی ایہہ سسٹم حالی تائیں نہیں ترٹیا۔

جاگیردارانہ نظام دا ایہ عذاب باسط دے کئی ہنھیں افسانیں وچ وی موجود اے۔ او ایں فرسودہ نظام وچوں ہک باغی دے طور تے اکویندے۔ اٹھجھا ہک بیہ افسانہ ”رودھے“ وی ہے۔ ”سردار“ وچ جتھاں رحیمن اٹھی ڈال تے دھی دے کاپٹے چوری ولواون واسطے سردار دی نذر کریندے۔ اٹھاں ”رودھے“ وچ پیرن اٹھی متا جری دی عدم ادائیگی وچ اٹھی اکلوتی گکوں کنوں ہتھ دھوپہندے آتے اوندے ہال دھنولے کنوں وانجھے ویندن۔ ایندے بعد قطعی طور تے بلاوجہ اٹھی ویٹھڑی زمیندار دے پتر دی طہورتے خود پٹے ہتھیں نال کو پیندے۔ آتے ول آہیں بھریند او دار ہندے۔

جبر، خوف، آتے بے بسی دے ماحول دے نمائندہ ایہ افسانے سرائیکی وسیب دے صدیوں دے ظالمانہ جاگیردارانہ نظام دا المیہ ہن۔ جیند ایہوں باریک بینی نال باسط نہ صرف مشاہدہ کیجے بلکہ عام لوکیں دے ظاہری تے نکلے نکلے لیکن حقیقتاً تباہ کن عذائیں کوں بیان وی کیجے۔ کہیں نہ کہیں حوالے نال ”لیڈر“ کوں وی ایں جاگیردارانہ نظام نال جوڑیا وپج سکدے۔ کیوں جو وسیب دا زیادہ تر سیاسی نظام ایں سسٹم دا نتیجہ اے۔ مقامی زمیندارہ نظام جتھاں لپٹے روایتی دیرے تے ظلم، جبر آتے لٹ پٹ دی شکل وچ ہے۔ اٹھاں او ”لیڈر“ دی پر روتق تے خوشحال کوشی تے بے ایمانی، کوڑ، حاکمانہ انداز آتے علمی بے قدری وچ تبدیل تھی ویندے۔

ایہ جاگیردار سیاسی لیڈر دے طور تے کھینچتے پرجوش انداز وچ عوام کوں

بے وقوف بناؤں واسطے کوڑے نعرے لہیندے۔ جیرھے ڈو جھے ڈو۔ منہ بے ایمانی وچ
تبدیل تھی ویندن۔

سرائیکی وسیب ہزاریں سالیں کنوں اہٹی زرخیزی دی وجہ نال حملہ آوریں دا
شکار رہ گئے۔ آریا اگر ڈینہ لاء واسے پاسوں آئے من تال انھیں دیاں اولادوں تھجھ
اُبھار آتے اتر کنوں سرائیکی وسیب وچ آن داخل تھیں۔ انھیں ہک دفعہ دلا وسیب
دیں زمینیں تے قبضہ کر گھدے۔

”دھرتی جایا“ ولانویں مصیبت دا شکار اے۔ اتے صدیں دی غلامی دا
ہیلک دھرتی جایا نظام دین پنجابی دے دیرے تے چپ چاپ اپٹے جھاڑے پورے
کریند ا رہندے۔ آبادکار نظام دین دا کردار ہک بے مروت آتے بے حس انسان دا
کردار اے۔ جیر حال پٹے ”غلام“ دے ڈکھیں تے بے شرمی نال رکھلہ اکھڑے۔ ایہ
کہانی جتھاں آبادکاریں دیں مقامی آبادی نال لا تعلق آتے بے مروتی کوں ظاہر
کریندی اے۔ اٹھاں ویسی دی ہک بے نال بھوت کوں وی نشا بر کریندی اے۔

”دھرتی جایا“ اہٹی دھرتی نال محبت دے ہزاریں سالیں دے تسلسل دا
اظہار اے۔ مستنصر حسین تارڑ دی ”پاروشی“ وی ہاکڑہ دے مکمل شک تھی دہن دے
باوجود اہٹی مٹی کوں چھوڑی کنوں انکار کر ڈیندی اے۔ دھرتی نال محبت سرائیکیں دی
آزلی ابدی علامت اے۔ جیرھی باسط دے افسانیں وانگوں نویں سرائیکی شاعری وچ
وی اپٹا اظہار پیندی اے۔

سرائیکی وسیب دی عورت وی مختلف حوالیں نال باسط دے افسانیں دا
موضوع اے۔ ”سگھڑ“ ہک روایتی فرمانبردار بیوی دی کہانی اے۔ جیٹکوں سس نو نہہ
دے جھیر دے وچ اپٹا ثقافتی رول ملدے۔ لیکن نا عاقبت اندیش سس کوں نویں نو نہہ
جیرھی کچھ نہیں نال لڈی آندی اے دے تر ت جوائیں دا سامنا کرکٹا پوندے۔ شاید

ایکوں مکافات عمل دا نتیجہ آکھیا وچ سبکدے۔ ایہ افسانہ روایتی کہانی تے موضوع دی وجہ کنوں کہیں نویں سوال کوں جنم نہیں ڈیندا آتے نہ نونہہ سس دے تھمبے دے کوئی نواں پہلو سامنے آئیندے۔ ایہ کہانی اساڈے ہر لے بھج دے ٹرندے سماج دی آٹھجی کہانی اے جیڑی کجھ انفرادی حوالیں نال ہک عرصہ شاید زندہ رہے۔ مگر تعلیم دے آون نال رویں وچ تبدیلی دی وجہ کنوں ایندے خاتمے دا امکان وی موجود اے۔

زویں دی ایہ تبدیلی شاید ”کالی“ بارے دی تبدیلی آنے۔ ”کالیاں“ شاید جیندیاں رہن۔ مگر طبل گھاڑی کندھی ونجے۔ ”کالی“ دراصل ساڈے فرسودہ اخلاقیات دے خلاف ہک بغاوت اے۔ غریبی دے حوالے نال اظہار کہیں نہ کہیں شکل وچ باسط دے تقریباً ہر افسانے وچ موجود اے۔ مگر ”یقین“ اساڈی پڑھڑی ماہ دی ہک آٹھجی کہانی اے۔ جیٹوں ساری عمرہ سیب کھاوٹ نصیب نہیں تھیا۔ اوتھانے نال لپٹے ہال کوں اہدی اے۔ او اوندے واسطے سیب گھن آوے۔ کیوں جو ڈاکٹر سیب کھاوٹ دا آکھیا ہا۔ دوادے نال پڑھڑی اماں کوں یقین اے۔ جو اوتھیک تھی ویسی۔ ایہہ ہک انفرادی انسانی محرومی دی کہانی اے۔ لمبی عمر پاوٹ دے باوجود غربت پاروں ہک چھوٹی جہیں نعمت کنوں محروم رہن اساڈی دیہاتی آتے خصوصاً خواتین دین محرومیاں والیہ اے۔ جیڑھا سکوں ڈکھی کر ڈیندے

فلسفی بھرا آہدن جو اخلاق دا تصور ہک اضافی تصور اے۔ آتے ہر دور و علاقے

آتے طبقے دا اپنا اپنا اخلاقی تصور ہوندے۔ جیڑھا وقت دے نال نال بدلدارا ہندے۔

”ایماندار“ تے اُدھارا آنجھیاں کہانیاں ہن۔ جیڑھیاں ایمان داری دے

روایتی تے مذہبی تصور کوں مذہبی لوکیں دے ہتھوں بھن تر وڑ ڈیندن۔ تھہ وچ لمبی تسبیح

آتے تبلیغی دورے تے ونجٹن کنوں پہلے علم دین لپٹے کاروبار وچ بددیانتی، بد مزاجی

آتے غیر دوستانہ رویے دا کھل تے اظہار کریندے۔ آتے کہیں قسم دی شرمندگی محسوس

نہیں کریندا۔ اینویں ای روزہ افطار کرکھنن تے تراویحاں پڑھ کھنن دے بعد رشوت دے بدلے میٹر دے یونٹ گھٹاؤ یونٹ نہ کوئی گناہ اے اے تے نہ ملکی قانون دی خلاف ورزی۔ ایہ کہانیاں اساڈے اخلاقی زوال کوں نشا بر کریندن۔ انھاں نال تقریباً مجویا ہو یا ہک بیا افسانہ ”سفاوش“ دی ہے۔ تاں نہ صرف پیسے ڈے تے میٹر دے یونٹ گھٹ کر واسکدو بلکہ انصاف دی کرسی تے بیٹھے ہوئے مصنفین کوں وی مل گھن سکدو۔ اے فیصلے اپنے حق وچ کر اسکدو۔ ایں سلسلے وچ شاید احمد پور شرقیہ دے لوکیں نال مسلسل زیادتی تھیندی رہی اے۔ تہوں احمد پور شرقیہ دے شاعر عاتق قریشی ای آکھیا ہاجیرہا شاید باسط دایا روی ہووے:

چھڑا مقتول دا چولا نہ ڈکھا منصف کوں
اتھ کے انصاف کولیندیں تاں خزانے لکھن

”وگاؤ چھانورا“ حیدرے اے پوری کتاب داناں اے۔ بگھ ترہہ غریبی اے بیماریں کتوں اچوی ہوئی روی دی کہانی اے۔ لپٹے گھریں کوں مجبوری دے عالم وچ پڑھڑے پیو ماہ، چھوٹے بھین بھرا، اے تے تڑھے ہالیں کوں چھوڑتے رزق دی بکول وچ اچھی شہریں تے غیر مانوس ماحول دا رخ کرن اہم پورے سرائیکی وسیب دا المیہ اے۔ روی جہیں پڑے لٹے خود کفیل سماج وچ ہک چھاترا ماری ہوئی چال دی ہک پوری دستی ہوندی ہی۔ جتھاں ساری دستی دے لوک ڈھاٹے اے تے کھسی آن ساہ گھندے ہن۔ صدیں پڑائی ایہ چال ہک تاریخ، ہک روایت اے ثقافت دی علامت بن گئی ہی۔ مگر غربت بے بسی اے بیماری دے ہتھوں ایہ چال وک گئی تے خریدار اوندے ٹوٹے کر ڈتے تاں ڈیکھن والیں کوں اینویں لگا جو اٹھیں تے لڈیندے ہوئے چال دے ایہ ٹوٹے اٹھیں دے لپٹے جسمیں دے ٹوٹے ہن۔ ایہ کہانی ہک وگاؤ چھانورا دی کہانی نہیں بلکہ پوری روی اے سرائیکی وسیب دی

علامت اے۔ جیرمی ویب دے اچوان دانو حارے۔

Over Age اس اڈے ویب دے ہک ہے ڈکھ کوں نشا بر کریندے۔ اعلیٰ تعلیم دے باوجود نوکری واسطے لاہور دے آٹ پگنڈر دھکے کھاوٹ نہ صرف پنجابی سامراجیت Domestic Colonialism دے ظلم بلکہ نا انصافی دی کہانی وی ہے۔ اہٹی پوری کوشش تے صلاحیت دے باوجود نوکری واسطے ”اوورا تیج“ تھی وٹجی والا اکرم بالآخر نشے دا شکار تھی ویندے۔ جیرھا اوندے آتے اوندے خاندان واسطے ڈوجھا المیہ ہا۔ ایہ کہانی بیک وقت ہک ویسی تے ہک عالمی مسئلے دے گرد گھومدی اے۔ ہک انجھا عالمی مسئلہ جیندے بارے ناول لکھن آتے نجیب محفوظ کوں نوبل پرائز ملیا۔ مگر سرائیکی زبان وچ ایہیں مسئلے آتے لکھن نال کہیں دے کن تے جوں نہیں رینگی۔ ایہ کہانی دا پورا ڈکھ لپٹے انجام ویلھے اکرم دے معصوم یتیم ہالیں وی گفتگو وچ سٹ آندے۔ جنھیں دا ایں گالھ تے جمیڑا ہے۔ جو انھیں دا پیو مر گئے یا حالی نوکری بکولن گئے۔

”سو جھلا“ میڈے واسطے نویں دلچسپی دا سبب ہا۔ باسط جتھاں بعض افسانیں وچ مذہب دی آڑ وچ کجھ کرداریں دیاں بے ایمانیاں ظاہر کریندے اتھاں ایہ افسانہ ہک امام مسجد دے پازیشنرول کوں اس اڈے سامنے آئیندے۔

روہی وچ آباد کاریں دے ہال لاہور وچ پڑھن آتے چٹھیں تے جیرھلے گھر آندین تاں انھیں دا ہم عمر مقامی ہالیں نال روہی ہوں توہین آمیز ہوندے۔ جنھیں کوں ڈکھ تے نہال خان دے ہال راول تے سانول وی پڑھن دا فیصلہ کریندن۔ مگر لٹے خیالیں دا مالک انھیں دا پیو نہال خان انھیں دی ایس خواہش تے نہ صرف ناراض تھیندے بلکہ مندے کڈھیندے آتے اہدے جو ساڈے ڈھاٹے کون چرہ لسی۔ اتھاں اتھوں دی مسیت دا مولوی ہالیں دی مدد کوں آندے آتے ہوں محنت نال دلائل دے زور تے نہال خان کوں قائل کریندے جو او ہالیں کوں

پڑھاوے۔ آخر نہال خان من ویندے آتے ہال احمد پور پڑھن واسطے روانہ تھی
ویندن۔ انھیں دی روانگی دے منظر کوں باسط اہٹی فنی مہارت آتے انسانی نفسیات
تے گرفت رکھیندے ہوئیں ایں بیان کریندے۔

”جڈاں راول تے سانول سنگریے پنگریے اٹھاں تے چڑھ احمد پور
روانہ تھیون لپے تاں نہال خان دے گھر پشکا پنے گیا۔ ہاں دے
غوشیں کوں کھڑا ڈٹھس تاں کندن مائی داہاں پچھلے کنڈے دہج لگا۔
اٹھاں پیر چاتے تاں کندن مائی کوں ڈندون پنے گئے۔ ڈکھارا تاں
نہال خان وی تھیا کھڑا ہا۔ پر جوان بن بنجوں پی گیا۔ تکھیر دے دا ایہ
منظر ڈیکھ۔ ڈھانڈے وی اٹھاں تے چڑھے ہالاں کوں ڈکھ رکھن
پنے گئے۔ وتی زری پر و بھری تھی سانول تے راول کنڈ ولا پچھوں
تے ڈٹھا تاں وتی دے وٹن وی مو تجھے تھئے کھڑے ہن۔“

کہانی دا خاتمہ ہک وڈی امید نال ختم تھیندے۔ جیڑھی سٹم دے خاتمے
کوں ظاہر کریندی اے۔ شاید ایہ افسانہ نگار دی نیک خواہش دا نتیجہ وی ہووے۔ تاہم
تعلیم ہک ڈنہہ اساڈے کئی ڈکھ ختم تاں کرہی

عام طور تے باسط دے افسانے سرائیکی سماج دے مسائل ڈکھیں آتے اہیں
دے گرد گھومدن۔ او خود وی اپنے کہانیں وچ اچھوی ہوئی وسوں دی محبت آتے اونڈے
زوال تے ڈکھ دا شکار اے۔ لیکن ہک باشعور پاکستانی بلکہ عالمی شہری ہوون دے تاٹے
او کہیں ویلھے وسوں کنوں ہاہروی نکل آندے۔ جتھاں اوندا افسانہ ”سفارش“ پاکستان
وچ انصاف دے زوال دا المیہ اے۔ اٹھاں ”نذرانہ“ عالمی سامراج دے جبر تے
دہشت گردی دے خلاف مداخلت دی ہمیشہ زندہ رہن والی کہانی اے۔

جتھاں ظلم آتے طاقت دا ظالمانہ استعمال ہوندے اٹھاں فطری طور تے

اوندے خلاف مزاحمت وی ہوندی اے۔ ”نذرانہ“ دامنصوم کردار عبداللہ ہک اہنجھا کردار اے جیرھا اٹھ سال دی عمر وچ اہٹی وتی سہارا وچ امریکی فوجیں دے آپریشن دے خلاف بھاری بھر کم کلاشکوف دے نال لڑدا ہویا جان دانذرانہ پیش کریندے۔ انھیں بد بخت امریکی فوجیں ہک ہوائی حملے دے دوران عبداللہ داپورا آجڑ مار گھسیا ہا۔ جیندے وچ اوند ایار ”گھٹا“ وی ڈوٹوے ٹتھی ہمایا۔ ایہہ منظر ڈیکھ تے ڈوڈو وچ لتزیا ہویا عبداللہ اٹھیاتے امریکیں کوں چیلنج کریندیں ہوئیں پینچیا۔

”خزیر دی اولاد..... سٹے دے بچے! حرامی! تساں میڈا گھٹا مار گھسیے..... اوندیں اکھیں وچ ہر ہر ہنوں ہن۔ اول اپٹیاں منٹھیں گھٹ گھٹیاں.....

کتے تلے آتے لڑو۔ میں تہاڈے نال لڑساں۔ میں تہا کوں مار گھتسیساں۔ میں ایندا بدلہ ضرور گھنساں۔ ایہ اہدار وند لچکدا اگھر دو بچہ پیا.....

کہانی دے خاتمے دا منظر وی ملاحظہ ہووے۔

”اوبسترے وچوں اٹھیایا۔ اوند اتا اونویں گھراڈے مریندے پیا ہا۔ اوہولے ہولے دیوار نال آیا۔ دیوار توں کلاشکوف لہائی تے گھروں ہا ہر نکل آیا۔ اندھاری رات ہئی۔ پچھلا پہر ہا اوڈرا ہک ای نہ ڈر یا۔ او گھردی کندھی دا اولا گھن سڑک آ لے پاسے ٹر پیا۔ اوں محسوس کیتا جو فوجی اوندے گھر دو آندے پھین۔ او بالکل کندھی نال تھی ہک کھڑا جیویں ای فوجی نال آئے اوں اللہ اکبر دانعرہ لایاتے فائر کھول ڈتا۔ جھنکلدے تیں فوجی باغیاں کوں پکڑ پکڑ کرکاں اچ لڈیندے پے ہن۔ وتی دی مکمل تلاشی

تھی، گئی ہوئی۔ آپریشن و انچارج جیرھلے واپس ولیا اوندی راہ
 وچ کئی فوجی موئے پئے ہن۔ اوں لپڑے اوڈے ڈٹھا تاں
 کندھی نال ہک اٹھ سال دے ہال دی لاش پئی ہوئی۔ جیندے
 ہتھ کلاشکوف اُتے ہن۔“

میڈے نزدیک بلاشبہ باسط دا ایہ ہک شاہکار افسانہ اے۔ جیرھا سرانیکی وچ
 مزاحمتی ادب دی بہترین مثال اے اُتے اینکوں عالمی مزاحمتی ادب وچ شامل کیتا وئج
 سکدے۔ ایہ افسانہ لپٹنے فن دے حوالے نال باسط دا بہترین افسانہ وی آکھیا ہج سکدے۔
 باسط بھٹی ہک صحت مند فکر رکھن والا افسانہ نگار اے۔ او ماضی دے کہیں
 رومان وچ گرفتار کاسی۔ بلکہ حال دے مقامی، ملکی اُتے عالمی مسائل کوں اپنا موضوع
 بنیندے۔ او فرسودہ روایات، جبر ظلم تے استحصال دے خلاف ہک نویں اُتے ترقی
 پسندانہ سوچ نال لڑائی لڑدے۔ اُتے پُر امید رہندے۔ باسط دی زبان سنگری پنگری
 اے۔ او لفظیں دے مزاج دا پوری طرح سونہاں ہے اُتے انھیں کوں جھٹھاں بھھاواں
 چاہندے بھھاڈیندے۔ البتہ افسانے دے مزاج کوں ہٹتے کہیں کہیں جاہتے
 او شاعرانہ انداز وچ منظر نگاری شروع کر ڈیندے۔ جیندی وجہ کوں کہانی پچھوں رہ
 دیندی اے۔ فن دے حوالے نال او کوں ات واسطے کجھ محنت دی ضرورت اے۔ تاہم
 اوندے کئی افسانے فن دے اعلیٰ رتبہ تے فائز وی ہن۔ بہر حال ”وکاؤ چھانورا“
 سرانیکی افسانے وچ ہک ہوں چنگا اضافہ ہے۔ اُتے قاری اُتے ہوں سارے
 مسائل کوں نشاہر کریندے۔ اُتے تبدیلی دی تحریک پیدا کریندے۔ ٹیری اینگلشن
 مطابق ڈیکھٹا ایہ نہیں جو کیا آکھیا گئے۔ بلکہ ڈیکھٹا ایہ اے جو تخلیق اپٹا کیا اثر
 چھوڑیے اُتے ایں حوالے نال باسط دے افسانے قاری تے مثبت تاثر
 چھڑیندن۔ اُتے اپنے مجموعی اظہار نال سرانیکی سماج دے دکھیں دا حقیقی عکس ہن

دیوان فرید بارے اہٹنی نوعیت دا پہلا مقدمہ

خوابہ فرید دے سرائیکی کلام دے مجموعے ”دیوان فرید“ دے ناں نال مختلف ایڈیشن چھپدے آندن۔ اے اُنھیں اُتے مرتبہ لپٹے لپٹے طور تے دیاچے مقدمے وی لکھن۔ عام طور تے مولانا عزیز الرحمن خان، مولانا نور احمد خان فریدی اے خوابہ طاہر محمود کوریج دے دیاچے مقدمے کافی تفصیلی ہن اے اُنھیں وچ خوابہ فرید دی حیاتی اے کلام تے لپٹے لپٹے انداز وچ بحث وی کیتی گئی اے۔ لیکن اِتھاں میں جیرھے مقدمے دی کالھ کریندیاں اوہیں ظہور احمد دھریجہ دا لکھیا ہویا اے اے انج کتابی شکل وچ وی چھاپیا گئے جینکوں دھریجہ ادبی اکیڈمی دھریجہ نگر خان پور ضلع رحیم یار خان مارچ 2010ء وچ چھاپے۔

ایہ مقدمہ اُردو زبان وچ لکھیا گئے۔ جیندے بارے ظہور احمد دھریجہ اینکوں اہٹنی مجبوری آکھئے لیکن اس مجبوری دی کوئی خاص وجہ بیان نہیں کیتی گئی۔ مقدمے دے منڈھ وچ پہلا صفحہ ”حیات فرید پر ایک نظر“ ہے۔ ایندے وچ خوابہ فرید دی پوری حیاتی دے کو اُتے لکھن۔ جیرھے سن وار دن۔ ایندے ذریعے ہک نظر وچ خوابہ فرید دی پوری زندگی ساڈے سامنے آویندی اے۔

ایندے بعد مقدمہ بارے گفتگو شروع کریندے ہوئیں دھریجہ صاحب اس کالھ دی وضاحت کیتی اے جو مولانا عزیز الرحمن خان دا ترتیب ڈتا ہویا ”دیوان فرید“ اہٹنی طرفوں ”زرکشیر“ خرچ کرتے کیوں ول چھپیندے ہین۔ اُنھیں دا خیال

اے جو اگرچہ مختلف ماہرین فریدیات لپٹے لپٹے طور تے ہوں سارے دیوان چھاپین
لیکن ہر بک وچ کہیں نہ کہیں حوالے نال کوئی نہ کوئی کمی رہ گئی اے۔ ات واسطے آج
وی مولانا عزیز الرحمن خان دامرتب کہتا ہویا دیوان معتبر سمجھیا ویندے۔ ات لیوں
اونکوں ولا چھاپیا ویندے ہمیں۔ ایں کنوں پہلے ”جھوک“ پبلشرز سمیں قیس فریدی دا
مرتب کہتا ہویا دیوان وی چھاپیا ہا۔ لیکن اوندے اُتے کجھ حلقہیں دی طرفوں کلام فرید
وچ ”تحریف“ دا اعتراض کہتا گیا آتے بعد وچ ایہ بحث ذاتی نوعیت اختیار کر گئی۔
حیدرے بارے ظہور احمد دھریج صاحب کافی تفصیل نال لکھینے۔

سمیں ظہور احمد دھریج دا خیال اے جو دیوان فرید وچ غلطیاں دی سب کنوں
وڈی وجہ املا دیاں غلطیاں سن۔ املا جیرمی نہ صرف وقت دے نال نال بدلدی رہ
گئی اے بلکہ ایندی وجہ ایہ وی ہے جو سرائیکی دا اپنا کوئی رسم الخط کاسی۔ بلکہ اُردو فارسی
دارم الخط مانگواں تاگواں ہے۔ انھیں دا خیال اے جو سرائیکی دا اپنا رسم الخط ہودے ہا
اتے ایندے واسطے انگریزی رومن رسم الخط سرائیکی واسطے مناسب ہے۔ کیوں جو
اساڈے طالب علم جیرھے انگریزی پڑھدین کول فائدہ تھیوے ہا۔ (ایں رائے تے
میڈے کجھ تحفظات ہن۔ ا۔ ر) اتھاں اولپٹے پہلے دیوان فرید مرتبہ قیس فریدی دا
دفاع کریندے ہوئے اُبدن جو اولجہ فرید دی اہٹی حیاتی وچ چھپے ہوئے (دیوان
بنام ”معدن عشق“) دے رسم الخط دے قریب ہے۔

ایندے بعد او پنجابی لکھاریں دی طرفوں مرتب کیجے ہوئے دیوان فرید
دے جائزے وی گھندن۔ انھیں دے نزدیک پنجابی دانشور جیرھے سرائیکی کول
پنجابی زبان دا لہجہ سمجھدن تے دیوان فرید سرائیکی وچوں انھیں سرائیکی دیاں مخصوص
آوازاں (پککار) کڈھ ڈتن آتے ایں طرح دیوان فرید دا حلیہ وگاڑ ڈتے۔ بلکہ کئی
چیزاں قیس فریدی دے مرتب کیجے ہوئے دیوان وچوں چوری کرتے اُلٹا سرائیکی

لکھاریں دے مرتب کیجے ہوئے دیوانیں کوں اعتراضات دانشا نہ پٹائے۔ پنجابیں لکھاریں سرانیکئی لفظ ”نوں“ دے علاوہ پے ہوں سارے پے لفظ کڈھ تے دیوان دی اصل زبان داستیاناس کر ڈتے۔ پنجابیں دے ایں عمل دا جواب ڈیندیں ہوئیں دھریجہ صاحب آبدن جو ”نوں“ پنجابی دالفظ کھیں بلکہ سرانیکئی دا ہے اتے آج وی ہوں سارے سرانیکئی علاقیں وچ استعمال تھیندے۔ انھیں دا خیال اے جو خواجہ فرید دے کلام وچ نہ صرف سندھی بلکہ برج بھاشا اتے مارواڑی نال انھیں زبانیں دے الفاظ وی استعمال کیجے گھنیں حتیٰ کہ بعض پوریاں کافیاں وی سندھی تے برج بھاشا وچ لکھیاں گھنیں۔ مگر انھیں زبانیں کوں آلا وٹ والیں کڈا ہوں وی خواجہ فرید دی سرانیکئی زبان کوں سندھی برج بھاشا یا کھنیں ہی زبان دالہجہ کھیں آکھیا۔ ایندے بعد دھریجہ صاحب ”کافی“ دی صنف بارے بحث کریندیں ہوئیں اے سوال چھیندیں جو خواجہ فرید اہٹی شاعری دی ہر تخلیق کوں کافی داتاں کیوں ڈتے۔ چڈاں جو صنف دے حوالے نال ایہہ تخلیقات حمد نعت منقبت غزل اتے نظم وچ آسکدن۔ انھیں دا خیال اے جو ایہ خواجہ فرید ات واسطے کیجے۔ جو کافی دراصل موسیقی دا ہک ٹھاٹھ ہے۔ ایں ٹھاٹھ دی پذیرائی اتے دلپذیری دی وجہ کنوں سرانیکئی شاعری خصوصاً صوفیانہ شاعری دیں انھیں تخلیقات کوں کافی داتاں ڈتا گیا ہوی۔

خواجہ فرید دی شاعری دے وزن اتے قافیوں دے بارے وی کجھ اعتراض سامنے آئیں۔ انھیں دا جواب ڈیندیں ہوئیں سیں دھریجہ دا خیال اے جو خواجہ فرید دی شاعری کوں عربی فارسی اتے اردو دے عروض تے پرکھیا ویندے۔ حالانکہ عروض دا ایہہ نظام اتھوں دامقامی کانتی۔ انھیں دے مطابق سرانیکئی شاعری دا اپنا عروضی نظام ہے جیکوں او ”تل وطنی“ عروض آبدن۔ اتے اتھوں دا ایہہ تل وطنی عروض مقامی موسیقی دے نال ہم آہنگ کرتے تیار کیتا گئے۔ ات واسطے خواجہ فرید دی شاعری کوں ایں

”کس وطنی“ عروض دے حوالے نال پڑیکھٹا چاہیدا اے۔

خواجه فرید دی شاعری تے لکھدیں ہوئیں او ایکنوں خاندانی ورثہ وی قرار
پڑیدن کیوں جو خواجه فرید دے پڑے خواجه عاقل محمد جوگی کوریجی وی شاعر ہن آتے خواجه
فرید دے مترائے ہمرائے مرشد سیں فخر جہاں وی فارسی دے معروف شاعر ہن۔

خواجه فرید دی شاعری تے مختلف زبانیں دے اثرات دا ذکر کریندیں
ہوئیں سیں دھریج صاحب دا خیال ہے جو خواجه فرید گوں زبانیں سکھن دا شوق ہا۔ حتی
کہ او آخری عمر وچ انگریزی وی سکھدے پے ہن۔ ایں شوق دا نتیجہ ہا جو انھیں دی
شاعری وچ مقامی تے غیر مقامی زبانیں دے الفاظ دا درنا و نظر آندے۔ ایتھاں او
خواجه فرید دے کلام کوں گاؤں والی ہک پڑائی گلوکارہ بدرولتانی دا ذکر وی کریندن۔
چیدی کائی ہوئی کافی کوں جیل وچ سُن تے مفتون سکھ نواب آف بہاول پور کوں ایں
پاسے قائل کیتا۔ جو او خواجه فرید دے کلام دا ہک مستند نسخہ تیار کروادن۔ چیدے نتیجے
وچ مولانا عزیز الرحمن خان دا نسخہ سامنے آیا۔ اہکوں تے ہک ہی جاہ تے او بدرولتانی
دا ہک دلچسپ واقعہ وی درج کریندن جنھوں بدرولتانی دی سرائیکی صوفیانہ کلام نال
محبت دا اظہار تصدیق اے۔ ایہ واقعہ کافی دلچسپ آتے تاریخی ہے

خواجه فرید دی شاعری دے دور دے بارے ذکر کریندیں ہوئیں او سرائیکی
دیب تے انگریزی ظلم آتے جبردی تاریخ وی پڑ سیندیں انھیں دا خیال اے جو خواجه فرید
ایہ سب کچھ محسوس کریندے پے ہن۔ چیدی وجہ کنوں انھیں اپنا ایہ تاریخی شعر آکھیا:

اپنے ملک کوں آپ دسا توں
پٹ انگریزی تھائے

وادی سندھ دی ہک غلط فہمی بارے ہک ضمنی عنوان دے تحت دھریج صاحب
دا خیال اے جو ایہ نال دریائے سندھ دی وجہ کنوں اے آتے سرائیکی زبان دریائے

سندھ دے اتوں گھن تے تلمیں تائیں ڈوہیں پاسوں الائی ویندی اے اتے خواجہ فرید
وی سندھ دا مطلب دریائی علاقہ گھندن۔ اہشی تائید وچ دھر بیج صاحب خواجہ فرید
دے کئی شعر درج وی کریندن۔

جے تائیں پائی پلھرنہ کھنسی کون بھلا سندھ چلے
ساوٹ آن سپساں روہی سندھڑوں سکھری لڈتے

خواجہ فرید دی سرائیکی شاعری دے حوالے نال اوسرائیکی دے قدیم ادب دی
کالھ وی کریندن اتے پرائی سرائیکی شاعری دی دریافت دے دوران قدیم سرائیکی
شاعری وچوں کئی مثالوں وی ڈیندن۔ خواجہ فرید دے ہم عصر شاعریں دا ذکر کریندیں
ہوئیں انھیں شاعریں دے نال دی ہک وڈی تندیر دی درج کیتی اے۔ جیرمی تقریباً دو
صطحیں تائیں درگمری ہوئی اے۔ ایندے باوجود دھر بیج صاحب دا خیال اے جو ایہ
کچھ ناں ہن اتے ہوں سارے علاقے دے شاعریں دے ناں ہتھ نہیں آئے۔

شاعری دے نال نال خواجہ فرید دی زندگی بارے وچ دھر بیج صاحب کئی
واقعات بیان کریندن۔ اوہک اچھی تاریخی چٹھی داوی حوالہ ڈیندن۔ جیرمی خواجہ فرید
نواب آف بہاول پور کوں لکھی ہئی۔ اوندا متن کچھ ایس طرح ہا۔

صادق! زیر تھی، زیر نہ بن

متاں پیش پوندی ہووے

نال نال او خواجہ فرید دی حریت پسندی، سخاوت، علم دوستی، کتب بینی دا شوق وغیرہ دے
واقعات وی درج کریندن۔ آخر وچ انھیں خواجہ فرید دی شاعری دیں خصوصیات دے
حوالے نال وی لکھیئے۔ جیندے وچ خصوصی طور تے خواجہ فرید کوں دھرتی دا شاعر آکھیا گئے
اتے ایس حوالے نال خواجہ فرید دی شاعری وچوں دھر بیج صاحب کئی مثالوں وی ڈتے۔

مقدمے دے آخر وچ خواجہ فرید دی زندگی نال متعلق ڈو حل طلب مسئلے

ڈووی توجہ ڈیوائی ہو گئی اسے جبرھے کہیں حد تا میں تمنا نہ ہوں۔ ہک تاں خواجہ فریدؒ
 دے خاندان دا قاروقی 'صدیقی' آتے ابڑہ ہوں دے متعلق اے۔ ہک لمبی بحث دے
 باوجود سیں دھریج صاحب کوں ایں خاص مسئلے وچ دلچسپی نظر نہیں آندی انھیں دا
 خیال اے جو خواجہ فرید دا سلسلہ نسب جووی ہووے اوہن سرائیکی ہن آتے ایہا انھیں
 دی شناخت اے۔ ڈوجھا مسئلہ خواجہ فریدؒ دی تاریخ پیدائش آتے تاریخ وفات دا مسئلہ
 ہے۔ ایہ مسئلہ وی محققین دی دلچسپی دا باعث رہیے۔ ایندے آتے بحث کریندیں
 ہوں دھریج صاحب ایہ تجویز ڈیندن جو ایندے واسطے کوئی کمیٹی بنائی وئے۔ جبرمی
 کوئی متفقہ فیصلہ کرے۔ اگر ایہ نہ تھی سکے تاں اول اوہا تاریخ پیدائش آتے تاریخ وفات
 من گھدی وئے جبرمی انھیں دا خاندان منہند اہوے۔

مقدمے کوں ختم کریندیں ہوں آخروج خواجہ فریدؒ دی شاعری آتے زندگی
 بارے مختلف دانشوریں آتے لکھاریں دے تاثرات درج کیجے گھنن آتے ایندا
 عنوان "مقام فرید" تجویز کیا گئے۔ ایں عنوان تلے تقریباً نوے دانشوریں دے
 تاثرات آتے آراء درج ہن۔ بالکل آخروج مولانا عزیز الرحمن خان دے لکھینے
 ہوئے مختصر پیش لفظ کوں وی شامل کر ڈیا گئے۔ جبرھا خاصا اہم آتے تاریخی ہے۔
 تقریباً ہک سو صفحے تے لکھیا ہویا ایہ تفصیلی مقدمہ جید انتہائی طور تے مختصر
 جائزہ گھد اہئے آتے مضمون دی طوالت دے ڈر کتوں کجھ حصے چھوڑ ڈتے گھنن۔ ہک
 ہمد گیر مقالے دی حیثیت رکھدے۔ ایہ عام طور تے تا صرف خواجہ فریدؒ دی شاعری دا
 جائزہ گھندے بلکہ دیوان فرید دین مختلف اشاعتیں دی تفصیلی کہانی وی بیان
 کریندے۔ آتے انھیں دیوانیں دی ترتیب دے دوران آون والیں مشکلات کوں
 وی پیش کریندے۔ عام طور تے ایہ مقدمہ صرف خواجہ فریدؒ دی حیاتی شاعری آتے
 دیوانیں دی اشاعت تا میں محدود نہیں رہندا۔ بلکہ سرائیکی وسیب آتے دھرتی دین

مخرومیں کوں وی بیان کریندے آتے ایندے آتے غیریں دے ظلم آتے اہٹیں دی
غفلت کوں وی نشانہ کریندے۔ ایندے علاوہ پنجابی دانشوریں دیوان فرید و اجیویں
حلیہ و گاڑے اوندی تفصیل وی پڑیندے۔

ایہ مقدمہ کچھلیں ساریں مقدمیں کنوں ات واسطے مختلف بلکہ اہم اے جو ایہ
موجودہ صورت حال وچ سرائیکی قومی تحریک آتے وسیب دی نٹ پٹ دی کالجھ وی
کریندے۔ آتے خواجہ فرید دی قومی شاعری دے نتیجے وچ سرائیکی قومی شعور وچ
جیر مادد حار اتھے اوندے مثبت اثرات دے نال نال لپٹے لوکس دے خود غرضانہ فنی
پہلو دیکھیں تے وی کالجھ کریندے۔ جیڑی دھریجہ صاحب دی دھرتی نال محبت کوں
ظاہر کریندے۔ تاہم بعض جہیں تے ضمنی عنوانات دی ترتیب وچ اکوں پچھوں
ہوون دا کجھ احساس تھیندے۔ آتے کتھائیں کتھائیں حوالس دی تنگی وی رہندی
اے۔ جیویں جو درد و طائف دے دوران مطالعے واسطے مرشد کنوں خصوصی اجازت
گھنٹی آتے خواجہ فرید دے دور دے اتلا زیادہ شاعریں دا موجود ہون توڑے جو ایہ
درست ہوی۔ مگر پچھل دی ریسرچ مطابق حوالس دا اندراج مقالے دی ہک
ضرورت ہوندی اے۔ تاہم انھیں چھوٹس کیں دے باوجود مقدمہ لپٹے طور تے ہک
تاریخی نوعیت دا ہے بلکہ ایہ آکھیا وچ سگدے جو ایہہ ہٹی نوعیت دا پہلا مقدمہ اے
جیر حانویں مکالمے دی راہ کھلیسی۔

لپٹے مقدمے وچ خواجہ فرید دی سرائیکی شاعری دا حلیہ و گاڑن دے حوالے
نال جتھاں دھریجہ صاحب نے عمومی طور تے پنجابی دانشوریں اتے ناشریں دا ذکر
کیجے اتھاں خصوصی طور تے آصف خان اتے شفقت تویر مرزا دا حوالہ وی پڑتے۔
سکین شفقت تویر مرزا سرائیکی زبان اتے خواجہ فرید دی دشمنی کوں اہٹی
زندگی دا مقصد ٹایا ہویا ہے اتے اکثر اوقات اس سلسلے وچ لکھدے رہ ویندن۔ لپٹے

اس مقصد دی تکمیل واسطے انھیں ”کلیات فرید“ دے ناں نال خواجہ فرید دا اردو سرانیکی کلام دی مرتب کیجے۔ (۶) ایندے وچ خواجہ فرید دی شخصیت اتے کلام کوں مسخ کرن واسطے فرضی طور تے خواجہ فرید دے ناں نال منسوب ڈوہڑے وی شامل کیتن اتے سرانیکی کلام کوں پنجابی رنگ ڈیوٹ واسطے سرانیکی دیاں مخصوص اضافی پیکار آوازاں کوں کڈھ تے دیوان داخلہ وٹا سٹیجے۔ ایں سلسلے وچ دھریچ صاحب نے مقدمے دے صفحے سولھاں ستھاراں اتے اٹھاراں تے کیا خواجہ فرید پنجابی شاعر ہے؟ اتے ”اسپغول تے کجھ نہ پھول“ دے عنوانیں نال آصف خان اتے شفقت تنویر مرزادی کارکردگی دا جائزہ گھدے۔ ہوں مختصر انداز وچ ہک پیراملا حلقہ ہووے۔

ترجمہ: اپنے پیش لفظ دے بعد مرزا صاحب نے وی خواجہ فرید دے دیوان دا اہوش کیتے جیرھا آصف خان کیتا۔ یعنی ہک وی سرانیکی املا استعمال نہ کیتی۔ ایہ کلیات دوست پبلی کیشنز اسلام آباد نے ڈوہڑا ہک عیسوی وچ چھاپے۔ کلیات پڑھن دے بعد محترم شفقت تنویر مرزادی سرانیکی دشمنی اتے مابعد واران نال فرید دی بحرمانہ خاموشی تے دوائے غسوس اتے اسپغول اتے کجھ نہ پھول ای آکھیا وچ نچسکدے۔

سین ظہور احمد دھریچ دے ایہ لفظ مرزا صاحب کڈاں ہضم کر سگدے ہن۔ انھیں ایں مقدمے دے خلاف انگریزی اخبار روزنامہ ”ڈان“ وچ ہک مضمون لکھیے (2) اتے اوندے وچ بجائے لپٹے نقطہ نظر دے دفاع دے سین ظہور احمد دھریچ اتے اعتراض شروع کر ڈتن۔ مرزا صاحب کوں ایں گالھ تے کاوڑ ہی جو دھریچ صاحب نے شاہ حسین اتے بلھے شاہ سرانیکی شاعر کیوں آکھیے۔ ویسے ایہ کوئی نویں کاوڑ وی کوئے نہ ہی مرزا صاحب ایہ کاوڑ پہلے میڈے اتے وی کڈھ چکھیے ہن۔ انھیں کلیات فرید وچ لکھیا ہا۔

ترجمہ: سرانیکی دے علمبردار اسلم رسول پوری ہودن یا کیفی جام پوری

وارث شاہ کوں چھوڑتے باقی سب نامور پنجابی شاعریں بابا فرید (پاک تین) بلھے شاہ (قصور) آتے سلطان باہو (جھنگ) کوں سرانگی شہری سرمایہ بگڈن (3) بلھے شاہ (1692-1758) دا مزار اگرچہ قصور وچ ہے مگر انھیں دی پیدائش اوچ وچ ہے جیر ہا سرانگی علاقہ ہے۔ بلھا خود اہدے:

اساں اُچے سہاڑی ذات اُجیری اساں وچ اُچ دے وسدے آں
بلھے شاہ جوانی وچ قصور بچے (4) سرانگی علاقے وچ پیدائش آتے رہائش
دی وجہ کوں بلھے شاہ دی زبان ظاہر ہے جو سرانگی ہی آتے ایندے وچ میں ظہور
دھر بچہ نے کیا غلط کالھ کیتی ہے۔

نہن اگر آصف خان تے شفقت تویر مرزا وانگوں پنجابی دانشوریں آتے
ناشریں بلھے شاہ دے کلام کوں دی خواجہ فرید دے کلام وانگوں پنجابی دے رنگ وچ
چھاپیے تاں ایندے نال بلھے شاہ پنجابی شاعر نہیں بن گئے۔ بلھے شاہ آتے خواجہ فرید
دے علاوہ پنجابی ناشریں انھیں سرانگی شاعریں نال دی اوکم کیجے، علی حیدر ملتانی
جینکوں پنجابی ناشر ملتانی نہیں لکھدے۔ دے کلام دی اشاعت ویلے ناشر نے
ایندے وچ تحریف دا اعتراف کیتا۔ ترجمہ: میاں ہدایت اللہ صاحب نے جیر حادثہ
ایندی (علی حیدر دے کلام دی) صحت آتے ردیف قافیے دی بحالی تے لائے اوندے
واسطے میں انھیں داکٹر گزرا ہاں (5)

مرزا صاحب کوں ڈوجھا اعتراض ایہ ہے۔ جو دھری صاحب نے سرانگی
زبان کوں دنیا دی ہک قدیم ترین زبان آکھئیے آتے ایں طرح ایہ زبان پوری وادی
سندھ وچ پھیل گئی۔ مرزا صاحب نے اتھاں ایں حقیقت کوں لکا کھدے جو دھری
صاحب نے ایہ خود نہیں آکھی بلکہ ہک معروف محقق ضامن حسینی دی کتاب معارف
سرانگی دے حوالے نال آکھی ہے۔ ضامن حسینی لکھدن۔ ترجمہ: سچ تاں ایہ ہے جو

ایہ ہن۔ دہلوی بنگالی، ملتانی، مارواڑی، گجراتی، تلنگی، مرہٹی، کرناٹکی، سندھی، افغانی، شمال، بلوچستانی اے کشمیری (8)۔ اتھاں پنجابی دا ناں کتھائیں کاسی۔ ول شاہ حسین کیرھی زبان وچ شاعری کریندے پٹھے ہن۔ ظاہر ہے اولماتانی سرانیکھی ہی۔

تساں ڈیکھ گھدے جو مرزا صاحب دے سارے اعتراض غیر علمی غیر تحقیقی بے بنیاد اتے متعصبانہ ہن۔ ایہ تاں بس پچھکے گئے چوہن والی گالھ ہے۔ میں جیویں اے آکھیے ایہ مقدمہ نویں مقالیں دا آغاز کر لسی۔ اے ہن مکالمے شروع تھی گن۔ اس پہلے مکالمے پنجابی تعصب کون نشا بر کر ڈتے۔

حوالے

- 1- مرزا شفقت تنویر۔ کلیات فرید۔ دوست پبلیکیشنز۔ پوسٹ بکس نمبر۔ 2958 اسلام آباد۔ سن اشاعت 2001
- 2- <http://www.dawn.com/2011/04/30/understanding-seraiki-movement.html>
- 3- مرزا شفقت تنویر۔ کلیات فرید۔ دوست پبلیکیشنز۔ پوسٹ بکس نمبر۔ 2958 اسلام آباد۔ سن اشاعت 2001 صفحہ۔ 14
- 4- اردو انسائیکلو پیڈیا۔ فیروز سنز۔ لاہور سن اشاعت چوتھا ایڈیشن 2005 صفحہ 337
- 5- کھل مجموعہ ادبیات علی حیدر مرتبہ ملک فضل الدین کنگے زئی۔ تاجران ملک چمن الدین ملک تاج الدین۔ کوچہ کنگے زیاں بازار کشمیری لاہور۔ سن 1917۔ صفحہ 4
- 6- حسینی۔ نور علی ضامن سید۔ معارف سرانیکھی۔ سرانیکھی ادبی بورڈ۔ ملتان سن اشاعت۔ ڈوجھا چھاپا 2009 صفحہ۔ 13-14
- 7- حسینی۔ نور علی ضامن سید۔ معارف سرانیکھی۔ سرانیکھی ادبی بورڈ۔ ملتان سن اشاعت۔ ڈوجھا چھاپا 2009 صفحہ۔ 13-14
- 8- مہر عبدالحق۔ ڈاکٹر۔ ملتانی زبان اور اس کا اردو سے تعلق۔ اردو اکیڈمی۔ بہاول پور۔ سن اشاعت 1967ء صفحہ 115

چھند پتری

”چھند پتری“ مسکین عبداللطیف بھٹی وی کتاب ہے۔ ایہ شاعری دے اوزان دے ہک مخصوص نظام ”چھند بندی“ بارے لکھی گئی ہے۔ اینکوں دسمبر 2006ء وچ جھوک پبلشرز دولت گیٹ ملتان چھاپیے۔

شعر وچ وزن دا ادراک شاعر کون اپنے جہلی وجدان نال سمیہدے۔ لیکن زبان وچ جیویں گراہر دے نظام کون بعد وچ دریافت کرتے اوندے اصول تو انہیں بٹائے گئیں۔ اینویں شاعری وچ موجود وزن کون دریافت کرتے قانون قاعدے وچ آندا گیا اتے ایں طرح مختلف زبانیں دی شاعری دے مختلف اوزان اسٹاڈے سامنے آئے۔ جنہیں اتے شعر کون پرکھیا ویندے۔

فطرت دے نظام دے اندر ایٹا ہک توازن اتے آہنگ موجود ہے۔ انسان اینکوں محنت دے دوران اپنے اپنے وسیب وچ خود دریافت کیتے۔

وادئی سندھ وچ ابتدائی انسان جیر حلے رل تے محنت کریندا ہا یا اول جھمر تاڑی لیندا ہا تاں مشترکہ زور آزمائی یا شوق وچ ہک روہم پیدا کر گھندا ہا۔ اورل کراہیں منظم اتے ہم آہنگ فقرے دی اکیندا ہا۔ جیویں جو بعض اوقات آج وادھر وادی مشترکہ زور آزمائی وچ کریندے جیوں ہیا ہیا چھو آچھو یا جھمر تاڑی وچ گاؤن۔

”مل کراہیں فطرت دے قوتیں دے خلاف جدوجہد کرن اتے کہیں کم کون مل تے زور لاؤن واسطے جیر ہر روہم دی ضرورت ہئی۔ او جادوگری دے عمل وچ پیدا تھیون والی موسیقی اتے رقص دے ذریعے منظم تے مرتب تھئی۔ (1)

وادی سندھ وچ ایہہ ردھم اول منڈا قبائل ول درواڑیں دریافت کیتا
 آتے اپنے فنون موسیقی، شاعری آتے رقص وچ استعمال کیتا۔ بعد وچ جیرھے آریا
 وادی آتے قبضہ کیتا تاں اپنے بھونڈے ردھم نال ایس کون رلاتے اٹھی نوں آریائی
 شکل بٹا گھدی آتے اصل مقامی ردھم کتھائیں گم تھی گیا۔ ”جیرھے استحصالی طبقے
 (آریا۔ برہمن) محنت کشیں (شودریں، مقامی آبادی) دے کچھ کوں مکمل طور تے ختم
 کرن وچ ناکام تھی گئے تاں انھیں خودی شودریں دی شاعری، رقص آتے موسیقی
 دیں ہوں ساریاں پکھیں کوں اپنے رنگ وچ ڈھال گھدا۔ (2)

آریائیں وادی دے مقامی کچھ آتے شاعری کوں اپنا رنگ ڈیون دے بعد
 اوندے کچھ حصیں کوں اپنے ویدیں دا حصہ وی بٹا گھدا۔ جیرھا حالی تاں کجھیا نہیں
 ویندا ”آتے بعد وچ ایہ دعویٰ کر ڈتا جو رگ وید انھیں (آریائیں) دی کتاب ہے“
 (3) آریائیں نہ صرف مقامی فنون کوں چوری کیتا بلکہ اوندی ہیئت وی مکمل طور تے
 تبدیل کر ڈتی۔

”برہمن بعد وچ انھیں فنون کوں نقل کیتا آتے بد شکل بٹا کراہیں رکھ ڈتا۔
 اہج تاں برہمن پنڈت جیرھی گائیکی کریندیں۔ اوندے وچ سوز گداز نہیں ہوندا۔ او
 مینڈھ تے شرتی دا استعمال نہیں کریندے او ابدن جو انھیں جذبات آتے احساسات
 کوں ملاوٹ نال سُردی حرمت نہیں رہندی۔ (4)

اہج وادی سندھ دی ثقافت دی باقیات وچ شاعری دے جیرھے آوازاں
 اساں تاں آئیں آئیں انھیں بارے اساں یقینی طور تے نہیں آکھ سکدے جو ایندا کیرھا
 حصہ مقامی اے تاہم زیادہ تر حصہ آریائی ہے۔ کیوں جو ایہ اٹھ و آریائی ہے
 ابتدائی درواڑی زندگی فطرت نال ہم آہنگ ہی۔ ات واسطے انھیں دافن
 وی نیچر نال ہم آہنگ ہا۔ مگر آریائی طبقاتی تے ذات پات دی مصنوعی زندگی دی وجہ

کنوں انھیں دے فن وچ مصنوعیت بے ڈھنگی آتے جھول آیا جیرھا اہج تا نئیں انھیں
دے آرٹ دا حصہ ہے۔ آتے اساکوں وی ورثے وچ ایہو کجھ آن ملے۔ ”چندی
ہندی“ دا نظام جزوی دراوڑی تے زیادہ تر آریائی زبانیں تے ہے۔

سنسکرت دی کلاسیکی شاعری وچ ابتدائی طور تے وزن دے معیار قائم کرن
واسطے فقرے دے اجزا کوں ”پدا“ آکھیا ویندے۔ ”پدا“ کوں Laghu (ہلکا)
آتے guru (باری) وچ ونڈیا ویندے آتے وزن کوں پرکھن واسطے ترے معیار
بٹائے ویندن۔

1- اکشرا ”اکھر“ ایندے ذریعے شعر دی تقطیع (ونڈ) لے رباری یا
چھوٹے ریلکے اجزا ناں کیتی ویندی ہے۔ ایندے وچ
لکھاری کوں آزادی حاصل ہوندی ہے۔

2- ورتا۔ ایندے وچ لفظیں دی ہکٹری تے اخصار کیتا ویندے
لیکن اجزا مقرر کر ڈتے گئے ہوندن۔

3- ماترا۔ ایں نظام وچ وقت آتے اخصار ہوندے۔ ایندے وچ ہر
حصے دے اجزا دی تعداد مقرر ہوندی ہے۔ جیرھی چار

ہے۔ (5)

سنسکرت آتے ہندی وچ شعری اوزان دے نظام کوں پنجل آکھیا ویندے۔ ایہ تاں
شاید ”پنگالا“ دی وجہ کنوں ہے۔ پنگالا دے بارے زیادہ معلوم کئے نہیں۔ کجھ لوکیں دا
خیال ہے جو او پانٹی (چوتھی صدی قبل مسیح) دا بھراہا۔ آتے کجھ او کوں پتھلی (پنجمی
صدی قبل مسیح) قرار ڈیندن۔ پنگالا ایں موضوع تے جیرھی کتاب لکھی ہے۔ اونداناں
”چنداشاستر“ ہے۔ ایہ اٹھ بائیں تے مشتمل ہے۔ آتے اٹھ تشریح دا تقاضا کریندی
ہے۔ جیرھی بعد وچ کیتی گئی۔

لپٹے نظام کوں متعارف کراون واسطے پنگالا نے Binary number system متعارف کرایا آتے فقرے دے چھوٹے آتے لمبے جزو واسطے او Binary number استعمال کریندے۔ جیرھا ڈونبریں دی بنیاد تے ہے (0-1) اوندے نزدیک long Syllable و Shost Syllable دے

برابر ہوندے۔ (6)

سنسکرت آتے ہندی وانگوں انڈیورپین آریائی زبانیں لاطینی آتے یونانی شاعری وچ وی ماترا ہک بنیادی یونٹ ہے۔ جینگوں Single Short Syllable آکھیا ویندے۔ جڈاں جو Long Syllable اوں کونوں ڈوڑا ہوندے۔ بعض اوقات انھیں ماتریں کوں heavy آتے light ادا تاں وی ڈوتا ویندے۔ انگریزی وچ ایہ Stressed آتے unstressed وی اکھویندیں۔ (7)

انگریزی آوازوں دا نظام صیدی بنیاد یونانی تے ہے وچ شعر دے وزن دی بنیاد quality آتے quantity تے ہے۔ quality وچ اجزا دا خفی یا بلند ہون ہے۔ مثال دے طور تے Ago وچ A خفی جز ہے۔ آتے go بلند۔ اس نظام کوں Lambus آکھیا ویندے۔ ایندے علاوہ بے آوزان وی ہن۔ جنھیں وچ Anapeast-Trochee آتے Spondee وغیرہ ہن۔ انگریزی وچ Prosody دا نظام ہوں ڈھلا ڈھالا ہے۔ حتیٰ کہ ہک نظم وچ 'Trochee lambus آتے anapeast دا سٹم وی استعمال کیتا وچ سبکدے۔ (8) یعنی ڈو جملے لفظیں وچ ایہ آکھیا وچ سبکدے جو:

بحر رجز کو چھوڑ کے بحر زمل چلے

آریائی ماترک نظام کوں شعری تلاوڑے دے حوالے نال دنیا دا سب کونوں

پُرانا معلوم نظام سمجھیا ویندے۔ جیرھا انڈو آریائی زبانیں دے شعری تلاوڑیں وچ کجھ اختلافات دے باوجود مشترک ہے۔ ایندے برخلاف ہک سامی زبان عربی (جیرھی لپٹے مزاج دے حوالے نال آریائی زبانیں کنوں مختلف ہے) دا شعری تلاوڑا جینکوں ”عروض“ آکھیا ویندے۔ ماترک نظام کنوں بالکل انج ہے۔ ایہ عربی کنوں فارسی اُردو آتے سرائیکی وچ آئے۔ ”عروض“ دا تعلق ہک لفظ دے حرفیں دی حرکات نال ہے۔ متحرک آتے ساکن حرفیں دا ربط ہک لفظ دے وزن دا تعین کریندے۔ ایندے وچ لفظیں کوں حرکات دے حساب نال مختلف درجیں وچ وٹھیا پگئے۔ سبب و تدا آتے فاصلہ ول انھیں دی وی تقسیم ہے۔

این نظام دا بانی ر دریاقت کئندہ معروف نحوی خلیل بن احمد (791-718ء) ہے۔ اوں ابتدائی طور تے این نظام دیاں پندرہاں بحر اں بیانییاں آتے بعد وچ ہک ہی بحر متدارک اوندے شاگرد ابوالحسن انعمش (وفات 793ء) بیائی۔ ایندے بارے اختلاف ہے۔ جو خلیل دے دماغ وچ ایہ خیال لوہار دے ہتھوڑے دی ٹھکا ٹھک کنوں آیا جیویں جو التحریری آتے ابن خلکان آکھئے یاوت حمزہ اصفہانی دے مطابق اوں موسیقی کنوں ایہ تصور گھدایا و ت ہارٹ مان دے مطابق صحرائے عرب وچ چندھ کپندے ہوئے انھیں دی چال کنوں ایہ خیال خلیل دے دماغ وچ پٹھا۔ کالجھ کوئی ہووے۔ ایہ ماترک نظام کنوں زیادہ متعین آتے سائنٹیفک ہووٹ دی بنیاد تے مقبول تھیا۔ عربیں دے علاوہ ہک آریائی زبان فارسی وی اینکوں اپٹا گھدا۔ ول ایرانیں ایندے وچ ترے بحریں دا اضافہ وی کیتا۔ عروض دی کہیں بحر دے کھل ارکان وچ کمی بیشی کر ڈتی ونجے تاں ول نویں نویں وزن ہٹ ویندن۔ انھیں کوں زحافات آکھیا ویندے۔ انھیں زحافات نال ایہ نظام کجھ لمباتے پیچیدہ تھی ویندے۔

ماترائی نظام وانگنوں حرفیں کوں چار چار دے گھرس وچ وٹن دی بجائے
 عروض وچ حرفیں دیں حرکات دی بنیاد تے شعری تقطیع کیتی ویندی ہے۔ ایہ ہک کیا
 ہو یا سخت قالب ہے۔ جیندے وچ حرفیں دی وٹن داوی باقاعدہ نظام ہے آتے
 چھند بندی وانگنوں نہ کوئی مصممہ ڈھ سبکدے آتے نہ کہیں رکن دا خالی گھر ہے۔
 علماء انھیں ترے نظامیں چھند بندی (پنگل) عروض آتے
 Prosody وچ مطابقت تلاش کرن دی کوشش کیتی ہے۔ بلکہ بعض اوقات
 مطابقت پیدا کرن دا اہروی کہتے۔

بحر الصناعت دے مصنف عجم النبی عروض آتے پنگل دے درمیان ترے
 مشترک بحرین دا ذکر وی کیجے جنھیں وچ چوپائی بحر سربج دے مطابق ہے۔ تربھنگ
 متدارک دے آتے بھنگ پران متقارب دے مشابہ ہے۔ (9) ایہدے علاوہ اردو
 دی شاعری دے کچھ نمونیں دی پنگل دے نظام وچ تقطیع کیتی ہوئی ہے۔ مثال دے
 طور تے علامہ اقبال دے گیت:

رومی بد لے شامی بد لے بدلا ہندوستان

کوں سری چھند نال جوڑیا گئے۔ آتے ڈاکڑ گیان چند نے ”دوہے“ کوں
 عروض نال جوڑیندے ہوئے ادند الیہ وزن لکھینے۔

فعلن فعلن، فاعلن فعلن، فاعلن فعلن (10) ایں معانی کوں صرف دیتا میں
 نہیں رکھیا گیا بلکہ انگریزی نظمیں دی وی عروض دے مطابق تقطیع کیتی ہوئی ہے۔ (11)

Take her up مفعولن	Tenderly مفعولن	Left her with مفعولن	Care فاع
Fashioned مفعولن	slenderly مفعولن	young and so مفعولن	Fare فاع

اینویں ایڈگرائین پودی معروف نظم Raves (میلارے ایں نظم کوں

پڑھنے واسطے انگریزی سکھی (دا وزن فراق گورکھپوری دی ایس نظم:

دنیا دنیا عالم عالم تھے اک روز یہی ویرانے

(فعلن سولھاں دفعہ) نال جوڑیا گئے۔ (12) عروض آتے پنگل نظام دی

بنیادوی اٹھ ارکان تے مشتمل ہووے دی وجہ کنوں انھیں دے درمیان مطابقت ثابت
کرن دی کوشش کیتی گئی ہے۔ جیڑھی ایس طور تے ہے۔

مفعولن فاعلن فعلن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن
مفعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

(13)

عظمت اللہ خان انھیں نظامیں دے درمیان مطابقت دی کافی کوشش کیتی

انھیں دے مطابق انگریزی دا خفی جز (short syllable) پنگل دا تک ماترا

ہوندے۔ انھیں اردو شاعری واسطے ماترک نظام اپٹاؤں دی سفارش کیتی آتے

تقطعی نظام واسطے انگریزی علامتیں V آتے۔ استعمال کرن تے زور ڈتے۔

ڈاکٹر گیان چند وی ایندی نہ صرف حمایت کیتی ہے بلکہ ایس ملفوبے دی کامیابی دی

پیشین گوئی وی کیتی (14)۔ تاہم ایہ کوششاں کامیاب نہ تھی سکیاں۔ کیوں جو انھیں

دے درمیان مزاج آتے ثقافتی پس منظر دا تاریخی اختلاف موجود ہا۔ ایندے علاوہ خود

انھیں علماء دے درمیان وی اختلاف موجود ہے۔ مثال دے طور تے غالباً عظمت اللہ

خان دے حوالے نال یا مصنف نے اپنے طور تے ”دوہے“ دے اٹھتالی ماترے

آکھین آتے سری چند دے ل ستاوی (15)۔ جڈاں جو ”چھند پتری“ دے فاضل

مصنف دے مطابق دوہے دے ہتری (32) ماترے ہوندن۔ جنھیں وچ پڑی یا پنجوی

بھریے ہوئے ہوندن آتے باقی خالی۔ (16) آتے ایس طرح غیر متعین ماترائی نظام

دی تقطیع ویلے ادیقی صورت حال قائم نہیں تھیدی جیڑھی عروض دے ارکان دے متعین

حرکات دے حوالے نال سامنے آندی ہے۔

کچھ لوکیں دا خیال ہے جو عروض پنگل آتے Prosody موزونیت دا ناں ہے۔ او ماتریں دی تعداد دی شکل وچ ہووے یا حرفیں دی حرکت دی صورت وچ یا اول Short آتے Long syllable دی شکل وچ۔ ایہ سب ہر زبان آتے اوندی شاعری دے مزاج آتے ثقافتی تے تہذیبی پس منظر دا معاملہ ہے۔ انھیں دے نزدیک ایہ موزونیت ایہ نغمگی خاص مزاج آتے خاص زبانیں نال متحد ہے اوزان دا تعلق شعری تجربے آتے شاعر دے باطن نال ہے۔ عروض صرف وزن دی، کٹری دا ناں کانتی۔ ایندا اپنا ثقافتی پس منظر ہے۔ جیرہا شاعر دے شعور آتے لاشعور دا حصہ ہے۔ (17)

خاص مزاج تے زبانیں دے حوالے نال اتھاں عروض وچ موزونیت کوں نغمگی نال جوڑیا گئے۔ ویسے وی نغمگی دے حوالے نال شاعری آتے موسیقی کوں عام طور تے لازم ملزوم سمجھیا ویندے جیہندی وجہ کنوں ہک سوال ول ول کھنچیا ویندے جو وزن موسیقی وچ ہوندے یا شاعری وچ اگر ایہ ڈوہیں وچ ہوندے تاں ول انھیں دا آپت وچ تعلق کیوں بنڈے۔ شاید ایہا وجہ ہے جو انھیں وچ ہم آہنگی پیدا کرن واسطے شاعرانہ اوزان کوں ”موسیقیانے“ دی ول ول کوشش کیتی گئی ہے۔

یروشلم یونیورسٹی دے پروفیسر گائٹ ہولڈویل جتھاں جرمن عروض نگاریں ہارٹ مان آتے ایوالڈ وغیرہ دیں انجھیں کوششیں کوں مسترد کیجے اتھاں خود وی ایہا کوشش کیتی ہے جیرھی کامیاب نہیں تھی۔ (18)

دراصل موسیقی تے شاعری دا تعلق قرہی ہووٹ دے باوجود ڈو طرفہ آتے پیچیدہ ہے۔ ہک ویلے کہیں گیت کافی وغیرہ دی دھن بناوٹ واسطے پہلے استھائی دے ماتریں دی گنتی کیتی ویندی ہے آتے ول دھن بنڈی ہے۔ آتے کہیں ویلھے عروض دیاں ترکیباں سبب وند آتے فاصلہ سامنے رکھے ویندن۔ (19) لیکن بعض اوقات

ایندے برخلاف دھن پہلے تیار تھیں ہی ہے۔ اُتے گیت، نظم وغیرہ بعد وچ لکھی ویندی ہے۔ اہ کل قلمی گاٹے وچ ایہ رواج عام ہے۔

میڈا خیال اے جو خوب فریڈ دیاں ہوں ساریاں کافیاں انھیں دے دماغ وچ کہیں ہک راگ دی دھن دے پہلے موجود ہون دے حوالے نال لکھیاں گیاں ہوں۔ کیوں جو شروع کنوں ساریں کافیاں اُتے راہ گئیں دے نال لکھیں ہوئے ہوں۔ شاعری پہلے یا موسیقی دے سوال نال کئی بے اختلافات وی ساڈے سامنے آئین۔ ”توڑے جو انھیں ڈوہیں (موسیقی تے شاعری) دیاں بنیاداں اوزان

تے ہن۔ تاہم چند موزونیت دے اختصار اُتے راگ اوندے اطناب (طوالت) دا فن ہے۔ موسیقی چند کون قبول کریندی ہے لیکن چند راگ کون قبول نہیں کریندی۔ وزن چند دے اندر موجود ہے۔ جڈاں جو موسیقی دا فن طبلے یا کہیں بے اٹھے ساز دی ”لے“ دے ہر پول دی مطابقت نال موزوں تھیندے۔ نثر کون عرض چند اُتے (Prosody) قبول نہیں کریندے لیکن راگ قبول کر گھن دے۔ (20)

ایندے علاوہ موسیقی دا ہک اٹھما نظام ہے۔ جینکوں لفظیں دی لوڑ کانتی۔ لیکن شاعری وچ لفظ ای واحد اُتے معین ذریعہ اظہار ہن۔ موسیقی دا وزن سُر لے تے نال ہے خیال، دھر پت، ترانہ، ٹھمری، دادرا اُتے گیت تے بول برائے نال کجھ لفظیں دے مجموعے ہن۔ انھیں وچ شعری وزن دی ضرورت کانتی۔ غزل عام طور تے سب کنوں زیادہ غنائیت رکھن والی صنف ہے۔ لیکن کلاسیکی موسیقی دے ماہر گلوکاراں کون ہک تنگ میدان سمجھن۔ غزل سُر دے تنوع کون نہیں سمیٹ سگدی۔ جیویں خیال، ٹھمری وغیرہ سمیٹ گھنن۔ (21)

شعر وچ موسیقی دیاں ڈو بنیادی صورتاں Melody اُتے Harmony کیویں پیدا تھیندیں۔ ایہ ہک اہم سوال ہے اُتے خود موسیقی کون ڈو

حصیں وچ وڈیندے۔ Melody (نفسگی) ہک اتھھے گاؤن واسطے استعمال
تھیدی ہے۔ جیندے وچ نفسگی آتے سُر یلے ہن داتاثر نمایاں ہووے۔ ایندے
برخلاف Harmony (ہم آہنگی) اتھھے گاؤن واسطے استعمال تھیدی ہے۔
جیندے وچ سازیں دی ہم آہنگی داعصر نمایاں ہووے ایس طرح مغربی موسیقی دی بنیاد
Harmony تے ہے آتے مشرقی موسیقی دی Melody (نفسگی) تے۔ (22)
ایس حوالے نال مغربی موسیقاریں داساڈی (مشرقی۔ ہندوستانی) موسیقی
تے سب کنوں وڈا اعتراض ایہ ہے۔ جو ایندے وچ ہم آہنگی دا کوئی تصور کاسی۔ ایس
اعتراض کوں دور کرن واسطے معروف رقص اودے شکر 1930ء وچ کافی کوشش
کیتی۔ آتے مشہور سرودنواز علاؤ الدین خان علی اکبر خان آتے پنڈت روی شکر دیاں
کچھ کمپوزنگز ایس ہم آہنگی دے سلسلے وچ معروف وی ہن۔ (23)

مشرقی موسیقی وچ ہم آہنگی نہ ہووون دے اعتراض دی وڈی وجہ ماترائی
نظام کوں قرار ڈتا ویندے۔ کیوں جو ماترے دا کوئی واضح تصور کاسی۔ آتے ماترے
دی وضاحت کرن والے وی ایندے آتے متفق کاسی۔

ماترے بارے مختلف ماہرین دیاں تعریفاں ایہ ہن:

- 1: جتلا دیر وچ ہک معمولی صحت دے آدمی دی نبض ہک دفعہ حرکت کرے۔
- 2: جتلا دیر وچ پلک ہک دفعہ جھمکے۔
- 3: جتلا دیر وچ انسان دی زبان کنوں لفظ 'کا' کھا' گا' وچوں کوئی ہک لفظ
نکلے۔ (24)
- 4: ماترا او ویلھا یا وقت ہوندے جیرھا ہک گھر دے پوٹن تے خرچ تھیوے یا کہیں
مصرعے کوں وزن وچ پڑھدیں ہوئیں ڈو گھرس دے درمیانی وقفے کوں ماترا
اُہن۔ ایس آکھوں جو کہیں وی چال یا وزن قائم تھیوون توں بعد برابر دے وقفے
کوں ماترا اُہن۔ (25)

ایندے علاوہ کچھ مغربی ماہرین عروض آتے شعراء نے Short Syllable جبرہا ماترے دے برابر ہوندے دی بنیاد گنگو دے آہنگ آتے ساہ تے دل دی دھڑکن تے وی رکھی ہے۔ (26)

مشرقی موسیقی آتے نیگل (چھند بندی) دی بنیاد ماترے تے ہونڈ نال کچھ مسئلے کھڑے تھیندیں۔ چھندی وجہ کنوں مشرقی موسیقی وجہ ہم آہنگی نہ ہونڈ دا الزام ہے جڈاں جو شاعری آتے بے وزنی دا۔ دراصل ایندی وجہ بعض اوقات خالی ماترے آتے بھریے ماترے دے معاملے کوں نہ سمجھن آتے ہے۔

موسیقی وجہ ماترے دی اصطلاح ”تال“ وجہ استعمال تھیندی ہے۔ تال ماترے تے مشتمل ہونڈین۔ آتے ماترے خالی تے بھریے ہوئے ہونڈن۔ مثال دے طور تے تال وجہ سولھاں ماترے ہونڈن۔ اس تال وجہ نوں ماترے تے خالی ہونڈے۔ اینویں دادرا وجہ چوتھے ماترے تے آتے کھرا وجہ پنجویں ماترے تے خالی ہونڈے۔ (27)

چھند بندی وجہ شعر کوں پڑھن آتے اوندی تقطیع کرن واسطے خالی تے بھریں ماترے دی سمجھ بوجھ رکھن ضروری ہونڈی ہے۔ مثال دے طور تے ”دوہا“ چھند وجہ مصرعے ہتری (32) ماتراکس دا ہونڈے۔ مگر اوندے وجہ چویں پنجویں ماترے درجے دیندن آتے باقی خالی ہونڈین۔ (28) چھندی وجہ کنوں شعر وجہ جھول آویندے۔ لیکن چھند بندی وجہ اینکوں عیب نہیں سمجھیا ویندے۔ عروض دے تحت مصرعیں دے مقرر ارکان وچوں کوئی رکن گم یا خالی نہیں ہوندا۔ ات واسطے شعر وجہ کوئی جھول نہیں ہوندا۔ اگر مصرعے وجہ کوئی رکن خالی ہووے تاں جھول آویندے جبرہا وڈا عیب ہے۔

سرائیکی شاعری وجہ عروض آتے پنگل دے بیک وقت استعمال (جیویں

خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ تھئے (دی وجہ کنوں جھول یا خالی ماتریں دے استعمال دا مسئلہ خاصا پیچیدہ بلکہ کہیں حد تاں الجھن واسبب ہے۔ آتے بعض اوقات اوں ویلے مزید پیچیدہ تھی ویندے جیر ہلے ہک حرف دی ادائیگی ہک ماترہ نہیں رہندی۔ کیوں جو مقامی لہجیں دی وجہ کنوں بعض علاقیاں وچ کہیں ہک حرف کون کافی لہجا کرتے ادا کینا ویندے بلکہ گھاتاں گھن تے آلا یا ویندے آتے اوں ویلے او حرف سوایا ڈوہ ماترے دے برابر تھی ویندے۔ آتے ایں طور تے مختلف لہجیں نال ہک حرف کون پڑھن دی وجہ کنوں شعر دے وزن وچ گڑبڑ تھی ویندی ہے۔

عرب آتے ایرانی مسلمانیں دے آواں کنوں پہلے وادی سندھ دیں مقامی زبانیں جنھیں وچوں ہک سرائیکی وی ہے دا شعری نظام ماترک چھند دے اثر پٹھ ریہے۔ ایہ اوزان دی تقریباً آریائی شکل ہی۔ لیکن مسلمانیں آکر اہیں جہاں آتھوں دے ہوں سارے فنون تے اثر سنیا۔ اُتھاں اُنھیں چھند ہندی دے مقابلے وچ آپٹے عروض کون وی متعارف کرایا۔ محکو میں آتے حاکمانہ اثرات دے علاوہ درباری شعراء تے فن کاریں دی چھند ہندی دی شکل تبدیل کرن دی کوشش کیتی۔ حضرت امیر خسرو (1253-1325ء) جتھاں موسیقی دے سازیں طلبہ ڈھولک آتے ستار وچ تبدیل کیتی۔ اُتھاں ہوں ساریاں ہندی ایرانی راگیاں دی ترتیب ڈتیاں آتے طلبہ ڈھولک دیں چار ابتدائی ”تالیں“ وچ فارسی عروضی بحریں تے اوزان کون سامنے رکھ تے ستارہاں تال بٹائے۔ (29)

فارسی زبان دے سرکاری آتے درس تدریس دی زبان بٹن نال فارسی دے اثر پٹھ اُردو ادبی نویں شکل بٹائی تاں شاعری وچ وی ہولے ہولے عروض دا سلسلہ چل نکھتا۔ آتے پنگل دے اثرات کھڑی اُردو دے نال نال مسلمانیں دیں جنھیں مقامی زبانیں وچ وی گھٹ تھیندے گئے۔ ایندے علاوہ فارسی دے اثر پٹھ

اُردو آتے مقامی شاعری وچ نویں صفاں وی رائج تھیاں۔ جنھیں وچ مثنوی، قصیدہ آتے غزل خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ جنھیں دا زیادہ تر تعلق عروض نال ہا۔

خواجہ فرید جبرھے ہندی آتے مسلم علوم تے دسترس رکھدے ہن۔ نے سرائیکی شاعری کنوں پہلے اُردو غزل وچ عروض کنوں کم گھدا۔ کیوں جو عروض تے وی پوری مہارت رکھدے ہن۔ البتہ انھیں دی سرائیکی شاعری دے اوزان بارے اختلاف ہے۔ دلشاد کلاںجوی آہٹی کتاب ”سرائیکی شاعری دے اوزان آتے قوافی“ آتے محمد اکرم قریشی آہٹی کتاب ”اوزان دیوان فرید“ وچ خواجہ فرید دی تمام تر سرائیکی شاعری کوں عروض دے تحت منیے۔ جڈاں جو ”چھند پتری“ دے فاضل مصنف جزوی طور تے عروض دے استعمال نال زیادہ تر چھند ہندی دے استعمال دا ذکر کریندن۔

خواجہ فرید دا جملہ تعلق شاعری نال ہا اتلا موسیقی نال وی ہا۔ انھیں کوں شاعریں، راگیں تے راگنیں دا پورا پورا علم ہا۔ (30) او خالی آتے بھریے ہوئے ماتریں بارے وی جانڈے ہن آتے بسرام تے چرن بارے وی۔ ات واسطے اوروانی نال لپٹیاں کافیاں عروض آتے چھند ہندی وچ لکھدے ہن۔ انھیں دی پوری شاعری کوں کہیں ہک وزن وچ فٹ کرن درست کانتی۔ اگر اینویں کہتا ویسی تاں ہک عجیب و غریب صورت حال بنی ویسی۔ جیویں ”اوزان دیوان فرید“ وچ کافی نمبر چوی نال تھے۔ جو ترے مصرعیں دے ہک بند دے ہر ہر مصرعے دا انجوانج وزن بن گئے۔ (31) آتے دل ایں مشکل کوں دور کرن واسطے فرضی طور تے 86۔ 87۔ 88۔ 89۔ 90۔ 91۔ 92۔ 93۔ 94۔ 95۔ 96۔ 97۔ 98۔ 99۔ 100۔ 101۔ 102۔ 103۔ 104۔ 105۔ 106۔ 107۔ 108۔ 109۔ 110۔ 111۔ 112۔ 113۔ 114۔ 115۔ 116۔ 117۔ 118۔ 119۔ 120۔ 121۔ 122۔ 123۔ 124۔ 125۔ 126۔ 127۔ 128۔ 129۔ 130۔ 131۔ 132۔ 133۔ 134۔ 135۔ 136۔ 137۔ 138۔ 139۔ 140۔ 141۔ 142۔ 143۔ 144۔ 145۔ 146۔ 147۔ 148۔ 149۔ 150۔ 151۔ 152۔ 153۔ 154۔ 155۔ 156۔ 157۔ 158۔ 159۔ 160۔ 161۔ 162۔ 163۔ 164۔ 165۔ 166۔ 167۔ 168۔ 169۔ 170۔ 171۔ 172۔ 173۔ 174۔ 175۔ 176۔ 177۔ 178۔ 179۔ 180۔ 181۔ 182۔ 183۔ 184۔ 185۔ 186۔ 187۔ 188۔ 189۔ 190۔ 191۔ 192۔ 193۔ 194۔ 195۔ 196۔ 197۔ 198۔ 199۔ 200۔ 201۔ 202۔ 203۔ 204۔ 205۔ 206۔ 207۔ 208۔ 209۔ 210۔ 211۔ 212۔ 213۔ 214۔ 215۔ 216۔ 217۔ 218۔ 219۔ 220۔ 221۔ 222۔ 223۔ 224۔ 225۔ 226۔ 227۔ 228۔ 229۔ 230۔ 231۔ 232۔ 233۔ 234۔ 235۔ 236۔ 237۔ 238۔ 239۔ 240۔ 241۔ 242۔ 243۔ 244۔ 245۔ 246۔ 247۔ 248۔ 249۔ 250۔ 251۔ 252۔ 253۔ 254۔ 255۔ 256۔ 257۔ 258۔ 259۔ 260۔ 261۔ 262۔ 263۔ 264۔ 265۔ 266۔ 267۔ 268۔ 269۔ 270۔ 271۔ 272۔ 273۔ 274۔ 275۔ 276۔ 277۔ 278۔ 279۔ 280۔ 281۔ 282۔ 283۔ 284۔ 285۔ 286۔ 287۔ 288۔ 289۔ 290۔ 291۔ 292۔ 293۔ 294۔ 295۔ 296۔ 297۔ 298۔ 299۔ 300۔ 301۔ 302۔ 303۔ 304۔ 305۔ 306۔ 307۔ 308۔ 309۔ 310۔ 311۔ 312۔ 313۔ 314۔ 315۔ 316۔ 317۔ 318۔ 319۔ 320۔ 321۔ 322۔ 323۔ 324۔ 325۔ 326۔ 327۔ 328۔ 329۔ 330۔ 331۔ 332۔ 333۔ 334۔ 335۔ 336۔ 337۔ 338۔ 339۔ 340۔ 341۔ 342۔ 343۔ 344۔ 345۔ 346۔ 347۔ 348۔ 349۔ 350۔ 351۔ 352۔ 353۔ 354۔ 355۔ 356۔ 357۔ 358۔ 359۔ 360۔ 361۔ 362۔ 363۔ 364۔ 365۔ 366۔ 367۔ 368۔ 369۔ 370۔ 371۔ 372۔ 373۔ 374۔ 375۔ 376۔ 377۔ 378۔ 379۔ 380۔ 381۔ 382۔ 383۔ 384۔ 385۔ 386۔ 387۔ 388۔ 389۔ 390۔ 391۔ 392۔ 393۔ 394۔ 395۔ 396۔ 397۔ 398۔ 399۔ 400۔ 401۔ 402۔ 403۔ 404۔ 405۔ 406۔ 407۔ 408۔ 409۔ 410۔ 411۔ 412۔ 413۔ 414۔ 415۔ 416۔ 417۔ 418۔ 419۔ 420۔ 421۔ 422۔ 423۔ 424۔ 425۔ 426۔ 427۔ 428۔ 429۔ 430۔ 431۔ 432۔ 433۔ 434۔ 435۔ 436۔ 437۔ 438۔ 439۔ 440۔ 441۔ 442۔ 443۔ 444۔ 445۔ 446۔ 447۔ 448۔ 449۔ 450۔ 451۔ 452۔ 453۔ 454۔ 455۔ 456۔ 457۔ 458۔ 459۔ 460۔ 461۔ 462۔ 463۔ 464۔ 465۔ 466۔ 467۔ 468۔ 469۔ 470۔ 471۔ 472۔ 473۔ 474۔ 475۔ 476۔ 477۔ 478۔ 479۔ 480۔ 481۔ 482۔ 483۔ 484۔ 485۔ 486۔ 487۔ 488۔ 489۔ 490۔ 491۔ 492۔ 493۔ 494۔ 495۔ 496۔ 497۔ 498۔ 499۔ 500۔ 501۔ 502۔ 503۔ 504۔ 505۔ 506۔ 507۔ 508۔ 509۔ 510۔ 511۔ 512۔ 513۔ 514۔ 515۔ 516۔ 517۔ 518۔ 519۔ 520۔ 521۔ 522۔ 523۔ 524۔ 525۔ 526۔ 527۔ 528۔ 529۔ 530۔ 531۔ 532۔ 533۔ 534۔ 535۔ 536۔ 537۔ 538۔ 539۔ 540۔ 541۔ 542۔ 543۔ 544۔ 545۔ 546۔ 547۔ 548۔ 549۔ 550۔ 551۔ 552۔ 553۔ 554۔ 555۔ 556۔ 557۔ 558۔ 559۔ 560۔ 561۔ 562۔ 563۔ 564۔ 565۔ 566۔ 567۔ 568۔ 569۔ 570۔ 571۔ 572۔ 573۔ 574۔ 575۔ 576۔ 577۔ 578۔ 579۔ 580۔ 581۔ 582۔ 583۔ 584۔ 585۔ 586۔ 587۔ 588۔ 589۔ 590۔ 591۔ 592۔ 593۔ 594۔ 595۔ 596۔ 597۔ 598۔ 599۔ 600۔ 601۔ 602۔ 603۔ 604۔ 605۔ 606۔ 607۔ 608۔ 609۔ 610۔ 611۔ 612۔ 613۔ 614۔ 615۔ 616۔ 617۔ 618۔ 619۔ 620۔ 621۔ 622۔ 623۔ 624۔ 625۔ 626۔ 627۔ 628۔ 629۔ 630۔ 631۔ 632۔ 633۔ 634۔ 635۔ 636۔ 637۔ 638۔ 639۔ 640۔ 641۔ 642۔ 643۔ 644۔ 645۔ 646۔ 647۔ 648۔ 649۔ 650۔ 651۔ 652۔ 653۔ 654۔ 655۔ 656۔ 657۔ 658۔ 659۔ 660۔ 661۔ 662۔ 663۔ 664۔ 665۔ 666۔ 667۔ 668۔ 669۔ 670۔ 671۔ 672۔ 673۔ 674۔ 675۔ 676۔ 677۔ 678۔ 679۔ 680۔ 681۔ 682۔ 683۔ 684۔ 685۔ 686۔ 687۔ 688۔ 689۔ 690۔ 691۔ 692۔ 693۔ 694۔ 695۔ 696۔ 697۔ 698۔ 699۔ 700۔ 701۔ 702۔ 703۔ 704۔ 705۔ 706۔ 707۔ 708۔ 709۔ 710۔ 711۔ 712۔ 713۔ 714۔ 715۔ 716۔ 717۔ 718۔ 719۔ 720۔ 721۔ 722۔ 723۔ 724۔ 725۔ 726۔ 727۔ 728۔ 729۔ 730۔ 731۔ 732۔ 733۔ 734۔ 735۔ 736۔ 737۔ 738۔ 739۔ 740۔ 741۔ 742۔ 743۔ 744۔ 745۔ 746۔ 747۔ 748۔ 749۔ 750۔ 751۔ 752۔ 753۔ 754۔ 755۔ 756۔ 757۔ 758۔ 759۔ 760۔ 761۔ 762۔ 763۔ 764۔ 765۔ 766۔ 767۔ 768۔ 769۔ 770۔ 771۔ 772۔ 773۔ 774۔ 775۔ 776۔ 777۔ 778۔ 779۔ 780۔ 781۔ 782۔ 783۔ 784۔ 785۔ 786۔ 787۔ 788۔ 789۔ 790۔ 791۔ 792۔ 793۔ 794۔ 795۔ 796۔ 797۔ 798۔ 799۔ 800۔ 801۔ 802۔ 803۔ 804۔ 805۔ 806۔ 807۔ 808۔ 809۔ 810۔ 811۔ 812۔ 813۔ 814۔ 815۔ 816۔ 817۔ 818۔ 819۔ 820۔ 821۔ 822۔ 823۔ 824۔ 825۔ 826۔ 827۔ 828۔ 829۔ 830۔ 831۔ 832۔ 833۔ 834۔ 835۔ 836۔ 837۔ 838۔ 839۔ 840۔ 841۔ 842۔ 843۔ 844۔ 845۔ 846۔ 847۔ 848۔ 849۔ 850۔ 851۔ 852۔ 853۔ 854۔ 855۔ 856۔ 857۔ 858۔ 859۔ 860۔ 861۔ 862۔ 863۔ 864۔ 865۔ 866۔ 867۔ 868۔ 869۔ 870۔ 871۔ 872۔ 873۔ 874۔ 875۔ 876۔ 877۔ 878۔ 879۔ 880۔ 881۔ 882۔ 883۔ 884۔ 885۔ 886۔ 887۔ 888۔ 889۔ 890۔ 891۔ 892۔ 893۔ 894۔ 895۔ 896۔ 897۔ 898۔ 899۔ 900۔ 901۔ 902۔ 903۔ 904۔ 905۔ 906۔ 907۔ 908۔ 909۔ 910۔ 911۔ 912۔ 913۔ 914۔ 915۔ 916۔ 917۔ 918۔ 919۔ 920۔ 921۔ 922۔ 923۔ 924۔ 925۔ 926۔ 927۔ 928۔ 929۔ 930۔ 931۔ 932۔ 933۔ 934۔ 935۔ 936۔ 937۔ 938۔ 939۔ 940۔ 941۔ 942۔ 943۔ 944۔ 945۔ 946۔ 947۔ 948۔ 949۔ 950۔ 951۔ 952۔ 953۔ 954۔ 955۔ 956۔ 957۔ 958۔ 959۔ 960۔ 961۔ 962۔ 963۔ 964۔ 965۔ 966۔ 967۔ 968۔ 969۔ 970۔ 971۔ 972۔ 973۔ 974۔ 975۔ 976۔ 977۔ 978۔ 979۔ 980۔ 981۔ 982۔ 983۔ 984۔ 985۔ 986۔ 987۔ 988۔ 989۔ 990۔ 991۔ 992۔ 993۔ 994۔ 995۔ 996۔ 997۔ 998۔ 999۔ 1000۔

اگر او کوں چند بندی وچ پرکھیسوں تاں ہوں ساریں مصححیں کوں دھونڈی لاؤنی پوسی
یا ماتریں کوں اچوں پچھوں کرٹا پوسی۔ یا خالی ماتریں دا عدد گھڑاں پوسی۔

کئی اصناف شاعری جبر ملے حملہ آوریں نال اپنٹے نظام عروض سمیت
سرائیکی وسیب وچ آوڑین جیویں مشنوی آتے غزل وغیرہ تاں او عروض دے تحت
لکھنڈے رہ گھنیں۔ او اپنی شجر وچ چند بندی دے سونہیں کا نیا بن۔ حتیٰ کہ خواجہ
فرید دین کافیں وچ جبر می کافی غزل دارو پ دھار گھندی ہی تاں او ”عروض“ وچ
لکھی و بندی ہی۔

اُردو شاعری کوں ”چند بندی“ وچ ڈھال دی کوشش کیتی گئی۔ لیکن او مقبول
نہ تھی۔ ات واسطے سرائیکی وچ غزل کوں چند بندی تے گھن آون دی کوشش کیتی وئی
تاں دل خالی ماتریں کوں وی لاواں پوسی آتے بے وزن دا الزام وی سہٹا پوسی۔ یا دل
انجھی بے وزن غزل کوں۔ نجم الغنی دے بقول ”شاعریں وزن دیاں جتلا غلطیاں کیتیں
انہیں کوں زحافات من گھد لہگئے۔ (33) خالی ماتریں دا سبب قرار ڈتا وئی۔

”چند پتری“ دے جائزے واسطے تمہید یعنی طور تے ہوں لمبی تھی گئی
ہے تاہم سرائیکی وچ پہلی دفعہ چند بندی دے نظام آتے لکھی ہوئی اس نو بکلی کتاب
کوں گھن واسطے ایہ ضروری ہی جو میڈے قاری کوں کتاب پڑھن کتوں پہلے پہلے
شاعری وچ ایہ عروضی نظام آتے اوندیں مختلف قسمیں بارے کجھ نہ کجھ پتہ ہووے
تا کہ او نہ صرف مختلف نظامیں دے درمیان فرق کر سگے بلکہ ڈو جھیں نظامیں عروض
آتے پرسوڈی دے مقابلے وچ چند بندی دی صورت حال کوں وی سمجھ سگے۔

ایہ کتاب ”چند پتری“ دا پہلے گھہ ہے۔ جیویں جو اوندے آتے لکھا ہویا ہے
آتے کتاب دے ٹائٹل تے ایہ وی چھپیا ہویا ہے جو ایہ تحریر وادی سندھ دے شعری
ملاوڑے دی بکول ہے۔ بلاشبہ ایہ فقرہ کتاب دا خلاصہ بیان کر ڈیندے۔

کتاب دے منڈھ وچ سہیں شیم عارف قریشی دی تحریر ”سل وطنی ورٹے دی بول“ پڑھن کوں ملدی ہے۔ ایہ لپٹے موضوع تے ہک عالمانہ آئے تخلیقی تحریر ہے۔

اپکوں تے مصنف دی طرفوں ”چھند بندی ہک ورداس“ دے ناں نال کتاب کوں سمجھن واسطے کجھ صٹھس دی لکھت ہے جینکوں مقدمہ یاد دیا چا آکھیا وچ سگدے۔ ایندے اندر مصنف چھند بندی آتے اوندے نال وابستہ کجھ مسائل بیان کیتن۔ مثال دے طور تے تقطیع دے دوران حرفیں دے ڈھاہن بارے (جینکوں او ”ڈھون“ واناں ڈیندن) ڈسائے۔ اینویں سرائیکی زبان دیں ”پچکار“ آوازیں دا وزن آتے اثرات دا جائزہ وی گھدے۔ آتے ڈا اضافی آوازیں واسطے انج علامتیں بناوٹ بارے لپٹے پڑائے موقوف تے اصرار کیتے۔

سرائیکی زبان دے کئی لفظیں دے مختلف لہجیں دے حوالے نال ماتریں دی تعداد دے گھٹ ودھ تھیون بارے انھیں لفظ ”قسم“ دے حوالے نال اوندے ترے کنوں چار ماتریں دی مثال ڈتی ہے۔ ایں قسم دے غیر متعین ماتریں والے لفظیں دی وجہ کنوں سرائیکی شاعری وچ وزن دا مسئلہ کھڑا تھیندے۔ اینویں بعض کافیں بارے چھندیں دا ماہرین دے درمیان جیرھا اختلاف ہے۔ اوکوں وی بیان کیتے۔ آتے ایں سلسلے وچ خواجہ فرید شاہ حسین آتے بلھے شاہ دے کلام وچوں مثالوں ڈتن۔ جوہک مصرعے وچ برابر ماترے ہووٹ دے باوجود چوگھری آتے ڈا ہڑا چھند وچ کیویں امتیاز کیتا وچ سگدے۔

مزید انھیں بسرام آتے چرن بارے وی ڈسائے۔ جنیں کنوں عام طور تے قاری گھٹ واقف ہوندن۔

بسام ہک عرضی وقفہ ہے۔ اینکوں انگریزی وچ Pause آکھیا ویندے آتے ایہ انگریزی شاعری وچ موجود ہوندے۔ ماہرین ہک لہجے عرصے تاں

بہرام بارے غور نہ کیا۔ حتیٰ کہ نجم الغنی، بحر الفصاحت و جہ پنگل دے حوالے نال ایس ڈو اشارہ کیا مگر کوئی زیادہ مچا لھ نہ کیتی۔

بہرام دا مطلب رہنا، ٹھہرنا یا زکنا ہے۔ مصنف بہرام دے بارے وچ بعد ازاں پوری وضاحت وی ڈتی ہے آتے مثالاًں وی ڈتن۔ ایندے علاوہ ”ورداس“ وچ مصنف ڈوہڑے تے دوہے دیں انج انج اصناف بارے وی ڈسائے۔ آتے معروف دوہے لکھن والے شاعریں فرید الدین گنج شکر، تلسی داس، کبیر آتے گورنا تک دا ذکر وی کیچے۔

آخر وچ انھیں چند بندی آتے موسیقی وچ ماترا دے قریبی تعلق کول وی واضح کیچے۔ انھیں دے نزدیک ”لے“ آتے ماترے وچ جوڑھا گاٹھا ہے۔ مصنف دے نزدیک وادی سندھ دی شاعری واسطے عروض ات واسطے ناکافی ہے جو لفظیں دا صرف لکھتی روپ ہے۔ جڈاں جو وادی سندھ وچ موسیقی انسان دے جاوٹ نال پیدا تھی ہے آتے انھوں دے انسان داروون کھلن ماترک نظام دے تحت ہے۔

کتاب دے باقاعدہ شروع تھیوٹ نال پہلے پہلے چند بندی بارے مختلف اصطلاحات مثلاً چند بندی، اکھر، گھر وغیرہ وغیرہ دی تشریح کیتی گئی ہے آتے اگلے باب وچ چانوٹ، دے مختلف حصیں دے حوالے نال جیرھیاں اصطلاحات من او مختصر طور تے بیاں کیتیاں، گھین۔ مثلاً الاپ، استھائی، انترہ، سنچاری وغیرہ آتے انھیں دی تھوڑی تھوڑی تشریح وی کیتی گئی ہے۔

اگلے باب وچ چندی ونڈ دیاں قسماں بیان کیتیاں، گھین۔ مثلاً اکھرک ونڈ، ماترک ونڈ، سٹری تے چکری ونڈ وغیرہ، انھیں دی تفصیل وی ڈتی گئی ہے آتے مثالاًں تے نمونے وی ڈتے، گھین۔ ایہ کافی تفصیلی تے وضاحتی باب ہے۔ چونکہ دے وچ ہوں سارے چندی مسائل کول سمجھایا گئے۔ ایس باب دے آخر وچ کج درجن

مشہور چندی دے نال دی ڈتے ہگین۔ جنھیں وچ سگری چندی، سری چندی، وار چندی،
تہڑا چندی، چوگھری چندی آتے ڈوہڑا چندی شامل ہن۔

ؤل وارے وارے تے ہک ہک باب وچ
انھیں ساریں چندیں دی تفصیل ڈتی ہگئی
ہے۔ پہلے اوں چندی دے کل ماترے آتے
استعمال تھیون، والیں ماتریں دی تعداد
ڈسائی ہگئی ہے۔ بعد وچ اوں چندی دے
چرن آتے بسرام دی موجودگی یا عدم
موجودگی بارے وضاحت کیتی ہگئی ہے۔
آتے جمول بارے ڈسایا گئے۔ جو اوں موجود
ہے یا کائنا؟ ایندے نال اوں چندی وچ
آکھیا ہویا کوئی شعر، مصرع یا کافی دا حوالہ
ڈتے تے اوندی ونڈ (تقطیع) کرتے
ڈکھائی ہگئی ہے۔ جیڑی اکھرک، ماترک،
سطری آتے چوکوری ونڈ دے حوالے نال
ہے۔ انھیں وچ بعض آتے میڈے
تحفظات وی ہن جیویں :
ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر کوکاں
مینوں لے چلے باہل آ لے چلے دے

بلاشبہ پوری کتاب کافی مطالعے دے بعد محنت آتے ہنرمندی نال لکھی ہگئی
ہے۔ یقیناً ایہ ہک تکنیکی موضوع ہے جیندے واسطے خصوصی مہارت دی لوڑ ہوندی

ہے۔ کتاب دی زبان عام طور تے سادہ تے عام فہم ہے مگر موضوع دے حوالے نال جاہ جاہ تے ہندی لفظ وی درجے کھین۔ شاید ایہ سرانیکی زبان کوں اہٹی پرائی شکل ڈیون دی خواہش ہووے۔

پوری کتاب وچ کتھائیں ریفرنس نہیں ڈتے پئے حالانکہ بعض جاہیں تے ایندی ضرورت محسوس تھیدی ہے۔ البتہ آخر وچ کتابیات دی فہرست ڈے ڈتی گئی ہے۔ جیرھی رسی ہے۔ ایہ کتاب وادی سندھ دے اعلیٰ علمی ورثے کوں سنبھال دی ہے کہ اہم کوشش ہے کتاب دے منڈھ وچ اندازہ تھیدیے جو ایہ اوزان وادی سندھ دی تہذیب دی بنیاد رکھن والے دراوڑیں دے ہن لیکن بعد وچ ”رگ وید“ دے حوالے نال پتہ لگدے جو ایہ آریائیں دی چھند بندی ہے۔

ایہ کتاب نویں سرانیکی قومی شعور دے حوالے نال اہٹی ثقافتی شناخت کوں نویں سراں ولا گولن دا ہک خواب دی ہے۔ اتے مصنف دی خواہش وی ہے۔ جو ایہ چھند بندی دا نظام سرانیکی شاعری واسطے ولا رانج کیتا ونجے۔ تاہم تاریخ ہوں سارا سفر اہوں تے کر گئی ہے اتے پرائی تہذیب دے بعد وادی تے کئی تہذیبیاں دی اپنا اثر کھین اتے اہوں دیں زبانیں تے ثقافتیں دا مزاج وی بدل ڈتے۔ ایہا وجہ ہے جو اردو وچ چھند بندی کوں رانج کرن دا سلسلہ مقبول نہیں تھیا۔

ایندے علاوہ چھند بندی واسطے عام طور تے موسیقی دے ابجد کون واقف ہوون وی فائدہ مند ہے۔ ماضی وچ سرانیکی صوفی شعراء ایں کون واقف ہن اتے کامیابی نال چھند بندی نظام دے تحت شاعریں کریندے رہین۔ جڈاں جو آج دے ہوں سارے شاعر موسیقی دیں رمزیں کون واقف کانتی۔

بلاشبہ سرانیکی دیاں اپنیاں قدیمی اصناف کافی ڈوہڑا اتے لوک کہیں دی ملامت اتے موسیقیت چھند بندی دے قریب ہے اتے انھیں داہٹی ایں ہم آہنگی

دی وجہ کنوں قریب رمیٹ دا امکان وی ہے مگر غزل اہنی مقبولیت دے باوجود عروض دے قریب ہے۔ اتے اوندی بے وزنی واسطے خالی ماتریں دا عدد نہیں گھنواں چاہیدا ”چھند بندی“ بہر حال اپنے موضوع تے سرائیکی وچ اولین کتاب ہے اتے ہوں اہم ہے۔ اتے ایں سرائیکی شاعری دے دوسرے ہونے وزن ڈو دوبارہ توجہ ڈیوائی ہے لیکن اہج وی ساری سرائیکی شاعری دا تجزیہ چھند بندی دے حوالے نال کرنی درست نہیں لگدا۔ میڈی خواہش ہے جو فاضل مصنف اپنے کم کوں جاری رکھن اتے کتاب دے بے پگھ وی سامنے گھن آون۔ کیوں جو شاید کوئی پیا آدمی ایں مشکل کم کوں ٹھیک طریقے نال نہ بھاسکے۔

حوالے

- 1: زبیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران، تخلیقات۔ 29 نمبر، روڈ، صفایا والا چوک۔ لاہور۔ ستمبر 1997ء، صفحہ 145
- 2: زبیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران، تخلیقات۔ 29 نمبر، روڈ، صفایا والا چوک۔ لاہور۔ ستمبر 1997ء، صفحہ 146
- 3: زبیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران، تخلیقات۔ 29 نمبر، روڈ، صفایا والا چوک۔ لاہور۔ ستمبر 1997ء، صفحہ 146
- 4: زبیر رانا، پاکستان، تہذیب کا بحران، تخلیقات۔ 29 نمبر، روڈ، صفایا والا چوک۔ لاہور۔ ستمبر 1997ء، صفحہ 145
- 5: http://en.wikipedia.org/wiki/sanskrit_prosody
dated:24-3-2011
- 6: <http://en.wikipedia.org/wiki/pingala>.
- 7: http://en.wikipedia.org/wiki/prosody_poety.
- 8: جابر علی، سید، لسانی و عروضی مقالات، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، 1989ء، صفحہ 89-90
- 9: جابر علی، سید، لسانی و عروضی مقالات، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، 1989ء، صفحہ 94
- 10: جابر علی، سید، لسانی و عروضی مقالات، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، 1989ء، صفحہ 93

- 11: اصغر علی شاہ 'سید سنجیدہ' مقالات 'بزمِ ثقافت'۔ پبلک لائبریری باغ لائیکے خان۔ ملتان۔ اپریل 2007ء۔ صفحہ 13
- 12: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 94
- 13: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 154
- 14: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 93
- 15: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 93
- 16: بھٹی 'عبد اللطیف' چند پتری 'جموک' پبلشرز بیرون دولت گیٹ ملتان۔ دسمبر 2006ء صفحہ 79
- 17: اصغر علی شاہ 'سید سنجیدہ' مقالات 'مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد'۔ 1989ء صفحہ 30-31
- 18: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 160
- 19: انجم شیرازی 'مبادیات موسیقی اردو سائنس بورڈ'۔ 299۔ اپر مال۔ لاہور۔ 2005ء صفحہ 194
- 20: اصغر علی شاہ 'سید سنجیدہ' مقالات 'مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد'۔ 1989ء صفحہ 13
- 21: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 100
- 22: انجم شیرازی 'مبادیات موسیقی اردو سائنس بورڈ'۔ 299۔ اپر مال۔ لاہور۔ 2005ء صفحہ 187
- 23: انجم شیرازی 'مبادیات موسیقی اردو سائنس بورڈ'۔ 299۔ اپر مال۔ لاہور۔ 2005ء صفحہ 111
- 24: انجم شیرازی 'مبادیات موسیقی اردو سائنس بورڈ'۔ 299۔ اپر مال۔ لاہور۔ 2005ء صفحہ 172-173
- 25: بھٹی 'عبد اللطیف' چند پتری 'جموک' پبلشرز بیرون دولت گیٹ ملتان۔ دسمبر 2006ء صفحہ 27
- 26: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد 1989ء۔ صفحہ 91-92
- 27: انجم شیرازی 'مبادیات موسیقی اردو سائنس بورڈ'۔ 299۔ اپر مال۔ لاہور۔ 2005ء صفحہ 44
- 28: بھٹی 'عبد اللطیف' چند پتری 'جموک' پبلشرز بیرون دولت گیٹ ملتان۔ دسمبر 2006ء صفحہ 79
- 29: ظانصاری 'ابوالفیض سحر' خسرو نامہ المعروف خسرو شاسی۔ مشتاق بک کارنہ۔ اردو بازار۔ لاہور صفحہ 343
- 30: سیال 'واحد بخش' کیپٹن 'مقامیں الجہانس' (اردو ترجمہ) الفیصل ناشران کتب اردو بازار لاہور۔ اکتوبر 2005ء صفحہ 490
- 31: قریشی 'محمد اکرم' اوزان دیوان فرید بزم ثقافت پبلک لائبریری۔ باغ لائیکے خان۔ ملتان۔ دسمبر 2005ء صفحہ 39
- 32: قریشی 'محمد اکرم' اوزان دیوان فرید بزم ثقافت پبلک لائبریری۔ باغ لائیکے خان۔ ملتان۔ دسمبر 2005ء صفحہ 2
- 33: جاہر علی 'سید لسانی و عروضی مقالات' مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد۔ 1989ء صفحہ 194

سرائیکی شاعری دارتقاء: ہک جائزہ

”سرائیکی شاعری دارتقاء“ ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر داسرائیکی وچ لکھیا ہویا
پی ایچ ڈی دا پہلا مقالہ اے جیرھا خاصا تفصیلی اے آتے ایں مقالے کوں ڈاہ حصیں
وچ وٹھیا گئے۔ جیوندی تفصیل کجھ ایں طرح نال ہے۔

پہلا باب: زبان تے اوند او پورا

ڈوجھا باب: لوک ورثہ

ترتیبجا باب: موضوعات دے حوالے نال شاعری دا جائزہ

چوتھا باب: اصناف سخن دا جائزہ

پنجواں باب: سرائیکی مرثیہ

چھیواں باب: سرائیکی شاعری دا پہلا دور (دینی شاعری)

ستواں باب: سرائیکی شاعری دا ڈوجھا دور (صوفیانہ شاعری)

آٹھواں باب: سرائیکی شاعری دا ترتیبجا دور (خواجہ فرید دا دور)

ناواں باب: سرائیکی شاعری دا پاکستانی دور

ایں باب دے ڈوجھے ہن۔ پہلے حصے وچ عام طور تے کلاسیکی شاعری

اے۔ جڈاں جوڈوجھے حصے وچ جدید شاعری ہے۔

ڈاھواں باب: نتارا

(ابواب دی ایں طرح دی تقسیم وچ ایہ تھئے جو کتاب وچ تکرار پیدا تھی گئی

اے اے بعض شاعریں دا اول قول ذکر آگئے)

پہلے باب وچ زبان دے منڈھ آتے اوندے بارے وچ لسانیات دے ماہرین دے نظریات ڈتے گھنیں۔ ایندے نال وادی سندھ دا تاریخی تہذیبی پس منظر وی ڈسپا گئے۔ جیندے وچ منڈا دراوڑی، آریائی، ایرانی، پدھرائے، برہمن، اسلامی، فاطمین، مصر، سکھیں، انگریزیں تے آخر وچ پاکستانی دور دے حوالے نال کالھ کیتی گئی اے۔ بعد وچ زبانیں دی وٹھ دالسانیاتی حوالے نال جائزہ گھد اگئے۔ آتے اوندے وچ جارج گریرین، ڈاکٹر محمدی الدین قادری زور ڈاکٹر سینی، کمار چنچی، ڈاکٹر مسعود حسین خان، ڈاکٹر سدھیشور رورما، شوکت سبزواری، سہیل بخاری دے حوالے نال کالھ کول اہوں تے ٹوریا گئے۔ منڈاری، دراوڑی، اسوری آتے ورچڈا اپ بھرنش دے حوالے نال سرائیکی دے ارتقاء دا جائزہ گھد اگئے تاہم ایندے وچ رچ ڈبرٹن آتے ظلیل صدیقی کول نظر انداز کیتا گئے۔ رچ ڈبرٹن (1890ء-1821ء) پہلا آدمی اے۔ جنس سرائیکی دی گرامر لکھی۔ (1) آتے ظلیل صدیقی دی لسانیات دے حوالے نال سرائیکی دا انج زبان ہوون دا ذکر باقاعدہ اپنے تفصیلی لیکچر وچ کیتا۔ جیرھا بعد وچ چھاپیا گیا۔ (2)

ایہ باب بہر حال ہوں محنت تے توجہ نال لکھیا گئے۔ جیرھا خاصے مطالعے دی نشاندہی کریندے۔ کتاب دے شروع تھیون نال ایندی زبان جس ڈیون لکھدی اے۔ ایہ سنگری پتگری ملائم تے مٹھی زبان اے۔

اس پہلے باب دا ڈوجھا حصہ سرائیکی زبان دے ڈوجھے دور نال تعلق رکھدے۔ جیندے وچ سرائیکی نال عربی، فارسی، اُردو، پنجابی، سندھی آتے بلوچی دیں اشتراکات آتے اختلافات دی کالھ کیتی گئی اے۔ ایندے بعد سرائیکی زبان دے رسم الخط بارے تفصیلی کالھ اے۔ ملتان دے پرائے رسم الخط نال براہی، جونا گڑھ، شارد، منڈا، اُچی، کڑکی، عربی آتے فارسی دے حوالے نال انھیں مختلف رسم الخطیں وچ

اگر تہ سبھا باب سرائیکی شاعری دا جائزہ دے حوالے نال اے۔ ایہدے
 وچ سرائیکی شاعری دیاں قسماں ڈتیاں گئیں۔ جیندے وچ مذہبی شاعری، نعتیہ
 شاعری، مزاحیہ شاعری آتے ملی شاعری شامل اے۔ مذہبی شاعری وچ حمد شریف،
 دینی (رسائل)، منظوم عشقیہ داستانیں، کافی وچ حمد، ڈوہڑے وچ حمد تے ڈوہڑیاں
 صفاں وچ حمدیہ اشعار دی گول پھول کیتی گئی اے۔ جڈاں جو نعتیہ شاعری وچ
 نور نامے، معراج نامے، تولد نامے، درود نامے، حلینے مبارک، مولود شریف، نعتیہ
 گھڑولیاں، نعتیہ تورے، نعتیہ سی حرفیاں، نعتیہ جوگی نامے، نعتیہ طوطے نامے، نعتیہ
 ڈھولے، بارہ ماہ محمدی، نعتیہ سہرے، دینی رسائل وغیرہ شامل ہن۔ ایہ وی تحقیق دا ہک
 ہوں شاندار باب اے۔ آتے مختلف اصناف وچ نعتیہ اشعار دی گول پھول کیتی گئی
 اے۔ آتے ہوں ساریاں پہلی دفعہ سامنے آئیں۔ آتے رُ لیے ہوئے سرائیکی ادب
 کوں محفوظ کیتا گئے۔

صوفیانہ شاعری وچ اسماعیلی بزرگیں دے کلام کوں محفوظ کیتا گئے۔ جینکوں
 عام طور تے نظر انداز کیتا ویندا ہا۔ عاشقانہ شاعری نال مزاحیہ شاعری تے ملی شاعری
 تے وی ہوں سارا مواد محنت نال کٹھا کیتا گئے۔ سرائیکی مزاحیہ شاعری تے ایہ ہک قسم
 دا تفصیلی کم اے۔ جیرہا پہلے باقاعدہ طور تے نہ کیتا گیا ہا۔ ملی شاعری کوں ہک
 باقاعدہ موضوع دی شکل ڈتی گئی اے۔ ایہ باب وی مقالہ نگاری دی خاصی محنت دی
 نشاندہی کریندے۔

چوتھا باب اصناف سخن دا جائزہ دے نال نال اے۔ ایں باب وچ کافی، سہ
 حرفی، چرخہ نامہ، ڈھولا، جوگی نامہ، گھڑولی، بارہ، ماسہ، ست، وار، ہشت، پاس، ڈوہڑا، دفعہ،
 پوڑی، گانمنی، طوطا نامہ، نور، چندڑی، بیت، جنگ نامہ، بحر، مثلث، خمس، مسدس، غزل، مثنوی
 (ہیرا، نجھا)، یوسف زلیخا، لیلیٰ، مجنون، لیلیاں، چنیر، قصہ تمیم، انصاری، باغ و بہار، سعی وغیرہ دا

تذکرہ اے۔ اس باب دے مطالعے نال اس اڈے سامنے سرائیکی اصناف شاعری دیاں بے شمار نوایاں اصناف آندین۔ اے انھیں دے نمونے وی پڑھن کوں ملدن۔ ایہ باب وی ہک معلوماتی باب اے۔ تاہم ابواب دی تقسیم وچ جیویں جو میں پہلے آکھیے بعض اصناف دا ڈچھی واری ذکر آگئے۔ حالانکہ قاری دا اوندے نال پہلے تعارف تھی گیا ہا۔ اے نمونہ کلام کنوں وی اواقف تھی گیا ہا۔ اگر انھیں کوں کہیں منصوبہ بندی نال ہک جاہ تے تفصیل نال بیان کیتا ونچے ہا۔ تاں مقالہ نگاری دی گھٹ محنت لگے ہا۔ اے قاری کوں وی دل دل کی چیز دے پڑھن دی تکلیف پیش نہ آوے ہا۔

بچواں باب سرائیکی مرثیے دے حوالے نال اے۔ سرائیکی مرثیہ سرائیکی شاعری دی ہک اہم تے معروف صنف اے۔ اس باب وچ عرب سیاحواں دی ملتان وچ آمد، قرامطہ دور، اقتدار، حسینی مہمناں دا کلام، اسماعیلی پیراں دا کلام، سلہویں صدی عیسوی وچ مرثیہ، قدیم دور دے شعراء دے کلام وچ واقعات کر بلا دا تذکرہ، یارھویں، پارھویں اے تیرھویں صدی وچ مرثیے دے ذکر نال منتخب مرثیہ گو شاعریں دے تذکرے، سندھ وچ مرثیہ اے سرائیکی مرثیہ دے خاص، گٹن دے ناں نال عنوان قائم کیجے، گھنیں۔

عام طور تے سرائیکی تحریریں وچ جیرھیاں اس حوالے نال لکھیاں، گھنیں قرامطہ اے اسماعیلی وچ فرق ظاہر نہیں کیتا گیا۔ تاہم ایہ باب وی ہک تفصیلی باب اے اے سرائیکی مرثیے دی تاریخ، معروف مرثیہ گو شاعری دے نال مرثیہ دیاں خصوصیات وی بیان کیتیاں، گھنیں اے اس موضوع تے قاری واسطے ایہ معلومات دا ہک ڈھنگ اے۔

چھواں باب سرائیکی شاعری دے پہلے دور دے متعلق اے۔ ایندا پہلا حصہ دینی شاعری دا دور ہے۔ ایندے وچ اس دور دے سیاسی، سماجی حالات اے ادبی خصوصیات نال پڑائے نسخیں دے حوالے نال چالھ کیتی، گئی اے۔ جیندے وچ تریجھی صدی ہجری دے نمونہ کلام کنوں چالھ دا منڈھ ہدھا گئے۔ ایندے وچ پڑائے

سرائیکی شاعر ہارون بن موسیٰ ملتانی (حیئندے سرائیکی کلام دا کوئی نمونہ نہیں ڈتا ہیا) نال حضرت فرید الدین گنج شکرؒ بہاء الدین زکریا ملتانی نال گرتھ وچ سرائیکی شاعری آتے اسماعیلی پیریں دے گنائیں نال ہوں سارے شاعریں دا کلام درج کیتا گئے۔ جیرھا کہیں نہ کہیں حوالے نال مذہبی شاعری وچ آندے۔ آتے ایں باب کنوں ایہ اندازہ تھیندے جو سرائیکی شاعری دا منڈھ عام طور تے مذہبی شاعری کنوں تھئے۔

یادت اول دور دی صرف ایہا شاعری محفوظ رہ گئی اے۔)

ایندے بعد سرائیکی شاعری دا ڈوجھا دور صوفیانہ شاعری دا دور قرار ڈتا گئے۔ ایں باب وچ سرائیکی صوفیا شعراء دا تذکرہ آندے۔ لیکن میڈے خیال وچ کجھ اتجھے شاعریں دا ذکر وی آئے جیرھے بنیادی طور تے صوفی شاعر نہ ہن۔ مثال دے طور تے چراغ اعوان، آتے لطف علی وغیرہ۔ ظاہر اے سرائیکی شاعری وچ ہک وڈا دور مشنویں دا دور وی رہیے۔ مناسب ہا جو انھیں عشقیہ مشنویں کنوں انج شمار کیتا ونجے ہا۔ ایکنوں عشقیہ مشنویں دا دور یا عشقانہ شاعری دا دور آکھیا ونج سگدا ہا۔ ایہ ہک انج باب تھی سگدا ہا۔ جینکوں صوفیانہ شاعری وچ تولا ڈتا گئے۔ ایں باب وچ خواجہ غلام فرید کنوں شامل نہیں کیتا ہیا۔ بلکہ ایں کنوں اہمگلا باب سرائیکی شاعری دا حضرت خواجہ غلام فرید دا دور آکھیا گئے۔ معلوم نہیں تھیند اجواہیہ ونج کیوں کیتی گئی اے۔ کیوں جو ایندے وچ اتجھے شاعر وی شامل ہن جیرھے خواجہ فرید کنوں پہلے ہن یا اگر انھیں دے ہم عصر ہن۔ مگر انھیں دی شاعری تے خواجہ فرید دے اثرات کا کنا ہن۔ حتیٰ کہ ایندے وچ شیعہ شعراء آتے مشنوی گو شاعری شامل کر ڈتے، کہیں بہتر ہا جو خواجہ فرید دے کافی دے اسلوب آتے فکر دے حوالے نال شاعریں دا انتخاب کیتا ونجے ہا۔ ایں دور دے معروف شاعریں وچ غلام سکندر غلام، نور الدین مسکین، قاضی امام بخش شیروی، خادم مکھن بیلوی وی شامل ہن۔ اتھاں دلچسپ کالجھ ایہ ہے جو بی بی جنت مائی دے حوالے نال کالجھ کیتی

گئی اے۔ جو انھیں خواجہ فرید کون حمدیں لاکھڑایا۔ پالیا پوسیا، لیکن اوندی تاریخ وفات 1811ء وچ لکھی گئی اے۔ (3) جڈاں جو خواجہ فرید (1845ء۔1901ء) چائے وی نہ ہن۔ عام طور تے ایں باب وچ ہوں سارے شاعریں دا کلام کٹھا کیتا گئے۔ جیندے وچ کافی شاعر سندھ دے وی ہن۔ جیویں جو محمد حسن، غلام علی فقیر، فدا بخش فقیر، گوہر شاہ، اصغر شاہ، محمد دیدز، علی مراد خان تالپور، خضر اللہ ڈنو، مینگھو اتے کئی ہے۔ انھیں وچ کئی خواجہ فرید منوں پہلے دے شاعر ہن۔

مقالے دا نواں باب سرانگیک شاعری دا چوتھا دور پاکستانی دور اے۔ ایندے ڈو حصے ہن۔ پہلے حصے وچ عام طور تے سرانگیک دے کلاسیکی شاعریں دا تذکرہ ہے انھیں شاعریں دے ذکر کنوں پہلے پاکستانی دور دیاں خصوصیات بیان کیتیاں، گھن بعد وچ ہوں ساریں شاعریں دا ذکر اے۔ جنھیں وچوں کجھ کافی مشہور ہن۔ مثلاً مخدوم محمد بخش، فشی برکت علی، خوشتر جوی، خرم بہاول پوری، شیران، یتیم جتوئی، نور محمد سائل، عبدالکریم دلاشا، فیض محمد دلچسپ، صالح اللہ آبادی، غلام حسن حیدرانی، سفیر لاشاری اتے جانباڑ جتوئی وغیرہ۔

پورے مقالے وچ عام طور تے ہک کمی محسوس تھیندی اے جو ہوں سارے شاعریں دے ذکر ویلے ہوں گھٹ تاریخ پیدائش اتے حالات زندگی ڈتے گھن۔ اگرچہ کجھ شاعریں دا ذکر اے تاں ہوں محدود حیرت کھن تشنہ قاری اتے خصوصاً محقق دی ضرورت پوری نہیں کریندا۔ پاکستانی دور وچ وی ایہا صورت حال اے۔ حالانکہ انھیں شاعریں وچوں کجھ مقالے وی تیاری دے دور وچ جیندے ہن۔

ایں باب دا ڈو جھا حصہ جدید شاعری بارے ہے۔ ایندے وچ وی ایہا صورت حال اے۔ شاعریں دے حالات زندگی بارے رسما تے سُٹیاں سُٹیاں چالھیں لکھیاں گھن۔ حالانکہ انھیں وچوں ہوں سارے جیندے ہن اتے کئی شہر بہاول پور

وچ رہندن مثلاً ارشاد تو نسوی وغیرہ۔ ایہ سارا انداز کب محقق واسطے چنگا نہیں لگدا۔
 آخری باب متارا دے نال اے۔ ایں باب کوں پڑھ تے اندازا
 تھیندے جو ایہ مقالے دا دیا چا اے۔ جینکوں پہلے آڈاں چا ہیدا ہا۔ کیوں جو ایندے
 وچ ایہ ڈیا گئے جو کتاب دی ابواب بندی کیوں ہے وغیرہ وغیرہ۔ حالانکہ ایں باب
 وچ سراہیکی شاعری دیں اصناف تے ادوار دے حوالے نال لمحہ بہ لمحہ اوندے ارتقاء
 آتے مجموعی سراہیکی شاعری دے مزاج تے کالجھ کرن ضروری ہئی۔

کتاب وچ ہوں سارے شاعریں کوں نظر انداز کیا گئے۔ بعض دی آخر وچ
 فہرست وی ڈتی گئی اے۔ آتے بعض موضوع دے حوالے نال ضروری نہ ہن۔ شاید
 بعض مقالے دی تکمیل دی جلدی دی وجہ کوں رہ وی گھین۔ جنہیں وچ بعض اہم شاعریں
 دے نال وی شامل ہن۔ جیویں جو سرور کر بلائی عاشق بزدار آتے اسلم محتلا وغیرہ

کتاب وچ توڑے جو ہوں محنت کیتی گئی اے لیکن بعض جہیں تے ذاتی
 تحقیق دی بجائے صرف حوالیں تے گزارا کیا گئے۔ مثال دے طور تے سراہیکی دے
 مشہور شاعر چراغ احوال دی جائے پیدائش موضع کھیری لکھی گئی اے۔۔ ایہ غلطی سب
 کونوں پہلے شاید کیفی جام پوری ہٹی کتاب سراہیکی شاعری وچ کیتی اے۔ آتے
 اوندے بعد چراغ احوال تے لکھن والیں ایہ غلطی دہرائی رکھی اے۔ حالانکہ چراغ
 احوال دی جائے پیدائش ”درگزی“ اے۔ جیرھی تحصیل جام پور ضلع راجن پور وچ بکھر
 پور دے اتوں واقع اے۔ درگزی شہر دے گستان وچ ای چراغ احوال دا مزار وی ہے
 ۔ ایہ میں ذاتی تحقیق نال ہوئی اے آتے مزار تے حاضری وی ڈتی اے۔

ہر باب دے آخر وچ حوالے درج ہن۔ آتے آخر وچ کتابیں دی تندی
 وی ہے۔ جیرھی ہوں لمبی اے آتے مقالہ نگار دی محنت کوں ظاہر کریندی اے۔ تاہم
 انگریزی کتابیں دے ذکر وچ بعض کتابیں دے نال درست کائنی آتے مصنف داناں

وی۔ مثال دے طور تے لہندی لنگوئج کج کتابیات تے مقالے وچ لہندی لنگوئج لکھیا
پگئے اُتے کتابیات وچ وی۔ اینویں مصنف دے ناں تے کتاب دے جے وی
درست کائنی۔ ایندے علاوہ پورے مقالے تے کتابیات وچ پروف ریڈنگ دیاں
ہوں غلطیاں ہن۔

مقالے وچ کجھ فروگزاشتیں دے باوجود حیدر امیں ذکر کیتم۔ ایہ لپٹے
موضوع تے ہک بھر پور مقالہ اے۔ ایں موضوع تے ایں کنوں پہلے اچھی تفصیلی آتے
محنت نال لکھی ہوئی کوئی کتاب ر مقالہ کائنی۔ البتہ پہلے کئی جام پوری دی سرائیکی
شاعری کوں اہم کتاب سمجھیا ویندا ہا۔ مگر ایں مقالے اوندیاں ساریاں کیاں تے
ضرورتاں مکاڈتن۔ عام طور تے ایہ کتاب سرائیکی طالب علمیں نال محققین دی وڈی
حد تک ضرورتاں پوریاں کر لسی۔ اگر ایں مقالے کوں ہک دفعہ تراجم نال ول چھاپیا
دئے حیدر اعدہ مقالہ نگار میڈے نال وی کہتے۔ تاں ایہ مقالہ کتاب سرائیکی شاعری
تے ہک انسائیکلو پیڈیا دا درجہ حاصل کر گھنسی۔

حوالے

- 1: A grammar of Jataki or Belochki Dialect 1849. A.D
- 2: صدیقی، ظہیر، پروفیسر سرائیکی ثقافتی ورثے دا تحفظ، سنگت، پہلی یکشنبہ پوسٹ بکس نمبر 1960۔ لاہور
- 3: ناصر، نصر اللہ خان، ڈاکٹر۔ سرائیکی شاعری دا ارتقاء۔ سرائیکی ادبی بورڈ۔ ملتان 2007ء۔ صفحہ
نمبر 644

”مقائیس المجالس“ دے اُردو ترجمے اُتے ہک جہات

مقائیس المجالس المعروف اشارات فریدی خواجہ فرید دے ملفوظات دا ہک مجموعہ اے جیرہا پنج جلدیں تے مشتمل اے۔ اُتے اینکوں اُنھیں دے ہک مرید مولانا رکن الدین پرہار فارسی زبان وچ لکھینے۔

مولانا رکن الدین پرہار دا تعلق ضلع رحیم یار خان دی تحصیل خان پور دے علاقے سوئک نزد فرید آباد نال ہا۔ او ذات دے پرہار ہن۔ ات واسطے پرہار سوئکی سڈ ویندے ہن۔ (1) اُنھیں دا شجرہ نسب ایں طور تے ہے رکن الدین ولد محمد ولد محمد عالم ولد محمد مراد..... (2)

اُنھیں مقائیس المجالس دا پہلا مقبوس 19 رجب 1302ھ (4 جون 1885ء) کوں لکھیا لیکن ڈوجھا مقبوس تقریباً پنج سال بعد 8 صفر 1311ھ (21 اگست 1893ء) کوں لکھیا۔ (3) اتلا وڈے فرق دا معاملہ تحقیق طلب اے۔

البتہ ایں فرق اُتے اُنھیں مقائیس دی تحریر دے فرق بارے مولانا رکن الدین پرہار ایہ فرمیدن جو فاصلے اتے لپٹے معاملات دے دباؤ دی وجہ کنوں میں خواجہ فرید دی مجلس وچ مسلسل حاضر نہ رہ سکدا، ہم لیکن چڈاں وی میں حاضری دی سعادت حاصل کریندا، ہم اُتے جیرہا کچھ سڈا، ہم یا ڈیکھدا، ہم۔ اُنھیں کوں میں اُنھیں شخصیں تے محفوظ کیجے۔ (4)

مقائیس المجالس وچ درج کئی مقائیس دے اُتے اعتراضات کیجے، مگین۔

انھیں وچوں پہلا اعتراض ایہ ہے جو "اشارات فریدی جلد سوم میں مرزا صاحب (مرزا غلام احمد قادیانی) کے متعلق جتنے تائیدی کلمات مندرج ہیں وہ مولوی رکن الدین مؤلف کے خود پیدا کردہ ہیں۔ (5) لیکن کیپٹن واحد بخش سیال مترجم مقابیس المجالس دا خیال ہا۔ جو مولانا رکن الدین خواجہ فرید دے تربیت یافتہ ہن۔ انھیں ایہ کم نہیں کیتا۔ (6) بلکہ ایہ سارا کم خواجہ غلام فرید دے ہک ہوشیار مصاحب غلام احمد اختر (1858ء-1942ء) جیرھے قادیانیں دے آکھ کارہن (6)* نے کیتے۔ لیکن مولانا جہانیاں دا خیال اے جو مولانا رکن الدین غلام احمد اختر دے آکھ کارہن۔ اوں مولانا رکن الدین کوں رقم ڈے تے رام کیتا ہویا ہا۔ (7)

ایندے علاوہ مولانا غلام جہانیاں 'مولانا رکن الدین تے ایہ الزام وی لائے جو انھیں حضرت عیسیٰ ؑ دے "روحانی رفع" دا ذکر آتے قرآن دی آیات دا ترجمہ درست نہیں کیتا۔ (8)

اینویں مقابیس المجالس دی چوتھی جلد دے مقبوس نمبر 24 وچ خواجہ فرید اپنے فاروقی ہوون دے بجائے حضرت عکرمہ دی اولاد ہوون دا ذکر کیتے۔ اوکوں وی کجھ لوکیں مولانا رکن الدین دی طرفوں اضافہ قرار ڈتے لیکن مترجم مولانا رکن الدین دا دفاع کیتے آتے آکھے جو ایہ سب کجھ مولانا رکن الدین خواجہ فرید کونوں سُن تے لکھیا ہوی۔ (9)

مولانا رکن الدین دے لکھیے ہوئے پنجویں جلد دے آخری مقبوس جیرھا خواجہ فرید دے وصال دے بارے وچ ہے آتے وی کجھ لوک شک کریندن۔ انھیں لوکیں دا خیال اے جو مولانا رکن الدین خواجہ فرید دے وصال ویلے خود کوں موجود ظاہر کیتے لیکن خواجہ فرید دے پہلے سوانح نگار مرزا احمد اختر جیرھا خواجہ فرید دے وصال ویلے موجود ہا۔ موجود آد میں دی جیرھی فہرست ڈتی اے۔ اوندے وچ مولانا رکن

الدین داناں موجود کانتی۔ (10) اُتے خواجہ فرید دے وصال دے بیان وچ مرزا احمد

اختر اُتے مولانا رکن الدین دے بیانات وچ اختلافات وی موجود سن (11)

کئی کئی جاہیں تے مولانا رکن الدین دی بے خبری عجیب لگدی ہے۔ او
مقاہیں دی ڈوجھی جلد دے مقبوس ستر وچ ہک گاؤن و جاؤن دی مجلس دا حال بیان
کریندن۔ اوں مجلس وچ بشن لال خواجہ فرید دی ہک کافی آکھی مولانا ابدن جو ایہ کافی
میں پہلے کئے نہ سنی ہی۔ اُتے مقبوس وچ جیر هلے اوں کافی دا پہلا شعر لکھدن تاں
مصرعے وی اگوں پچھوں ہن

خواجہ فرید دے وصال دے بعد مولانا رکن الدین دی باقی زندگی دے
حالات اساڈے سامنے نہیں آندے۔ لیکن انھیں دی وفات دے بعد انھیں کوٹ
مٹھن وچ دربار فرید دے احاطے دے ہاہروں دفن کیتا گئے۔ جتھاں آج وی انھیں دا
مزار موجوداے۔

مقاہیں المجالس دی لکھت اُتے مقاہیں دی تعداد بارے مولانا غلام
جہانیاں لکھدن ”مولوی رکن الدین نے 19۔ رجب 1310ھ سے ملفوظات
شریف قلمبند کر لے شروع کئے اور 6 ربیع الثانی 1319ھ تک 382 مقاہیں جمع
کر کے پانچ جلدوں میں ترتیب دے کر فراغت حاصل کی اور اس کتاب کا نام
”اشارات فریدی“ رکھا۔ گویا مولوی رکن الدین کو 8 سال 9 ماہ 17 یوم کے طویل
عرصہ میں ایک سال 22 یوم (جتھاں سال دے 360 ڈیہاڑے گنزیے گئین)
دربار معلیٰ میں شرف حاضری نصیب ہوا (12) اگر میں غلطی نہیں کریندا پیا تاں
مقاہیں المجالس ترجمہ کیپٹن واحد بخش سیال دے درج کیتے مقاہیں دی تعداد
377 بندی اے۔ (13)

مقاہیں المجالس دیاں پہلیاں ترے جلدوں خواجہ فرید دے پتر خواجہ محمد بخش

نازک دے دور 1902ء وچ آگرہ توں چھپیاں آتے چوتھی جلد (حضرت خواجہ فیض احمد صاحب جیرھے خواجہ فرید دے ڈوہترے آتے جانشین ہن) دے دور وچ 1942ء وچ لاہور توں چھپی۔ (12) جڈاں جو پنجویں جلد کڈا ہن وی اصل شکل وچ نہ چھپ سکی۔ (14)

مقامیں المجالس خواجہ فرید دی ذاتی آتے انھیں دی ہمہ گیر علمی حیثیت کوں نشاہر کریندی اے۔ آتے شروع کنوں اُردو قارئین واسطے ایندے ترجمے دی ضرورت محسوس کیتی ویندی پئی ہئی۔

کچھ عرصہ پہلے انھیں ساریں جلدیں کوں ہک مشترکہ شکل وچ کیپٹن واحد بخش سیال (مرحوم) اُردو وچ ترجمہ کیے۔ آتے اکتوبر 2005ء وچ الفیصل۔ لاہور نے شائع کیے۔ کیپٹن واحد بخش سیال (مرحوم) دا تعلق احمد پور شرقیہ ضلع بہاول پور نال ہا۔

مقامیں المجالس دے مطالعے کنوں ایہ وی اندازہ تھیندے جو خواجہ فرید سرائیکی وچ گفتگو کریندے ہن۔ کیوں جو ہوں ساریں جاہیں تے خواجہ فرید دے آکھئے ہوئے ہو، ہوسرائیکی لفظ لکھئے، گھین آتے کہیں وجہ کنوں انھیں کوں فارسی وچ نہیں ڈھالیا گیا۔

مقامیں المجالس دے زیادہ تر موضوعات تصوف دے حوالے نال ہن۔ جتھوں مولانا رکن الدین دی ذاتی دلچسپی وی ظاہر تھیندی اے تاہم بعض مقامیں وچ عام انسان زندگی دے بارے معلومات وی ہن۔

مقامیں المجالس دے ذریعے خواجہ فرید جید عالم آتے ہر موضوع تے دسترس رکھن والی شخصیت دے طور تے اساڈے سامنے آئندن۔ ایہ کتاب انھیں دے سنجیدہ مطالعے نال دلچسپی ظاہر کریندی اے۔ ایہ درحقیقت خواجہ فرید بارے ہک انسائیکلو پیڈیا

اے۔ ایہ دستاویز انھیں دے مزاج دی وی عکاسی کریندی اے۔ جو اوہوں وسعت قلبی نال کالھ کریدے ہن۔ انھیں دی کالھ مہاڑ وچ کہیں قسم دی مذہبی آتے دنیاوی مصلحت نظر نہیں آندی۔

مقاہیں الجالس وچ مترجم دیاں اپنیاں ترجیاں وی ہوں واضح طور تے اسٹاڈے سامنے آندن۔

1: انھیں ترجمیں وچوں ہوں سارے مقبوس کڈھ ڈتن۔ جیویں جو مرزا غلام احمد

قادیاںی آتے خواجہ فرید دے خط وغیرہ۔ (15)

2: بعض مقاہیں دے ترجمے چھوڑ ڈتے وگھین آتے مترجم دے مطابق انھیں

وچ کوئی خاص کالھ کائے۔ (16)

3: بعض جاہیں تے پورے مقبوس دا ترجمہ نہیں کیتا گیا بلکہ کجھ حصہ کرتے چھوڑ

ڈتاہئے۔ جلد چہارم دے مقبوس ڈو دا مکمل ترجمہ کائے اتھاں زبانیں دے

بارے خواجہ فرید دی کجھ کالھ خارج کر ڈتی وگئی (17)

مقاہیں الجالس دے اس ترجمے تے کئی حوالے نال اعتراض کیجے وگھین۔

میرحسان الحدیری دے نزدیک ہوں سارے مقامات تے ترجمے وچ جھول، اغلاط

آتے ابہام ملدے۔ (18)

میر صاحب اس طرح دیں غلطیاں دی وی نشانہ ہی کیتی اے جیرھی پہلی جلد

دے مقبوس نمبر 4۔ (19) آتے ڈو جھی جلد دے مقبوس نمبر چالھی وی موجود اے

(20) ایڈے مقدمے وچ مترجم خواجہ فرید دیں پنج کتابیں دی جیرھی نشانہ ہی کیتی

اے۔ انھیں وچوں صرف ڈو ٹھیک ہن۔ (21) مترجم کہہ ہی غلطی ایہ کیتی اے جو

ایہ لکھیے جو مقدمہ بہاول پور منفصلہ 1935ء عانتہ بنام عبدالرزاق وچ احمدی دی

طرفوں جیرھے ڈو گواہ پیش تھے ہن انھیں وچوں کہ مرزا غلام احمد اختر ہن۔ حالانکہ

غلام احمد ناں دا جبرہا گواہ ہی او غلام احمد مجاہد ولد مولوی عبدالحق ذات کھجی راجپوت
سکنہ قادیان ہا۔ (بحوالہ مقدمہ بہاول پور صفحہ 639 جلد اول۔)

ایہ سب گزارشات محض مقابیس الجالس دی تیاری آتے ترتیب دے علاوہ
مترجم دیں کچھ اپنی ترجیحات بارے قاری کون گوش گزار کیتیاں، گھین تانجواں اہم
ترین دستاویز دے مطالعے دے دوران قاری دے سامنے ایہ صورت حال واضح
رہے۔ تاہم مرتب آتے مترجم دیں انھیں فروگزاشتیں دے باوجود مقابیس الجالس دی
کتابی شکل وچ آئی آتے اُردو وچ اوند ترجمہ کرن خواجہ فرید کون کجھن واسطے ہک
بنیادی مطالعہ آتے ایں اہم کتاب تے اوندے ترجمے بغیر خواجہ فرید دی شخصیت
کون پوری طرح نہیں کجھیا وچ سگدا۔

حوالے

- (1) سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیس الجالس، الفیصل ناشران و تاجران کتب۔ اُردو بازار لاہور
اکتوبر 2005ء صفحہ نمبر 5
- (2) Schackle C. The teachings of Khuaja Farid Bazm-i-
Saqafat 4-Mai, Mehrban, Multan-p:16-1978
- (3) Schackle C. The teachings of Khuaja Farid Bazm-i-
Saqafat 4-Mai, Mehrban, Multan-p:16-18. 1978
- (4) Schackle C. The teachings of Khuaja Farid Bazm-i-
Saqafat 4-Mai, Mehrban, Multan-p:16-197

- (5) معینی، محمد غلام جہانیاں، مولانا رسالہ ارشاد الزمان، کرم پبلیکیشنز، مصطفیٰ آباد لاہور۔ طبع دوم صفحہ نمبر 3
- (6) معینی، محمد غلام جہانیاں، مولانا رسالہ ارشاد الزمان، کرم پبلیکیشنز، مصطفیٰ آباد لاہور۔ طبع دوم صفحہ نمبر 55
- (7) معینی، محمد غلام جہانیاں، مولانا رسالہ ارشاد الزمان، کرم پبلیکیشنز، مصطفیٰ آباد لاہور۔ طبع دوم صفحہ نمبر 14-15
- (8) معینی، محمد غلام جہانیاں، مولانا رسالہ ارشاد الزمان، کرم پبلیکیشنز، مصطفیٰ آباد لاہور۔ طبع دوم صفحہ نمبر 46-47
- (9) سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیس الجالس، الفیصل و تاجران کتب اردو بازار لاہور، اکتوبر 2005ء صفحہ نمبر 33-44
- (10) چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید، سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور۔ 1999ء صفحہ نمبر 477-576
- (11) چانڈیو، جاوید، خواجہ فرید۔ سرائیکی ادبی مجلس۔ بہاول پور صفحہ 476-477
- (12) معینی، محمد غلام جہانیاں، مولانا رسالہ ارشاد الزمان، کرم پبلیکیشنز، مصطفیٰ آباد لاہور۔ طبع دوم صفحہ نمبر 15
- (13) معینی، محمد غلام جہانیاں، رسالہ ارشاد الزمان صفحہ 15
- (14) سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیس الجالس، الفیصل و تاجران کتب اردو بازار لاہور، اکتوبر 2005ء صفحہ نمبر 5
- (15) سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیس الجالس، الفیصل و تاجران کتب اردو بازار لاہور، اکتوبر 2005ء صفحہ نمبر 46
- (16) سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیس الجالس، الفیصل و تاجران کتب اردو بازار لاہور، اکتوبر 2005ء صفحہ نمبر 955
- (17) سیال، واحد بخش، کیپٹن، مقابیس الجالس، الفیصل و تاجران کتب اردو بازار لاہور، اکتوبر 2005ء صفحہ نمبر 566
- (18) چانڈیو، میر حسان الحدیری، فتوحات فریدیہ، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور۔ 1998ء صفحہ نمبر 22
- (19) چانڈیو، میر حسان الحدیری، فتوحات فریدیہ، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور۔ 1998ء صفحہ نمبر 25
- (20) چانڈیو، میر حسان الحدیری، فتوحات فریدیہ، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور۔ 1998ء صفحہ نمبر 27
- (21) چانڈیو، میر حسان الحدیری، فتوحات فریدیہ، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور۔ 1998ء صفحہ نمبر 23

مصنف دیاں کتاباں

تنقید

- ☆ تلاوڑے..... بزمِ ثقافت چوک نوارہ ملتان
- ☆ نتارے..... سرانگنی ادبی بورڈ ملتان۔ 2009ء
- ☆ لکھے..... جھوک پبلشرز۔ دولت گیت ملتان۔ 2011ء

لسانیاں

- ☆ سرانگنی قاعدہ..... انڈس پولی کیشنز۔ ڈیرہ غازی خان۔ 1979ء
- ☆ سرانگنی رسم الخط کی مختصر تاریخ..... بزمِ ثقافت۔ ملتان۔ 1976ء
- ☆ سرانگنی زبان اوندار رسم الخط تے آوازاں..... سرانگنی پولی کیشنز۔ رسول پور۔ 1980ء
- ☆ لسانی مضامین..... سرانگنی پولی کیشنز۔ رسول پور (راجن پور)۔ 2006ء
- ☆ سرانگنی زبان اُتے لسانیاں..... جھوک پبلشرز۔ دولت گیت۔ ملتان۔ 2010ء

ادبی تحقیق

- ☆ منتخب سرانیکی کلام بچل سر مست بزم ثقافت۔ چوک فوارہ۔ ملتان
- ☆ منتخب سرانیکی کلام بیدل سندھی بزم ثقافت۔ چوک فوارہ۔ ملتان 1978ء
- ☆ منتخب سرانیکی کلام حمل لغاری بزم ثقافت۔ چوک فوارہ۔ ملتان 1981ء

سرانیکی قوم پرستی

- ☆ سرانیکی قومی سوال سرانیکی پبلیکیشنز۔ رسول پور (راجن پور)۔ 2006ء

جدید سرائیکی ادب دی تاریخ وچ اسلم رسولپوری ہوں منفرد نقاد و ہن۔ انھیں دیاں تنقیدی لکھتاں ہک درگھے تنقیدی منصوبے دا حصہ ہن۔ جیندا مقصد کلاسیکی تے جدید سرائیکی ادب دی (وسیع مفہوم وچ) رد و تکلیلی قرأت اے۔ ادب پارے وچ معنی دی افزائیت واضح کرن کہتے انھیں مختلف لینرز نال سرائیکی نظم و نثر دا جائزہ گھدے۔ ایس تنقیدی منصوبے دی پہلی کڑی ”تلاوڑے“ وچ سرائیکی ادب دا ترقی پسندانہ تے وجودی سطح تے مطالعہ کیا گئے تے سرائیکی شاعری دے جدلیاتی امکانات تے وی سوچھلا سٹیا گئے۔ جڈاں جو ”نارے“ وچ ترقی پسندانہ نقطہ نظرتوں علاوہ پرکھ دیں رومانی تے نفسیاتی مکاتیب نگر نال سرائیکی ادب دے تجربے ساٹھے آندے گئیں۔ اسلم رسولپوری دے تنقیدی منصوبے دی نمون دی تکمیل ”لیکھے“ ہے۔ ”لیکھے“ وچ عملی تنقید دے نال نال نظری تنقید تے بحث کیتی گئی اے۔ ایندے وچ پوسر ساختیاتی تے قہمیاتی تنقید نال کہیں فن پارے دے معنی دیاں نویاں پرتاں نشا برکتیاں گئیں۔

اسلم رسولپوری دا خیال اے ادب وچ ہک مفہوم ہک صداقت دی تلاش، غیر دیانتدارانہ تنقید دا جواز پیدا کریندی اے۔ انھیں دا تنقیدی نظریہ نہ صرف کہیں غیر جانبداریت دا منکر اے بلکہ ادب دا درست لیکھا کراں کہتے کہیں ہک اصول دی آقاقت دی ونی کریندے۔ انھیں دی تنقیدی فکر اہٹی متنوع فطرت پاروں کراس کچھ لہ تے ادبی ڈائیلاگ کوں لازمی سمجھدی اے۔ روایتی تے تاثراتی تنقید دے برخلاف اسلم رسولپوری دی تنقیدی فکر تخلیقی ادب اگوں لوک ادب دی مارجمٹی دے نظریے کوں چیلنج کریندی اے آتے کہیں تنقیدی جائزے دی حمیت دی قائل نہیں۔ ایس توں علاوہ تنقید کوں تخلیقی عمل سمجھن راہیں اسلم رسولپوری دی تنقیدی فکر پوسٹر ریڈیکل تنقید سڈھیندی اے۔

ملتان اتے اوچ دے مدنی مراکز دے باشندیں دی زبان چرھی سرائیکی دے تاں
 نال مشہور ہے دراصل معروف زمانہ وادی سندھ دے باشندیں دی زبان ہی۔ (6)
 ایندے بعد مرزا صاحب کول ایہ اعتراض ہے جو دھریج صاحب نے ایہ وی
 لکھ ڈتے جو ایہ (سرائیکی) زبان قصور (بلھے شاہ) لاہور (شاہ حسین) گولڑہ راولپنڈی
 (پیر مہر علی شاہ) کوہ سلیمان درہ بولان ڈھاڈر کیر تھراتے حب سبیلہ الائی ویندی ہے۔
 اتھاں وی ایہا گلہ ہے ایہ سب کجھ ضامن حسینی نے لکھیں۔ اوکھدن۔
 ترجمہ: آج دی مغربی پاکستان دی اکثریت دی ایہا زبان (سرائیکی)
 ہے۔ ایہ بابا بلھے شاہ دے قصور مادھولال دے لاہور پیر مہر علی شاہ دے گولڑہ کنوں
 شروع تھی کراپیں کوہ سلیمان دے اندر تائیں درہ بولان دے ڈھاڈر کنوں کوہ کیر تھر
 دے آر پار سبیلہ دی وادی تحصیل درپچی تائیں ایہا زبان الائی ویندی ہے۔ (7)
 اتھاں میں ایہ سمجھاں جو دھریج صاحب نے تاں حوالہ ڈتے لیکن مرزا
 صاحب نے اوگم کر ڈتے ایندے وچ کیندا قصور ہے۔

اگو تے مرزا صاحب لکھدن جو سیں ظہور احمد دھریج نے ایہ وی لکھ ڈتے
 جو شاہ حسین لاہور وچ بہہ تے سرائیکی وچ شاعری کریندے پٹھے ہن اوں وقت
 لاہور دی زبان ماجھی دوآبی ہی۔ ہک سوسال پہلے کوئی شخص پنجاب اتے پنجابی داتاں
 نہ جائدے ہن۔

اساں اگر تاریخ پھلوروں تاں دھریج صاحب دی گلہ ٹھیک لگدی ہے۔
 شاہ حسین دی پیدائش 1539ء اتے وفات 1599ء ہے۔ ایہ مغلیہ دور ہا۔ شاہ حسین
 اکبر اعظم (1542-1605) دے دور وچ حیدرے رہندے پئے ہن۔ اکبر دے
 دربار وا ہک معروف عالم ابوالفضل (1551-1602ء) ہا حیدرے کتاب آئین
 اکبری کافی مشہور ہے۔ اوں آئینی کتاب وچ سلطنت دیاں جیرھیاں زباناں لکھیں او